

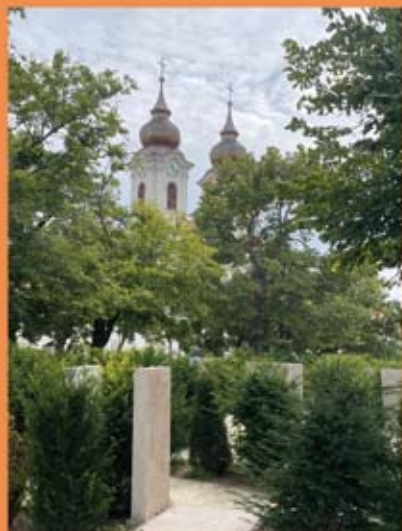
Esszencia-kötetek XIX.

Bolyai Műhely Alapítvány
2024

BÁBEL

Kultúra, tudomány, művészet

Esszencia-kötetek XIX.

BÁBEL

Kultúra, tudomány, művészet

Szerkesztette: Nagy Dániel

Bolyai Műhely Alapítvány, Budapest, 2024.

Készült a Bolyai Önképző Műhely oktatási-kutatási programja keretében.

A kötet megjelenését támogatta:

Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága (MNYKNT)

Magyar Tudományos Akadémia (MTA)

Magyar Tehetségsegítő Szervezetek Szövetsége (Matehetsz)

Magyar Szemiotikai Társaság

Szerkesztette: **Nagy Dániel**

Tördelőszerkesztő: **Fancsek Krisztina**

Az első borítón Takács Róbert felvétele (India, Gwalior)

A hátsó borítón látható képek:

Anyanyelvi liget, Tihany (Balázs Géza felvételei)

Az alapítvány kuratóriuma:

Gózon Ákos (elnök), **dr. Balázs Géza** (társelnök), **dr. Aczél Petra**,

Bakos Edit, **Benyhe István**, **dr. Friedler Ferenc**,

dr. Horváth Péter Iván, **dr. Pölcz Ádám**

Felügyelőbizottság:

dr. Aratóné dr. Nagy Ágnes (elnök), **dr. Pataki Gergely**, **dr. Szayly József**

Ügyvezető:

dr. Balázs Géza

Irodavezető:

Takács Róbert

ISBN 978-615-82140-2-5

ISSN 1788-2818

© Bolyai Műhely Alapítvány, szerkesztők, szerzők

Kiadja: Bolyai Műhely Alapítvány

a Magyar Tehetségsegítő Szervezetek Szövetségének tagja

Felelős kiadó: Gózon Ákos elnök

Cím: 1148 Budapest, Örs vezér tér 11. fszt. 1.

Telefon: +36 (30) 318-9666

E-mail-cím: bom@e-nyelv.hu

Honlap: www.bolyaimuhely.hu

Tartalomjegyzék

GÓZON ÁKOS	
<i>Bábel. Bevezető</i>	5
KULTÚRA – TÖRTÉNELEM – SZEMIOTIKA	
BARNA BÉLA	
<i>Hol állt Bábel tornya?</i>	9
NAGY DÁNIEL	
<i>Információ és lefordíthatatlanság – a kultúrák eredendő többnyelvűsége</i> <i>Jurij Lotman elméletében</i>	17
KORZENSZKY RICHÁRD	
<i>Pütkösdi liget</i>	27
KISS RÓBERT RICHARD	
<i>Bábel – kultúrák, generációk</i>	33
PAÁR ÁDÁM	
<i>Európa, konyak, demokrácia. Jean Monnet és az európai egyesülés</i> <i>gondolata</i>	41
RÁCZ MÁRK	
<i>„Anni horribiles” – avagy bábeli zűrzavar 1950-ben, 1956-ban</i> <i>és 1989-ben a marxizmus–leninizmus tanszékeken Magyarországon</i>	51
MŰVÉSZET	
VÁRHELYI CSILLA	
<i>Bábel a képzőművészetben: id. Pieter Bruegel Bábel tornya című</i> <i>képének és Csernus Tibor bábeli ihletésű művészetének bemutatása</i>	77
KELLER PÉTER	
<i>Gárdonyi Géza és a Bábel</i>	89
BALÁZS GÉZA	
<i>Hamvas bábeli szövegzavara (Karnevál)</i>	99
MÓZES GERGELY	
<i>A múlt reanimációja – Valóság, fikció és az archív anyagok hibriditása</i> <i>a dokumentumfilmben</i>	119

PAP NÓRA	
<i>Az épített környezet bábeli zűrzavara</i>	<i>127</i>
LÉLEKTAN	
SKROBÁK ESZTER	
<i>Bábel kiterjesztése: Bábel története és a gaslighting manipuláció</i>	
<i>közötti párhuzamok felfedezése</i>	<i>137</i>
VIKÁR MÍRA	
<i>A szeretetnyelvekről szakmai szemmel</i>	<i>147</i>
BÁBEL (2006)	
Andó Réka	
<i>Túl távol, elég közel – Bábel (2006)</i>	<i>163</i>
BÖLÖNI RÉKA	
<i>Buddhista filozófia, kínai bölcselet és keresztény értékrendszer:</i>	
<i>Bábel Reflexió Alejandro Gonzáles Iñárritu 2006-os filmjére</i>	<i>167</i>
GÁL LEONÓRA	
<i>Kommunikációs nehézségek a Bábel című filmben</i>	<i>171</i>
LÉTAI ESZTER	
<i>Pillangóhatás, kommunikációhiány, táguló-szűkülő világ,</i>	
<i>hat lépés távolság (Alejandro Gonzáles Iñárritu: Bábel)</i>	<i>177</i>
NAGY DÓRA-KATA	
<i>Kultúrák interakcióinak szintjei a Bábel című filmben</i>	<i>181</i>
<i>Szerzőink</i>	<i>189</i>

GÓZON ÁKOS

Bábel

Bevezető

Az emberiség egyik legősibb, legösszetettebb és ezzel együtt egyik legszebb szimbóluma Bábel.

A torony eredete, a történet valóságalapja időről időre mind a mai napig, visszatérően foglalkoztatja a közvéleményt: létezett-e a valóságban, ha igen, hol állt és milyen lehetett, kik, mikor és miért építhették? Ám e konkrét kérdéseknél, s a válaszokkal és a megoldással kecsegtető, időről időre felbukkanó régészeti híreknél még sokkal izgalmasabb az az építmény, amit évezredek alatt e gazdag fogalom köré emelt az emberi szellem: a kultúra, a tudomány, a művészet.

Kötetünkben, amelynek alapjául a Bolyai Műhely Alapítvány, illetve a Bolyai Önképző Műhely két tanácskozása – egy zamárdi műhelytalálkozó és annak nyomán egy budapesti Gyalogút-konferencia – szolgál, a Bábel-gondolatokról számos értelmezési lehetőséget olvashatjuk.

Bábel megközelítéséhez és mai megértéséhez az egyik legkézenfekvőbb utat a nyelv kínálja. Hiszen az emberek nyelvét összezavaró isteni beavatkozás gesztusa egyszerre kuszálta össze az emberek között addig kialakult és működött megértést és párbeszédet, s ugyanakkor szolgál egyfajta magyarázatként arra a gazdagságra és sokszínűségre, amit a világ nyelveinek összessége jelent. Így tanulmányaink között szinte magától értetődően találhatunk nyelvészeti, irodalmi alapon álló szemiotikai, valamint kommunikációtudományi elemzéseket.

Bábel fogalomkörének egy másik lehetséges megközelítés módja az összevisszaság, a zűrzavar felőli értelmezés. Szerzőink erre is változatos megoldásokat kínálnak: van, aki a kultúrák közötti átjárhatóság és átjárhatatlanság felől közelít a kérdéshez, más egy évtizedeken át uralkodó áltudományos eszmerendszer leleplezésének eszközéül használja.

De számos további tanulsággal szolgál a modern Bábel-adaptációk elemzése: a filmvászonról vagy nyomtatott gondolatokból kikövetkeztethető kódok megfejtése. A művészi adaptációk sokféleségéből szinte egy újabb Bábel tárul elénk: ha nem is zűrzavarával, de sokszínűségével, gazdagságával.

Tanulmánykötetünk végén, a szerzőink által kínált megannyi gondolati útvonal bebarangolása nyomán aztán feltehetjük magunknak ismét a kérdést: mit üzen számunkra ma, a 21. században a Bábel-fogalomkör? Léteznek-e olyan célok, amelyeknek mi, mai emberek, egy roppant, immár nyolcmilliárdos közösségként nekirugaszkodunk? Ha igen, akkor tudatosan építünk, vagy úgy helyezzük egyik követ a másikra, hogy nem is sejtjük, mi végre készül építményünk? S hogy vajon jutalom vár ránk a munka végén, vagy büntetés?

Jó töprengést kívánok írásainkhoz!

KULTÚRA – TÖRTÉNELEM – SZEMIOTIKA

Hol állt Babel tornya?¹

Mit jelképez és miért épült Babel tornya? Hol találjuk ma ezt a helyet? És nem utolsó sorban: vajon amikor a Boney M. nyugatnémet eurodiszko együttes *Rivers of Babylon* című dalát dúdoljuk, akkor a 137. zsoltárt énekeljük?

Az i. e. 605–562 között uralkodó II. Nabukodonozor (találkozhatunk vele *Nabú-kudurri-uszur* és *Nebukadneccár* névalakban is) tette Babilont az ókori világ legpompázatosabb városává, akár úgy is fogalmazhatnánk, hogy világvárossá fejlesztette: a legendák szerint ő építtette Szemiramisz függőkertjét, mely egyike volt az ókori világ hét csodájának, valamint biztosan az ő uralkodása alatt épült a híres Istár-kapu is.

1. kép Az Újbabiloni Birodalom Nabukodonozor idejében.

¹ A szöveg egy eredetileg egy internetes blogon megjelent írás (<https://csamborgo.hu/2024/02/18/hol-allt-babel-tornya/> 2024. 07. 09.) szerkesztett változata.

Szintén Nabukodonozor uralkodásához köthető a zsidók „babiloni fogsága”, mivel a király elfoglalta Jeruzsálemet, lakóit pedig deportálta és Babilóniában telepítette le őket. Mint Kalla Gábor régész írja,

„ezt a fajta deportációt, sokszor több százezer ember áttelepítését már az asszírok is kiterjedten használták, nem csak büntetésként, hogy pacifikáljanak egy területet, hanem a szükséges munkaerő biztosítására”.

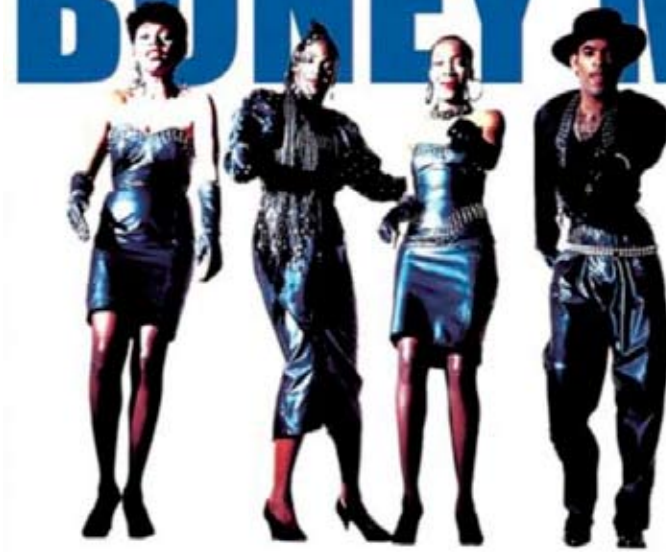

2. kép Az Ószövetség világa.

Hódító hadjárata során Nabukodonozor Jeruzsálem nagy részét, benne a Salamon-templomaként is ismert első szentéllyel i.e. 586-ban porig rombolta. A 70 éves babilóniai száműzetés után azonban nem minden zsidó tért vissza Izrael földjére. A zsidó-keresztény-iszlám hagyományban ezért Nabukodonozor, mint Jeruzsálem kegyetlen elpusztítója, és a zsidók rabságba hurcolója ismert. Egyébként ugyanez a bibliai történet az alapja Giuseppe Verdi (1813–1901) 1841-ben komponált *Nabucco* című négyfelvonásos operája cselekményének, amelynek címszereplője Nabukodonozor babiloni király, ősbemutatója pedig 1842-ben volt a milánói Teatro alla Scalában.

S ha már egy operát említettünk, egy későbbi zenét is citáljunk ide: sokan ismerik a Boney M. nyugatnémet eurodiszko együttes *Rivers of Babylon* című 1978-as számát, amelynek szövegében (Kókai Nagy Viktor teológus, egyetemi oktató szerint is) a 137. zsoltár egy része jelenik meg. A zsoltár szövege:

RIVERS OF BABYLON BONEY M

3. kép Boney M. – Rivers of Babylon.

„Amikor Babilon folyói mellett laktunk, sírtunk, ha a Sionra gondoltunk. [...] Mert akik elhurcoltak minket, énekszót követeltek tőlünk, és akik sanyargattak, örömeinket: [...] Hogyan énekelhetnénk éneket az Úrról idegen földön? (Zsolt 137,1.3-4).

Ez pedig a Boney M. dalszövege:

„By the rivers of Babylon, there we sat down / Yeah, we wept, when we remembered Zion / There the wicked / Carried us away in captivity / Required from us a song/ Now how shall we sing the Lord's song in a strange land? azaz:

„Babilon folyói mellett, ott ültünk le/ Igen, sírtunk, amikor eszünkbe jutott Sion / Ott a gonoszok / Elvitt minket a fogságba/ Kértek tőlünk egy dalt /Most hogyan énekeljük az Úr énekét egy idegen országban?”

Babilon városának héber neve Babel (בבל) volt, s ebből származik a bibliai Babel alak. Tehát egy lépéssel közelebb jutottunk ahhoz, hogy hol is emelkedett Babel tornya.

Ebből viszont adódik a kérdés, hogy miért éppen a babiloni zikkurat lett a kiválasztott a Babilóniában (Sineár földjén) található közt, arra a magya-

rázatot a Teremtés könyvében (Mózes első könyve, Genézis) találjuk meg: a zsidók itt, az i.e. 597-ben kezdődő babiloni fogságban írták le a történetet.²

4. kép *A szerző Babilonban.*

A történet vázlatosan a következő: az özönvíz utáni ötödik nemzedékben, amikor ismét elszaporodott az emberiség – Így indul a Teremtés könyvében Bábel tornyának története, melyet Noé leszármazottai építettek.

„mind az egész földnek egy nyelve és egyféle beszéde volt. És amikor kelet felől elindultak, Sineár (= *Babilónia*) földjén egy síkságot találtak, és ott letelepedének. [...] És mondták: építsünk magunknak várost és tornyot, melynek teteje az eget érje, és szerezzünk magunknak nevet, hogy el ne széledjünk az egész föld színén. Az Úr pedig leszállt, hogy lássa a várost és a tornyot, amelyet építettek az emberek fiai. És mondta: – Íme, e nép egy, és az egésznek egy a nyelve, és munkájának ez a kezdete; és bizony semmi sem gátolja, hogy véghez ne vigyenek mindent, amit elgondolnak magukban. Ezért szálljunk alá, és zavarjuk ott össze nyelvüket, hogy meg ne értsék egymás beszédét.

² A modern filológiai kutatások többnyire a babiloni fogság végére, vagy közvetlenül az utánra teszik a hagyomány szerint Mózesnek tulajdonított öt könyv (a Tóra) szövegének végleges összeállítását, ennek forrásai azonban – a Teremtés könyvében található Bábel tornya történetével együtt – a legtöbb bibliakutató szerint évszázadokkal korábbiak lehetnek (*A szerk.*)

És elszélesztette őket onnan az Úr az egész föld színére; és megszűntek építeni a várost. Ezért nevezték annak nevét Babelnek; mert ott zavarta össze az Úr az egész föld nyelvét, és onnan szélesztette el őket az egész föld színére” (I.Móz. 11:1-9).³

Zárójelben jegyezzük meg, hogy Babel tornyának története, csakúgy, mint az özönvíz legendája, számos ősi kultúrában megtalálható. Az asszír-sumér mondavilágban Enmerkar (Emerkár), Uruk királya épít hatalmas tornyot, majd kéri Enki istent, hogy keverje össze a világ nyelveit, de hasonló történet ismerhetünk meg a mexikói, tanzániai, botswanai és nepáli mondavilágban is (*Encyclopaedia Britannica*).

De vajon mi lehet ennek a történetnek a szimbolikus jelentése?

„Az emberiség elszaporodott, és ismét az önzés, az önfelmagasztalás, az Istennel való szembehelyezkedés útjára lépett. Az Úr parancsával ellentétben nem széledtek szét a földön, hogy betöltsék, megműveljék azt. Összetömörültek egy helyre. Isten ígéretét sem hitték el, hogy nem bocsát többé özönvizet a földre. Égig érő toronyban véltek menedéket találni. »Nevet« akartak szerezni maguknak. Öndicsőítésük, önfelmagasztalásuk az emberi gőg jelképe azóta is.”⁴

A keresztyén bibliai lexikon szerint „Az 1Móz 11,1-9-ben leírt Babel tornyához az emberi nagyravágyás bemutatása kapcsolódott az Ézs 14,13-14 értelmében (vö. Jer 51,53 és 1Móz 3,5). A bűnös ember legsúlyosabb törekvése, hogy teremtményi határait áttörve ne ismerje el Istent, művével az égig érjen, s maga is olyan akarjon lenni, mint az Isten. Ezért a toronyépítés története az emberiség feletti kegyetlen ítélettel zárul egyfelől, másfelől pedig az Isten beavatkozása új létformát adott az addig egynyelvű emberiségnek a nyelvekké és népekké való tagolódásban, szétszóródásban.”⁵

Összegezve a Babel tornya egy az ószövetségben leírt építmény. Néhány mai tudós az Étemenankiról, azaz a Marduk istennek szentelt babiloni lépcsős piramisról, zikkuratról gondolja, hogy ez lehetett a Babel tornyáról szóló bibliai történetek ihletője.

³ Ld. <https://szentiras.hu/UF/1M%C3%B3z11> 2024. 06. 19.

⁴ https://biblia.hu/az_oszovetseg_a_muveszetekben/a_babeli_torony Letöltés ideje: 2024. 06. 19.

⁵ <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-keresztyen-bibliai-lexikon-C97B2/b-C9942/babel-tornya-C995C/> Letöltés ideje: 2024. 06. 19.

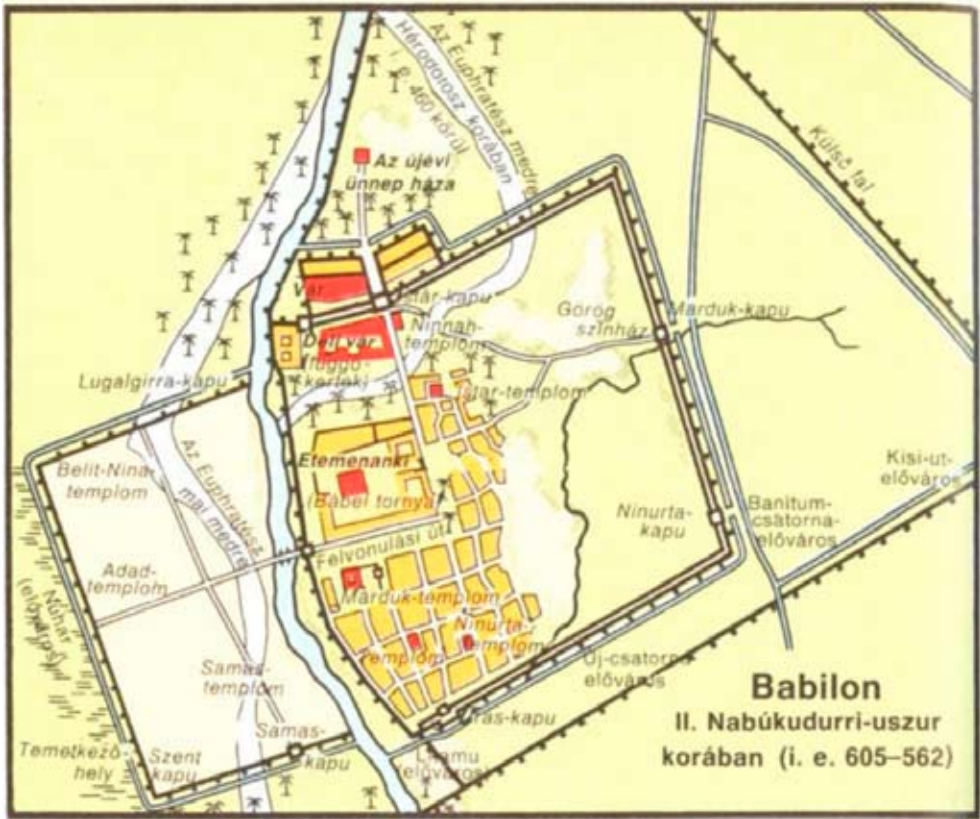

5. kép *Itt állt egykoron Bábel tornya* (Fotó: Barna Béla).

6. kép *A zikkurat alapjának maradványai Babilonban.*

Bábel tornya Hérodotosz szerint olyan hatalmas négyszögű épület volt, amelynek minden oldala 2 stadion, azaz kb. 91 m volt.⁶

7. kép A Bábel tornyának helye Babilonban.

Wolf Schneider *Városok Urtól Utópiáig* című 1973-as könyvében is ír az Étemenanki-nak nevezett toronyról, azaz „a föld és az ég alapkövéről”:

„A világ 90 méteres babiloni képmása hét lépcsőből állt, földi jelképeként a hét plánetának – azaz az öt akkor már ismert bolygónak meg a napnak és a holdnak. Így lett a hetesből szent szám. Ennek emlékét őrzi a hét világcsoda, a »hetedik mennyország« kifejezés, de még a hét naphból álló hét is – így él tovább napjainkban Babilon öröksége.”

A felfelé egyre keskenyedő építmény magassága a leírások szerint szintén 91 m volt. Legfelső szintjén egyetlen helyiség volt csillagászati megfigyelé-

⁶ Ld. Hérodotosz, *Herodotos történeti könyvei görögül és magyarul*, Első kötet. (Geréb József ford.) Budapest, Franklin Társulat, 1892. I/181.

sek számára. Alatta egy cella Marduknak, hat kultikus helyiség további babiloni isteneknek. Az Étemenankinak nevezett tornyot i. e. 482-ben I. Xerxész perzsa király romboltatta le. Nagy Sándor szerette volna fővárosává tenni Babilont, és helyreállítani a tornyot, ám halála után a város lassanként pusztulásnak indult.

8. kép *Pieter Bruegel Bábel tornya.*

Bábel tornya számos képzőművészeti alkotáson is szerepel; megfigyelhető, hogy a művészek többsége spirál alakú kőépületként ábrázolja, amelynek oldalán több félkész, befejezetlen részlet, például ablak van.

A neves flamand festő, Pieter Bruegel (1525–1569) alkotása, a Bábel tornya (1563), mely a bécsi Szépművészeti Múzeumban található.

Információ és lefordíthatatlanság – a kultúrák eredendő többnyelvűsége Jurij Lotman elméletében

1. Bábel öröksége

Bábel tornyáról a következőket olvashatjuk Mózes első könyvében:

Az egész földnek egy nyelve és egyféle beszéde volt. Amikor útnak indultak keletről, Sineár földjén egy völgyre találtak, és ott letelepedtek. Azt mondták egymásnak: Gyertek, vessünk téglát, és égessük ki jól! És a téгла lett az építőkövéük, a földi szurok pedig a habarcsuk. Azután ezt mondták: Gyertek, építsünk magunknak várost és tornyot, amelynek teteje az égig érjen; és szerezzünk magunknak nevet, hogy el ne széledjünk az egész föld színén. Az Úr pedig leszállt, hogy lássa azt a várost és tornyot, amelyet az emberek építettek. Akkor ezt mondta az Úr: Most még egy nép ez, és mindnyájuknak egy a nyelve. De ez csak a kezdete annak, amit tenni akarnak. És most semmi sem gátolja őket, hogy véghezvigyék mindazt, amit elterveznek. Menjünk csak le és zavarjuk ott össze a nyelvüket, hogy ne értsék egymás nyelvét! Így szélesztette szét őket onnan az ÚR az egész föld színére, és abbahagyták a város építését. Ezért nevezték azt Babelnek, mert ott zavarta össze az ÚR az egész föld nyelvét, és onnan szélesztette szét őket az ÚR az egész föld színére. (1Móz11, 1-9. ld. W1)

A történet szerint Isten büntetésből zavarta össze az emberek nyelvét, amiért azok az ő dicsőségére törtek és égig érő tornyot akartak építeni. Amellett tehát, hogy Bábel tornya az emberi nyelvek sokféleségét megmagyarázó mítoszként szolgál, a nyugati kultúrában egyszersmind az emberi gőg és nagyraagyás szimbóluma is: az emberi faj soknyelvűsége tehát hagyományosan átokként, a bűn következményeként értelmeződött. Az emberiség azonban, úgy fest, nem nyugodott bele ebbe az átokba, a nyelvi különbségek áthidalására irányuló törekvés ugyanis majdhogynem egyidős a civilizációval. Az ókor óta a legkülönbélebb birodalmak próbáltak különféle nyelveket *lingua franca*ként bevezetni, ezzel párhuzamosan pedig tudósok és álmodozók generációi fáradoztak egy mindenki által könnyen megtanulható, a kölcsönös megértést (és ezáltal a tudás és tapasztalatok cseréjét, a kereskedelmet, és végső soron a békét, az emberek egyetemes testvériségét) elősegítő *közös (mesterséges) nyelv* megalkotásán.¹

¹ Az efféle törekvések története kapcsán lásd Umberto Eco *A tökéletes nyelv keresése* című munkáját.

2. Átok vagy áldás?

Noha az efféle törekvések mindmáig jobbra sikertelenek maradtak, az emberiség elmúlt párezer éves története fényében legalábbis kérdéses, hogy a nyelvek sokféleségének „átka” valóban alkalmas eszköznek bizonyult-e az emberi nagyravágyás, *hübrisz* kordában tartására. Ebből viszont következik a kérdés, hogy vajon tényleg szükséges-e „átokként” felfognunk ezt az állapotot. Szenvedést okoz-e nekünk a „bábeli állapot” vagy inkább feladatot ró ránk és lehetőséget teremt számukra a tény, hogy sokféle nyelvet beszélünk és (részben ennek köszönhetően) sokféleképpen értjük a világot és benne önmagunkat. Hans-Georg Gadamer német filozófus 1990-es, *A nyelvek sokfélesége és a világ megértése (Die Vielfalt der Sprachen und das Verstehen der Welt)* című előadásában pontosan ezt a kérdést problematizálva így ír:

Pluralista világunk, amelyben élünk, olyan, mint az új Babel. De ez a pluralista világ feladatokat ad nekünk, és ezek megoldása nem annyira racionalizáló tervezése át vezet, mint inkább az emberi egymással-lét szabad tereinek észlelésén, kitéve magunkat az idegennek is. [...]

Ha a mindent kiegyenlítő informatikára tekintünk, melynek segítségével a jövőben valószínűleg még sokkal több mindent tudunk társadalmi életünkben rendelkezésünk alá vonni, világossá válik, hogy annál is inkább szükséges e tendenciával szemben a nyelvet legsajátabb lehetőségeiben ápolnunk és gondoznunk. Ehhez hozzátartozik a helyes szó megtalálása éppúgy, mint a sokatmondó hallgatás. Az egészet pedig így foglalhatjuk össze: *beszélgetésben lenni*. (Gadamer 1991: 197).

Gadamer számára tehát a pluralizmus „bábeli sokfélesége” (feltűnő, hogy egyetlen alkalommal sem használja a „zűrzavar” szót, vagy bármilyen ehhez hasonló értelmű kifejezést) egyszerűen az emberi *egymással-lét (menschliche Miteinander-[sein])* állapotának szükségszerű velejárója. Vagyis ebben az értelemben a nyelvek és megértések pluralitása sokkal kevésbé a bűn következménye, mint inkább annak hozadéka, hogy létezésünk alapállapota, hogy megosztjuk azt másokkal, olyanokkal, akik nem mi vagyunk, akikkel ennek okán kénytelenek vagyunk „*beszélgetésben lenni*” (*im Gespräch sein*). Ennek a „beszélgetésnek” pedig a nyelvek sokfélesége paradox módon legalább annyira a megalapozója, mint amennyire az akadály.

Ugyanezt a paradoxont élezi ki Gadamer idézett szövegénél néhány évvel korábbi (1985-ös) *Babel tornyai (Des tours de Babel)* című írásában a francia filozófus, Jacques Derrida. Az ószövegségi történet unortodox értelmezése Derridánál a „név”, illetve az ebből következő „fordítás” fogalma körül szerveződik:

[...] Bábelt kiejtve megtapasztaljuk, hogy eldönthetetlen, vajon e név, ténylegesen és egyszerűen, hozzátartozik-e egy nyelvhez vagy sem. És fontos, hogy e bizonytalanság harcot munkál ki a tulajdonnévért az eladósodott nyelvek leszármazási színpadán. Azzal, hogy igyekeznek „nevet szerezni maguknak”, egyetemes nyelvet és egyedi genealógiát létrehozni, a sémiták észre akarják téríteni a világot, ami jelenthet erőszakos gyarmatosítást (hiszen így egyetemessé tennék idiómájukat), ugyanakkor az emberi közösség békés átláthatóságát is jelentheti. Ellenkező esetben, mikor Isten előírja nekik és szembehelyezi velük nevét, megszünteti a racionális átláthatóságot, de megszakítja az erőszakos gyarmatosítást vagy a nyelvi imperializmust is. Fordításra ítéli, egy szükséges, de lehetetlen fordítás törvénye alá veti őket, fordítható-fordíthatatlan tulajdonnevéből tüstént egyetemes értelmet szabadít ki (s ez utóbbi nem lesz többé alávétve egy kivételes nemzet birodalmának), de ugyanakkor korlátozza is az egyetemességet: letiltott átláthatóság, lehetetlen egyértelműség. A fordítás lesz a törvény, a kötelesség és a tartozás, és a tartozástól nem lehet többé megszabadulni. Ilyen fizetéseképtelenség jelöli magának Bábelnek a nevét is: amely fordítódik is meg nem is egyszerre, tartozik is egy nyelvhez meg nem is és kiegyenlíthetetlen adósságba keveredik önmaga felé éppúgy, mint más felé. Hát ez lenne a bábeli teljesítmény. (Derrida 1994: 106).

Az emberek, akik „nevet akarnak szerezni maguknak”, Isten nevével szembesülve elveszítik a „racionális átláthatóságot” és folytonos fordításra ítéltetnek – vagyis a Bábel Derridánál mindenekelőtt a fordítás egyszerre szükségszerű és lehetetlen feladatának paradoxonát jelenti. Ez a paradoxon Derrida szerint a nyelv lényegéhez tartozik, voltaképpen ettől válik nyelvvé a nyelv, vagyis ezáltal alkalmas arra, hogy az emberek a világ megismerésére (és ne egymás leigázására) használják. A két nagyon különböző kulturális háttérrel rendelkező, alapvetően különböző filozófiai metódust alkalmazó és gyökeresen eltérő világnézetű szerző tehát a köztük lévő minden különbség ellenére egyetérteni látszik abban, hogy a Bábel-mítoszt az emberi nyelv alapjait leíró metaforaként értelmezik, amelyben a világot másképpen értők megértésének és a lefordíthatatlan fordításának paradox feladatai jelölik ki az emberi létezés kereteit.

3. A lefordíthatatlan fordítása

Embernek lenni tehát tulajdonképpen annyit jelent, mint más nyelven beszélők megértésére törekedni, a lefordíthatatlant fordítani. Esszéjében Derrida a német filozófus-műfordító, Walter Benjamin *A műfordító feladata (Die Aufgabe der Übersetzer)* című szövegére visszautalva bontja ki a szükséges és lehetetlen fordítás paradoxonát. Eszerint a fordítás egyszerre lenne feladat, küldetés, kötelesség és a valaminek a helyreállítására való hiábavaló törekvés.

Minden nyelv valami azonosat vesz célba, amit külön-külön mégsem tud egyik sem elérni. Csak miközben együtt alkalmazzák, vagy együttesen kibontják intencionális elgondolásaikat, „egymást kiegészítő intencionális elgondolásaik egészét”, csak eközben törekedhetnek az elérésére, csak ekkor remélhetik. Ez az együttes kibontakozás az egész felé egy újbóli összehangolás is, mivel a tiszta nyelvezet („die reine Sprache”) vagy a tiszta nyelv elérésére irányul. Amit tehát az intencionális elgondolások és a nyelvek e kooperációja megcéloz, nem magasabb rendű, mint a nyelv, nem egy valóságos dolog, amit ezek minden oldalról körülvennének vagy igyekeznének körüljárni, mint egy tornyot. Nem. Maga a nyelv mint bábeli esemény az, amire minden egyes nyelv szándéka szerint irányul, külön-külön és a fordításban együtt is, egy olyan nyelv, amely nem az egyetemes nyelv a szó leibnizi értelmében, nem természetesebb nyelv, mint a többi a maga helyén, hanem ez a nyelv lét nyelv, a nyelv vagy a nyelvezet *mint olyan*, minden önazonosság nélküli egység, mely lehetővé teszi azt, hogy nyelvek vannak és azt, hogy ezek tényleg nyelvek legyenek. (Derrida 1994: 129).

Ahogy Paul De Man rámutat, a „tiszta nyelv” (*reine Sprache*) visszanyerésének lehetetlensége már Benjamin híressé vált írásának (amely eredetileg 1921-ben Baudelaire verseinek általa – mármint Benjamin által – fordított német kiadásának előszavaként jelent meg) címében tükröződik, amennyiben a német *Aufgabe* szó nemcsak *feladatot*, hanem *feladást* is jelent (De Man 2002: 80). A fordítás (és a fordító) feladata azonban Benjamin szerint éppen azért különleges, mert csak ezáltal válik láthatóvá az egyes nyelveken túli „tiszta nyelv”, amelynek töredékei különböző nyelvekbe szóródtak szét:

[...] ahogyan egy edény cserepeinek ahhoz, hogy összeilleszthetők legyenek, a legparányibb részletekben is követniük kell egymást, de azért még nem kell hasonlítaniuk, ugyanígy kell a fordításnak – ahelyett, hogy az eredeti mű értelméhez próbálna hasonlóvá válni – szeretőn és az egyes részletekbe menően kiképeznie, a saját nyelvében, az eredeti műben kialakult így-értés módját, hogy ekképpen mindkét nyelvet, mint cserepeket, egy edény töredékeként, egy nagyobb nyelv töredékeként tegye megismerhetővé. [...]

Ha ez a végső lényegiség, ami itt maga a tiszta nyelv, a nyelvekben csakis a nyelvihez és ennek változataihoz kötődik, úgy a képződményekben nehéz és idegen értelem tapad hozzá. Hogy ebből az értelemről kioldozza a tiszta nyelvet, a szimbolizálót szimbolizálttá tegye, egyszóval, hogy a tiszta nyelvet az alakítás során visszanyerje a nyelv mozgásának: ez a fordítás hatalmas és egyetlen képessége. Ebben a tiszta nyelvben, amely már semmit nem gondol el és semmit nem fejez ki, de mint kifejezéstelen és teremtő szó az, amit minden nyelv mondani akar – benne végül minden közlés, minden értelem és minden intenció olyan rétegre bukkan, hol kioldódnia rendeltetett. És éppen e réteg fölől igazolódik a fordítás szabadsága új és magasabb rendű jogosultsággá. [...] A szabadság sokkal inkább a saját nyelvre vonatkozóan igazolódik, a tiszta nyelv kedvéért. Ama tiszta nyelvet, mint idegenbe száműzöttet megváltani a saját nyelvben, a műben foglyul ejtett nyelvet megszabadítani az átköltésben, ez a fordító feladata. (Benjamin 2001: 80–81)

A „tisztá nyelv” tehát, ami az egyes nyelvekbe történő „szétszórattatása” miatt csak a fordításban mutatkozhat meg, valamennyi nyelvnek a világot megértő (valahogyan értő) és leíró intenciójának összességét képviseli, vagyis egy olyan egészet, amely egyfelől több a részei összegénél, másfelől viszont – és ez a Bábel-mítosz Derrida és Gadamer-féle átértelmezésének lényegi eleme – ez a teljesség éppen a részekre hasadtság és a szétszórattatás révén vált olyan gazdaggá, amilyen. Tehát hiába is egyesítenénk a Derrida által említett imperializmus jegyében az egész emberiséget egyetlen, mégoly tökéletes nyelv használatában, annak kifejezésbeli gazdagsága és világértelmező komplexitása sosem lehetne olyan sokrétű, mint a nyelvek sokféleségéé. Mintha egy gömböt, ami egy geometriailag tökéletes test, kalapáccsal összetörnénk, a szilánkjai összességében nagyobb felületen érintkeznének a külvilággal, mint az érintetlen gömb felszíne.

4. Fordítás, kultúra, információ

Amennyiben azonban a „tisztá nyelv”, és a hozzá tartozó plurális világtapasztalat egésze kizárólag a fordításban tárulhat fel, felvetődik a kérdés, hogy ezek szerint egyetlen nyelv és a hozzá tartozó kultúra világfelfogása és -értelmezése szükségszerűen hiányos és tökéletlen volna? A helyzet természetesen korántsem ilyen egyszerű, ennek feltérképezéséhez azonban részletesebben meg kell vizsgálnunk a „nyelv”, a „kultúra” és a „fordítás” fogalmainak jelentését. A szovjet-észt irodalomtörténész-szemiotikus, Jurij Lotman (1922–1993) elmélete szerint például a kultúra egyes emberi közösségek „nem örökölt tudását” őrző és összesítő rendszer (értsd: olyan információk tárolására és feldolgozására szolgáló rendszer, amelyeket az adott közösség nem genetikusan örökít tovább, hanem tanult tudásként adja tovább)², ami eleve „egymásra kölcsönösen lefordíthatatlan” alrendszerekből, vagyis „nyelvekből” áll (Lotman 1973: 236–237, 275–276). De vajon mit jelent, hogy a kultúra nyelvekből, pláne „egymásra lefordíthatatlan” nyelvekből áll? Lotman klasszikus példája szerint, ha például Tolsztoj *Háború és béke* című regényének valamennyi példánya megsemmisülne, viszont például a filmes feldolgozásai (köztük King Vidor 1956-os és Szergej Bondarcsuk 1966-os filmpozsai, illetve számos egyéb, a regény nyomán készült tévéfilm, sorozat

² [A kultúra]: valamennyi nem örökletes információ, az információ szervezési és megőrzési módjainak összessége. [Következésképp]: a kultúra nélkülözhetetlen az emberiség számára. Az információ nem egy választható jellemző, hanem az emberiség létének egyik feltétele. A biológiai társadalmi létért folyó küzdelem – küzdelem az információért. [...] (Lotman 1973: 269–270)

és egyéb feldolgozások) megmaradnának, utóbbiak alapján akkor sem lehetne újra megírni az eredeti formájában az irodalmi mű szövegét. Mivel az elbeszélő próza és a film egymástól alapvető jellemzőikben különböző kulturális kifejezésformák, elképzelhetetlen, hogy a regény megfilmesítésének irodalmi szövegre való „visszafordítása” az eredeti, kiindulási szöveggel azonos legyen, ahogy ennek két egymásra adekvát módon fordítható jelrendszer esetében lennie kellene.³

Lotman szerint a kultúra alrendszerének egymásra való lefordíthatatlansága abból a tulajdonságukból ered, hogy lényegében mindannyian ugyanazt a feladatot végzik, csak másféleképpen, a maguk sajátos módján. Elmélete szerint ugyanis a kultúra alapvetően „modelláló rendszerekből” áll, amelyeknek funkciója az embert körülvevő valóság értelmezése, a világ (vagy a világ jelenségei egy része) kulturálisan közvetített képének, „modelljének” megalkotása, Lotman kifejezésével a „modellálás”.

[...] a modell a megismerendő objektum analógja, amely a megismerési folyamatban az adott objektumot helyettesíti [...] Modelláló tevékenységnek a modelleket létrehozó emberi tevékenységet nevezzük. E tevékenység eredményeit abban az esetben tekinthetjük a tárgy analógiának, ha azok eleget tesznek az analógia bizonyos (intuitív vagy tudatosan megállapított) követelményeinek és – következésképp – megfelelnek ennek vagy annak a modelláló rendszernek. A modelláló rendszer az elemek összekapcsolódási szabályainak az a struktúrája, amely a megismerés, a megértés vagy a rendszerezés teljes objektumának állandó analógjaként szerepel. Ezért a modelláló rendszert nyelvként foghatjuk fel. (Lotman 1973: 236–237)

Mivel azonban az egyes rendszerek eltérő tulajdonságaik, különböző „szemiotikai erőforrásaik” (ld. Van Leeuwen 2004: 3–6; Kress 2010: 6–8; Elleström 2010: 14) miatt különböző típusú modellek megalkotására képesek, a kultúra lényegéhez tartozik, hogy egymásra adekvát módon lefordíthatatlan (mert a valóságtapasztalatot alapvetően különböző módon modelláló) rendszereket egyesít önmagában. A Lotman szerint elsődleges modelláló rendszerként szolgáló természetes nyelv, illetve a másodlagos modelláló rendszerek, mint a tudomány, a társadalmi/társasági konvenciók, az irodalom és a művészetek, a vallás, a filozófia, a babonák (sőt, akár összeesküvéselméletek) és még rengeteg egyéb mind-mind a maguk egyedi módján kapcsolódnak az emberi

³ Az adekvát módon fordítható kódokra jó példa, hogy mondjuk egy sakkjátszma lefolyása tökéletesen rekonstruálható az egymást követő lépések betűkkel és számokkal történő leírásából, a papíron dokumentált játszma minden esetben tökéletesen adekvát módon reprodukálható bármely sakktáblán, akár évtizedek, évszázadok múltán is.

valóságtapasztalat egyes aspektusaihoz, érzékelhetővé és érthetővé téve a világot az adott kultúrát és az adott modelláló rendszereket ismerők számára.⁴

Mindez talán megmagyarázza, hogy a kultúra miért áll egymásra adekvát módon lefordíthatatlan „nyelvekből”, azt azonban még nem, miért törekszik a kultúra (vagyis végső soron a kultúrával bíró ember) mégis e lefordíthatatlan nyelvek szüntelen fordítására (például miért filmesítünk meg szinte minden a teljesen ismeretlennél kicsit is híresebb irodalmi művet, miért ütköztetjük évszázadok óta a természettudományos modelleket és a vallási tanokat a világegyetem és benne az ember létezésének okáról stb). Hiszen amennyiben a kultúrát kizárólag információ feldolgozására és tárolására szolgáló rendszerként fogjuk el, a fordítás meglehetősen feleslegesnek látszik, elvégre az egyes rendszerek nélkül is képesnek tűnnek tárolni és feldolgozni a sajátos modelláló tevékenységükhöz tartozó információt. Lotman felfogása szerint azonban a kultúra működése és feladata lényegesen összetettebb ennél.

Azonban a kultúra nem információraktár, hanem egy rendkívül bonyolultan szervezett gépezet, amely megőrzi az információt, miközben szüntelenül a legelőnyösebb és legmegbízhatóbb eljárásokat dolgozza ki a megőrzésre, új információt kap, sifíroz és desifíroz közleményeket, ezeket egyik jelrendszerről a másikra fordítja. A kultúra a megismerés érzékeny és bonyolultan szervezett mechanizmusa. (Lotman 1973: 273)

Vagyis Lotman szerint a kultúra nem csupán befogadja, rendszerezi és tárolja az emberi közösségek által megismert információt, hanem igen jelentős részben *teremti* is azt: a kultúra azáltal válik a „megismerés mechanizmusává”, hogy *információt termel*. Ebből viszont természetesen adódik a kérdés, hogy Lotman felfogása szerint pontosan *mi is az információ*.

Nos, a szovjet-észt tudós itt a matematikai információelméletre hivatkozik, közelebbről Andrej Nyikolajevics Kolmogorov orosz-szovjet matematikusnak az entrópiával kapcsolatos kutatásaira (Lotman 1973: 44–47), amelyek nagyrészt az amerikai Claude Shannon és a magyar származású Neumann János (publikációban használt nevén John von Neumann) elméletén alapulnak. Eszerint az információmennyiség alapvetően egy adott rendszer entrópiáján (rendezetlenségén) alapul. Ebből következően, mivel az egymásra lefordíthatatlan rendszerek közötti fordítás esetében a végeredmény nem egyértelműen megjósolható, így *a fordítás az információmennyiség növekedésével jár*:

⁴ Ez természetesen nem jelenti, hogy mindezek a modelláló rendszerek ugyanolyan hatékonyan vagy ugyanolyan pozitív társadalmi hatást gyakorolva töltenék be a funkciójukat, például elég jó érvek szólnak amellett, hogy a tudományos modellek a legtöbb tekintetben hasznosabbak a babonáknál és összeesküvés-elméleteknél, ettől azonban még a funkciójukban megfigyelhető a Lotman által leírt párhuzamosság.

a kultúra tehát a lefordíthatatlan fordítása révén többletinformációt generál. A kultúra tehát Lotman szerint éppen eredendő soknyelvűsége által, és a lefordíthatatlanság menedzselésén keresztül teszi lehetővé az ember számára az igazság keresését és a világ valamilyen módon való megértését.

5. A kultúra soknyelvűsége és a világ megértése

A lotmani kultúrafogalom tehát nem egyetlen, ideális, a részei közötti fordítást lehetővé tévő nyelvet takar, hanem olyan rendszert, ami a lefordíthatatlan fordításával bontakoztatja ki információtermelő kapacitását.

Illúzió azt feltételezni, hogy lehetséges egy ideális nyelv, mely a valóság kifejezésének optimális mechanizmusa lehet. A legminimálisabb működőképes struktúrában is két nyelv vesz részt – ezek egyenként, önmagukban képtelenek átfogni a külső világot. [...] Az egyetlen tökéletes nyelvre épülő modell képzetét tehát az elvileg minimum két nyelvből, ténylegesen pedig különböző, önmagukban elégtelen, s ezért a másik szükségességét kölcsönösen feltételező nyelvek nyitott sorából álló struktúráról alkotott elképzelés váltja föl. És ahogy a nyelvek egymásra rétegződnek, hogy másképpen, de mind ugyanazt fejezzék ki, éppúgy képeznek egyetlen sítot is, melyet belülről tagolnak. Kölcsönös lefordíthatatlanságuk (avagy korlátozott lefordíthatóságuk) lesz a forrása a nyelven kívüli tárgy s annak a nyelvi világban meglévő képe közötti megfelelésnek. A soknyelvűség szituációja eredendő és elsődleges, ám a későbbiekben erre fog ráépülni az egyedüli, univerzális nyelvre (a kizárólagos, végső igazságra) irányuló törekvés. Ez utóbbi válik végül azzá a másodlagos valósággá, amit a kultúra teremt meg. (Lotman 2001: 7)

A „nyelven kívüli tárgy” és a „nyelvi világ” közötti megfelelés problémájának felvetése azonban rámutat az elmélet utolsó, kulcsfontosságú momentumára, nevezetesen arra a kérdésre, hogyan lesz a fordítás által megnövelt entrópiából generálódó „nyers” információból az emberi közösségek számára értelmezhető és funkcióval bíró jelentés. Másképpen fogalmazva hogyan ad a kultúra értelmet a fordítás Derrida által is artikulált paradoxonának, amit a soknyelvűség által ránk rótt feladat egyidejű lehetetlensége és szükségszerűsége jelent. Lotman értelmezésében ez a paradoxon okozza azt a feszültséget, ami a világ megértésére törekvő emberi tevékenységben „ihletként” jelenik meg, vagyis végső soron ebből fakad az erő, ami a kultúra és az emberi társadalmak változását, fejlődését lehetővé teszi.

A maximális feszültség pillanata eltörli a lefordíthatatlanság határait és egyesíti az egyesíthetlent. [...] A szemiotikai tér úgy áll előttünk, mint egy sokrétegű met-szet, amelynek egy-egy szintje különböző szövegekből rakódik össze, s amelyen belül bonyolultak a kölcsönviszonyok, és eltérő lefordíthatóságú, valamint lefordíthatatlan

tartományok találhatók. Alatta húzódik a realitás szintje, mely maga is számos alárendelt nyelvből szerveződik. E két szint együttesen hozza létre a kultúra szemiotikáját, amin túl már a nyelven kívüli világ terül el. A „realitás” szó két különálló jelenséget takar: egyfelől a kanti „fenomenológiai” valóságot, vagyis azt, ami összetartozik a kultúrával, hol egyesülve, hol pedig szembenállva vele; másfelől a Kant által „numenálisnak” [magánvalónak] nevezett realitást, mely fatálisan kívül áll a kultúrán. Ám ez a fogalmi építmény egészen megváltozik, ha a világunk középpontjába nem az izolált „én”-t állítjuk, hanem több, kölcsönviszonyban álló „én” bonyolult szerkezetét.

A külső valóság tehát, Kant elképzelése szerint, transzcendentális lenne, ha a kultúra szintjének egyetlen nyelve lenne. Ám a lefordítható és a lefordíthatatlan kapcsolata olyannyira összetett, hogy létrejön általa a külső térbe való áttörés lehetősége. Ezt a funkciót szintén a robbanás momentumai töltik be, mivel képesek mintegy ablakokat nyitni a szemiotikai szinten. Tehát a szemiózis [jelentésképződés] világa nem zárul fölnyithatatlanul önmagába: olyanfajta bonyolult struktúrát képez, amely szüntelenül „játszik” a külső szférával, hol magába húzza azt, hol pedig kiveti belé a maga elhasznált, szemiotikai aktualitásukat veszett elemeit. (Lotman 2001: 36–37)

A kulturális jelentésképződés nyitottsága, változásra, adaptációra való képessége tehát végső soron a lefordíthatatlanság által generált feszültség csomópontokban való összegyűlése és feloldódása miatt lehetséges, amit Lotman utolsó, nagy hatású elméleti munkájában „robbanásnak” (oroszul *vzriv – B3PbIB*) nevez (Lotman 2001: 24–25). Ez egyszerre a „bábeli zűrzavar” kiteljesedésének és megoldódásának pillanata, amelyben a sokféleség és átláthatatlanság állapota alkalmassá teszi a kultúrát a világ értelmezésére (modellálásra), az emberi társadalmakat és azok tagjait pedig képessé a megismerésre, a változásra, a gadameri „egymással való létre létre” és a szabadságra.

Felhasznált irodalom

- Benjamin, Walter 2001. A műfordító feladata, In: Szabó Csaba (ford., szerk., vál.): *„A szirének hallgatása”*. *Válogatott írások*. Budapest, Osiris. 71–83.
- W1, *Biblia – Teremtés könyve, 11. fejezet* <https://szentiras.hu/KNB/Ter11> Letöltés ideje: 2024. 07. 15.
- De Man, Paul 2002. Conclusions: Walter Benjamin’s ‘The Task of the Translator’, In: *The Resistance to Theory*. Theory and History of Literature Vol. 33, London–Minneapolis, University of Minnesota Press. 73–105.
- Derrida, Jacques 1994. Bábel tornyai (Flaisz Endre ford.) *Pompeji*, 4, 98–133.
- Eco, Umberto 2016. *A tökéletes nyelv keresése*. (Gál Judit – Kelemen János ford.) Budapest, Atlantisz.

- Elleström, Lars. 2010. The Modalities of Media: A Model for Understanding Intermedial Relations, In: Lars Elleström (szerk.): *Media Borders, Multimodality and Intermediality*. London–New York, Palgrave MacMillan. 11–50.
- Gadamer, Hans-Georg 1991. A nyelvek sokfélesége és a világ megértése (Egyedi András ford.) *Atheneum*, I/1. 191–197.
- Kress, Günther. 2010. *Multimodality*. London, Routledge.
- Lotman, Jurij 1973. *Szöveg – Modell – Típus. Válogatott tanulmányok*. Hoppál Mihály (szerk.) Budapest, Gondolat.
- Lotman, Jurij 2001. *Kultúra és robbanás*. Szűcs Teri (ford.) Budapest, Pannonica.
- Van Leeuwen, Theo. 2004. *Introducing Social Semiotics: An Introductory Textbook*. London, Routledge.

KORZENSZKY RICHÁRD

Pünkösdi liget

Van egy álmom... Van egy vágyam. Egy olyan hely, ahol minden arról beszél, hogy mi, különböző emberek együvé tartozunk. Álmodom egy ligetről, ahol az ember csendben járkál, látja a csillogó víz tükrét, amely egybeér a végtelen éggel. A Balaton partján. Tihanyban. Ahol az első magyar szavak felbukkannak az Alapítólevél latin szövegében. A mi szavaink. Amelyekkel néven nevezzük a mogyoróbokrot, a körtvélyfát, a Fehérvárra vezető hadi utat...

Számtalan turista, különböző nyelvű, megfordul ezen a helyen, és rácsodálkozik az ember alkotta művészetre, és nem tud szabadulni a végtelenség vágyától, látva a nem ember teremtette világ csodáit.

„Kezdetben volt az Ige.” (Jn 1,1)

„In principio erat Verbum.”

„En arché én ho Logosz.”

Mindenek kezdetén ott volt a teremő Szó, amelyben – akiben – kimondja magát maga a Teremő. S vajon megértjük-e? Szót értünk-e? A bábeli nyelvzavar szimbolikus képe a Bibliának. Az eddig egymást értő emberek gögénének, beképzeltségének következménye – nem akarják elfogadni a fölööttük álló isteni hatalmat. Párhuzamos a paradicsomi elbeszéléssel, ahol az Isten teremtette rendet elfogadni nem akaró ember kiűzetik a Paradicsomból, és otthontalanná, hazátalanná válik.

Egymás elfogadása, megértése hozzátartozik az embermivolt lényegéhez. Labirintussá válik a világ, amikor nem értjük egymást. És otthonná, igazi hazává, ahol a különbözőségek mintegy megszűnnek. Nem úgy, hogy feladjuk önmagunkat, hanem úgy, hogy elfogadjuk egymást. A bibliai vízió Izaiás könyvében így hangzik:

„Akkor együtt lakik majd farkas a báránnyal, párduc a gödölyével...” (Iz 11,6–7)

Pünkösdi csodára van szükségünk. Amikor pártusok, médek, elamiták, mezopotámiaiak és a többiek mind saját nyelvükön hallják Isten csodálatos tetteit. A megértés, az egymás elfogadásának csodája ez (ApCsel 2,1–11). Amikor otthon érzi magát minden ember. Nietzsche írja a *Vereinsamt* (El-

hagyatva) című versében, amelynek pontosabban ez lehetne a magyar címe: Otthontalanul. Vagy: Hazátlanul.

A varjúraj
Város felé surrog tova:
Hó lesz hamar –
Jaj, akinek nincs otthona!
(Képes Géza ford. – Friedrich Nietzsche: *Vereinsamt*)

A záró versszakban azonban arról szól, hogy „boldog, akinek van otthona”.

Mi a haza? Mi az otthon? Vannak nem kevesen, akik, ha ezzel a kérdéssel találkoznak, azonnal a nemzetállam politikai problémakörébe bonyolódnak. A haza, az otthon fogalmának mély dimenziója van, amely az embert létezésében érinti. Létezésében, s egyúttal érzelmi töltése is van. Nietzsche versének kijelentései ma is időszerűek. Jaj annak, aki hazátlan, s boldog, aki nem otthontalan.

Mennyien vannak, akik kényszerűségből vagy kalandvágyból elhagyják az otthont, a földrajzi környezetet! S magukkal visznek valamit. A kivándorló és az emigráns magával viszi a szellemi és kulturális örökséget, magával viszi az anyanyelvet, és ezáltal megment maga számára egy darabot az otthonból. Így az anyanyelv és a haza egyre inkább összefonódik. Az otthon, a haza nem választható el a megértéstől, az elfogadottságtól.

„Itthon vagyok. S ha néha lábamhoz térdepel
egy egy bokor, nevét is, virágát is tudom,
tudom, hogy merre mennek s kik mennek az úton...”
(Radnóti Miklós: Nem tudhatom)

„Mondd, van-e ott haza még, ahol értik e hexametert is?”
(Radnóti Miklós: Hetedik ecloga)

„Dörmögj, pajtás, egy sor Petőfit, / s köréd varázskör teremődik...” (Illyés Gyula:
Haza a magasban)

Van egy álmom, álom egy ligetről, ahol az ember eltűnődik a sorsán, és rádöbben arra, hogy mit jelent számára az anyanyelv. Jelenti az otthont. Jelenti a hazát.

Van egy álmom egy ligetről, amely megjeleníti ennek a világnak labirintus-voltát, amely felszólít, hogy különbözőségeink ellenére igenis lehetséges egymás elfogadása. A bábeli zűrzavar ellenére van lehetőség arra, hogy megértsük egymást, különböző anyanyelvűek. Lehetséges a pünkösdi csoda. Lehetséges,

ha egyrészt nem adjuk föl önmagunkat, s ugyanakkor elfogadjuk a másikat. Azt a másikat, aki ugyanúgy a maga anyanyelvén vette birtokba ezt a világot. S ha nem uralkodni akarunk a világon és egymáson, hanem kertészei akarunk lenni sokszínű és különböző kultúránkkal. S ha végül – s ez mindennek a kezdete egyúttal – elfogadjuk, hogy „Kezdetben volt az Ige.” „In principio erat Verbum.” „En arché én ho Logosz.”

S hogy minden általa lett. Nem mi teremttük ezt a sokszínű világot. De felelősek vagyunk érte mindannyian. Felelősek a sokszínű világnak minden virágáért. S felelősek vagyunk népünkért. Hazánkért. Ferenc pápa szavai: „Nem létezik teljes önazonosság egy néphez tartozás nélkül” (Gaudete et exsultate – Örüljetek és ujjongjatok – apostoli buzdítás). S hogy nem csak mi, magyarok gondolkodunk így anyanyelvünkről, álljon itt egy-egy sor a környező népektől, határaink mentéről és tágabb kulturális otthonunkból, Európából.

„Értéktelen az a magyarság, amely nem európai, és számunkra értéktelen az európaiság, ha nem magyar is egyszersmind.” (Kodály Zoltán: Mi a magyar a zenében)

„Nekünk egyetlen hazánk van, ez a magyar nyelv.” (Kányádi Sándor: „Egyetlen batyunk, botunk, fegyverünk az anyanyelv” – interjú)

„Oh jól vigyázz, mert anyád nyelvét bízták rád a századok
S azt meg kell védened.” (Füst Milán: A magyarokhoz)

„Ne félj kiejteni azt sem, hogy emberség, s azt sem, hogy haza.” (Örkény István: Újszülött fiamhoz írott értekezés anyanyelvünk egynéhány sajátosságáról)

„Magyar nyelv! Vándorutakon kísérőm,
örököld földem és egész egem...” (Faludy György: Óda a magyar nyelvhez)

És hazám volt a szó, s hazám volt / a nép, mely magyarul beszél...” (Szabó Lőrinc: A sokféle hazáról)

„...te mondd magadban, behunyta szemmel, / csak mondd a szókat, miktől egyszer / futó homokok, népek, házak / Magyarországgá összeálltak.” (Illyés Gyula: Haza a magasban)

„Az a tény, hogy anyanyelvem magyar, és magyarul beszélek, gondolkozom, írok, életem legnagyobb eseménye, melyhez nincs fogható.” (Kosztolányi Dezső: Ábécé a nyelvről és lélekről)

„Meine Heimat sei die deutsche Sprache, und mein Vaterland sei die in derselben verfertigte schöne Literatur.” (Otthonom a német nyelv, és az ezen a nyelven készült szépirodalom az én hazám.) (Rolf Schneider: *Die Schönheit der deutschen Sprache* – német író, 1932–)

„Ma patrie, c’est la langue française” (Az én hazám: a francia nyelv.) (Albert Camus: *Ma patrie, c’est la langue française* – francia író, filozófus, 1913–1960)

„Мова – це наша національна ознака, в мові – наша культура, сутність нашої свідомості.” (A nyelv: a mi nemzeti jellegzetességünk. A nyelvben van a kultúránk, öntudatunk.) (Ilarion Ohienko ukrán ortodox főpap, tudós, író, 1882–1972)

„Моя Родина – великая русская литература.” (Az én hazám: a nagy orosz irodalom.) (V. G. Korolenko orosz író, 1853–1921)

„Во дни сомнений, во дни тягостных раздумий о судьбах моей родины – ты один мне поддержка и опора, о великий, могучий, правдивый и свободный русский язык!” (A kétségek napjaiban, nyomasztó töprenkedések idején, amikor hazám sorsára gondolok – te vagy az egyetlen támogatóm és megtartóm, te nagy és hatalmas, igaz és szabad orosz nyelv!) (I. Sz. Turgenev: *Költemények prózában* – Az orosz nyelv – orosz író, 1818–1883)

„De taal is ons vaderland, waaruit we nooit kunnen emigreren.” (A nyelv a mi hazánk, ahonnan lehetetlen kivándorolnunk.) (Irina Grivnina orosz-holland író, 1945–)

„Materinski jezik je čovjekovu duhu domovina, gdje god čovjek živio, na domaćem tlu ili u tuđini” (Az anyanyelv az ember lelke számára haza, akárhol is éljen, az otthon földjén vagy idegenben.) (Dalibor Brozović horvát nyelvész, politikus, 1927–2009)

„Język jako ojczyzna.” (A nyelv a mi egyetlen hazánk.) (Czesław Miłosz lengyel költő, 1911–2004)

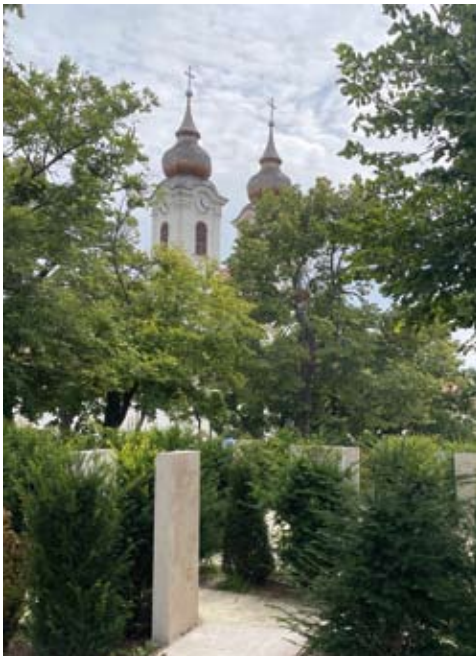
„Symbol spojenia nášho je reč naša národná, heslo našej vôle života.” (Nemzeti nyelvünk jelképe közösségünknek, és élni akarásunknak.) (Ludevít Štúr szlovák költő, politikus, 1815–1856)

„Thi dog Sproget først gjør Folk til Folk.” (Főként a nyelv teszi a népet néppé.) (Adam Oehlenschläger dán költő, 1779–1850)

„Limba română este patria mea.” (A román nyelv az én hazám.) (Nichita Stănescu román költő, 1933–1983)

„Језик је душа народа, темељ његове културе и Божјег Духа у њему.” (A nyelv: a nép lelke, kultúrájának alapja és benne van az Isten Lelke.) (Alekszandar Polivinkin szerb főpap)

Elhangzott az anyanyelvek napján rendezett, A magyar nyelv szimbolizációja című emlékülésen a Petőfi Irodalmi Múzeumban 2019. február 21-én. Az írás megjelent a Tihanyi Kalendárium 2022. évi kötetében is. Az anyanyelvi (pünkösdi) liget megvalósult. Átadása 2022. október 21-én volt a Tihanyi Apátság melletti hegyoldalon. (Képek: Balázs Géza)

Bábel – kultúrák, generációk

A kommunikáció esetében a köszönési formák valószínűleg az ősközösség időszakában megjelentek az akkor élő ember világában. Ennek persze az volt a funkciója, hogy jelezzék, nincs ellenséges szándék. Az idők folyamán aztán kultúránként és generációként is eltérő üdvözlőformák alakultak ki. Ezek közül a mai Bábel konferencián főleg a nemverbális köszönésekről beszélek majd, amelyek elképzelhető, hogy bizonyos mértékig meg is előzik a verbális üdvözlő formulákat, és világszerte valóságos rendszer alakult ki belőlük (A témához lásd: Balázs 1997; Balázs–Takács 2017.)

Gesztusnyelvi köszönések

A nemverbális köszönések tehát legalábbis egyidősek, vagy akár régebbi eredetűek a verbális üdvözlőformálknál. Az ősközösség idején a köszönés funkciója az egy csoporthoz tartozás kifejezése lehetett, amely az életben maradási is jelenthette. Már messziről jelezni kellett, hogy nem veszélyes az ember a másokra, nincsenek ellenséges szándékai. Eleinte intéssel, a fegyvertelen kéz felmutatásával jelezhatték ezt, később hanghatásokkal.

Fegyvertelen kéz felmutatása, intés

Tulajdonképpen innen eredeztethetjük magukat a köszönéseket. A nemverbális kommunikációval már az ókorban is foglalkoztak. Quintilianus (i. sz. 35–i. sz. 96) szerint a gesztikuláció formáinak sokasága majdnem azonos a szavak gazdagságával. A 19–20. században aztán többek között Wilhelm Wundt, Edward Sapir, Sigmund Freud, David Efron, Erving Goffman, Paul Ekman, Wallace Friesen, Ray Birdwhistell foglalkoztak a nemverbális kommunikáció kutatásával. Ekkor már tudományosan osztályozták a nemverbális kommunikáció formáit. Többféle csoportosítási variáció született, és több elképzelés létezik azzal kapcsolatban, vajon ez a fajta kommunikáció önálló síkon zajlik, vagy a verbális kód kiegészítője. Bańcerowski Janusz szerint a gesztusokat nem izoláltan, hanem a verbális közléssel együtt érdemes és kell vizsgálni (Bańcerowski 2003: 5). Noha korábban az a nézet honosodott meg, hogy a nemverbális kommunikáció a nyelvtől eltérő síkon képzelhe-

tő el, Bańcerowski úgy látja, hatékony kommunikációt csak a verbális és a nemverbális kód egymással együttműködve, egymással kiegészítve képes biztosítani. Ennek azonban némileg ellentmond, ha például a siketnémák jelbeszédére gondolunk. Kétségtelen, hogy a siketek jelbeszéde nyelvhasználat, beszéd, csak nem hangzó, teljes mértékben hatékony kommunikációnak nevezhetjük a klasszikus, hangzó csatornán keresztül működő verbális kód jelenléte nélkül. Ugyanakkor megfelelő, a kitűzött célt elérő kommunikációs folyamat létezhet olyan speciális esetekben is, amikor hiányzik a nemverbális kód. A verbális és nemverbális kifejezés együttműködése talán ahhoz hasonlatos, amikor a téren fociznak a gyerekek, és az egyik csapatba beáll még két játékos. Valószínű, hogy hatékonyabb lesz így a csapat, de lehet, hogy nem, és speciális esetben az új szereplők akár ronthatnak is a helyzeten (ilyen az, amikor egy rosszul sikerült gesztussal elrontjuk a randevúnkat, hiába mondunk szép szavakat). Az viszont kétségtelen, hogy az esetek jelentős részében a gesztusok nem izoláltan, hanem a verbális közléssel együtt jelentkeznek.

A generatív grammatika nem foglalkozott a gesztusokkal, a kognitív nyelvészet képviselői ugyanakkor a gesztusokat a szavakhoz, a frázisokhoz, a mondatokhoz hasonlóan a nyelv integráns részeinek tekintik. McNeill úgy látja, a gesztusok és a nyelv egy rendszert alkotnak, együtt ábrázolják az ember gondolati folyamatait (McNeill 1992: 92). McNeill ötféle gesztust különböztet meg, David Efron azonban ennél jóval egyszerűbb és szélesebb körben elfogadott felosztást dolgozott ki. Szerinte léteznek olyan gesztusok, amelyek önálló jelentéssel bírnak a verbális tartalomtól függetlenül, és olyanok, amelyek jelentése csak a verbális kommunikációval együtt mutatkozik meg. Véleményem szerint valóban léteznek olyan gesztusok, amelyek több jelentéssel is bírnak, és a megfelelő jelentést a verbális információ alapján lehet kiválasztani. Ilyen például a kézfogás.

A kézfogás jelentheti azt is, hogy gratulálunk valakinek, és azt is, hogy köszönünk, vagy azt, hogy megegyeztünk. A világ különböző gesztusokkal történő köszönéséről szerteágazó képet ad Roger E. Axtell (Axtell 1997). Természetesen fontos tudni, hogy a nemverbális köszönések a nyelvhez hasonlóan változnak az idő, a hely hatására, és függenek a kulturális tényezőktől is. Nem véletlen, hogy Bronislaw Malinowski, a *fatikus*¹ szakszó megalkotója is etnológus volt, és a természeti népek kapcsolatteremtési szokásait figyelte meg.

A kézrázás pontos eredete tisztázatlan. A Római Birodalom polgárai a kezük és alkarjuk összeérintésével üdvözölték egymást, de egyes antropológu-

¹ A kommunikációelméletben használatos kifejezés, a *kontaktusra*, mint a kommunikáció alapvető elemére vonatkozó funkció megnevezése (*A szerk.*).

sok szerint a mai formájában ismert kézrázásunk csak néhány száz éves lehet (Axtell 1997: 32).

Abban viszont mindenki egyetért, hogy a kézfogásra előrenyújtott kéz és a felfelé vagy lefelé fordított, majd egymáshoz tapasztott tenyér, illetve az egymást érintő ujjak egyaránt azt jelzik: a köszönőnél nincs fegyver.

Magyarországon a paraszti társadalomban korábban csak a férfiak fogtak kezét (Balázs 1987, 1993, 2000, 2004). Kelet-Magyarországon a nők nem foghattak üdvözléskor a férfiakkal kezét, ha ezt mégis megtették, azzal beismerték, hogy viszonyuk van. Azóta mindez eltűnt a gesztusnyelvből. A világ különböző pontjain a kézfogásnak nagyon sok variációja létezik, a vonatkozó illemszabályok kontextusától függően. Van, ahol az idősebb nyújtja először a kezét a fiatalabbnak, másutt a hierarchiában magasabban álló személynek kell először kezdeményeznie (ha ezt nem teszi meg, akkor kézfogás nélkül történik az üdvözlés). Magyarországon ez a fajta hierarchikus differencia kevésbé jelenik meg, inkább az illemkódexek szabályozzák ezt a kérdést, általában úgy, hogy a hölgynek kell először kezét nyújtania a férfi-nő kapcsolatban. Ugyanakkor ez az „előírás” is egyre inkább eltűnik.

A különböző országokban változó a kézfogás szorítási erőssége is, Magyarországon ez inkább egyénfüggő. Észak-Amerikában ugyanakkor „petyhüdt hal” kézfogásnak nevezik a lagymatag kézrázást (Pease 1989: 42). Japánban ellenben a túlzott kézszorítás agressziót sugall. Észak-Európában a rövid, határozott kézszorítás a divat. A Távol-Keleten a nők ritkán köszönnek ezzel a gesztussal, de ha valaki feléjük nyújtja a kezét, elfogadják. Az iszlám országokban idegen férfi nem érinthet meg idegen nőt, így közöttük nincs kézfogás. Egyes arab országokban, de Észak-Amerikában is előfordul, hogy köszönéskor a felek bal kezüket az összezárt tenyerekhez teszik. Ez a kettős kézfogás bensőségesebb és barátságosabb. Gyakori gesztusnyelvi köszönés ez Oroszország területén is.

A bal kéz rátétele az összezárt tenyerekre megerősítést jelent.

Dél-Amerikában fordul elő leggyakrabban, de Magyarországon is megfigyelhető az ujjpercek összeérintése. Általában ellenkező neműek köszönnek így egymásnak.

Ujjpercek összeérintése

Az ellenkező neműek közül a közeli barátok, egyébként pedig elsősorban a nők használják egymás között Közép- és Nyugat-Európában, valamint az Egyesült Államokban azt a gesztusnyelvi köszönést, amikor a kéz szinte tel-

jesen függőleges, az ujjak pedig összeérnek. Gyakori az is, amikor két kézzel köszönnek így, a jobb kéz ujjai a partner bal kezének ujjával, a bal kéz ujjai pedig a partner jobb kezének ujjával érintkeznek. Magyarországon ez különösen a szórakozóhelyek, bevásárlóközpontok környékén figyelhető meg.

A középső ujjak összeérintése Közép-Afrikában előforduló üdvözlés, Európában ritka (ennél a köszönésnél csak a két középső ujj találkozik).

Középső ujjak összeérintése

A kézcsók elég ritka Magyarországon, ahhoz képest, hogy verbálisan milyen gyakran jelentkezik (Deme–Grétsy–Wacha 1987: 93–149). A rendszerváltást követően újjászülető nagyobb bálokon rendszeres ez a fajta gesztus. A katolikus hierarchiában az érseket, püspököket köszöntik kézcsókkal, de ez valójában gyűrűcsók, az egyházi funkció szimbólumát, a halászyűrűt csókolják meg. A kézcsók valószínűleg a spanyol királyi udvarból került át Mária Terézia uralkodásának idején a Habsburg udvarba. Magyarországon főleg a verbális kísértőpárja terjedt el, és gyakori mind a mai napig. Ennek korábbi és mai használatával kapcsolatban több kutatás is létezik, a használók körét illetően eltérőek a vélemények, de az kétségtelen: ez a szóbeli köszönés számtalan formájában, variációjában él a mai magyar nyelvben. 1764-ben a pozsonyi országgyűlésen előbb ezekkel a szavakkal üdvözlötték Mária Teréziát, majd a kezét is megcsókolták.

Az üdvözlési módból lett tehát szóbeli köszönés, amelynek egyébként nagyon sok változata él a magyar nyelvben, és nemhogy visszaszorult vagy eltűnt volna, mint más nyelvekben (pl. cseh), hanem tovább terjedt, újabb és újabb formákban jelent meg.

Barátok, rokonok, ismerősök, rég nem látott családtagok között gyakori üdvözlő gesztusnyelvi köszöntés az ölelés. Eredete hasonló a kézfogáshoz. Az egymást öleléssel üdvözlők közül mindkét fél megbizonyosodott arról, hogy nincs elrejtve fegyver hátul a lobogó köntösben, melyet az ókorban és a középkorban egyaránt viseltek.

Ölelés

Észak-Amerikában és Európában, így Magyarországon is az ölelés bizalmasabb köszönésforma, mint a kézfogás. Bolíviában az ölelést gyakran hátba veregetés is kiegészíti (Pease 1989: 47).

Magyarországon egyre inkább visszaszorulóban van, ugyanakkor a távolkeleti országokban, elsősorban Japánban továbbra is gyakori köszönőgesztus

a meghajlás (Kiss 1994: 28). Ennek eredete a társadalmi hierarchiában keresendő. Az előkelőknek nem szabad a szemébe nézni, az alacsonyabb rangú testtartással kell, hogy jelezze az alázatát.

A későbbiekben a meghajlás már nem szolgai gesztus volt. A tisztelet jele lett, amelyet mindenki ma is használ. A társadalmi hierarchiában elfoglalt pozíciótól függetlenül mindenki hajlong a szigetországban. Nem mindegy viszont, hogy ki hajol meg először, és milyen mélyre. Életkortól függetlenül az alacsonyabb rangú személynek kell először meghajolnia, és ő hajol mélyebbre is. A japán gesztusnyelvi köszönésekkor nem csak az egyén hierarchiája fontos, hanem az illető munkahelyének az üzleti életben elfoglalt pozíciója is. Például egy multinacionális vállalat középvezetője később hajol meg az üdvözléskor, mint egy kisebb cég első számú irányítója. A Közel-Keleten még mindig gyakori a következő gesztusnyelvi köszönés: a jobb kézzel megérintik a szívet, aztán a homlokot, s végül fölfelé, illetve kifelé legyintenek, melyet egy enyhe főbiccentés kísérhet, miközben a béke veled (*szálemalejkum*) szavakat mondják. Roger E. Axtell gyűjtése szerint Malajziában a *szálem* más változatával találkozhatunk: az illető kinyújtja a kezét, összeérinti az ujjai hegyét, aztán a két keze ismét visszatér a mellkasához (az ellentétes neműek között azonban ez az üdvözlési forma nem dívik).

A jobb kézzel megérintik a szívet, aztán a homlokot, s végül fölfelé, illetve kifelé legyintenek, melyet egy enyhe főbiccentés kísérhet.

A mai napig előfordulnak az európai ember számára furcsa köszöntések. Az új-zélandi maorik néha olyan módon üdvözlik egymást, amely egyaránt jól jelképezi a barátságot és a közelséget: összedörgölik az orrukat.

Az inuitok is használják ugyanezt a gesztust, de bensőségesebb jelentéssel (Axtell 1997: 34). Az orr összeérintése Új-Zélandon és az inuit népeknél is előfordul.

Egyes kelet-afrikai törzsek köszönésképpen egymás lába elé köpnek. A köpés a barátságosság jele, üdvözlés közben a kezüket sokszor hátra teszik.

Előfordul, hogy a tibetiek úgy üdvözlik egymást melegen, hogy kiöltik a nyelvüket a másakra.

Barre leírása szerint egyes eszkimó törzsekben ököllel egymás fejére vagy vállára ütnek köszönésként, míg Amazónia északnyugati részén hátba vágják egymást üdvözlésképpen.

Az Új-Guinea és Ausztrália között fekvő Torres-szoros lakói ívet formálnak kezükből, és úgy dörzsölik össze a tenyerüket (Barre 1980: 142).

A budapesti és a nagyvárosi magyar fiatalok körében egyre divatosabb a puszi, mint köszöntés. A puszival gyakran üdvözlik egymást a rokonok, de a bevásárlóközpontokban egyre inkább megfigyelhető a barátnők puszival

való üdvözlése is. A lányok egymás között két pusztit adnak, néha hármat, egyet sohasem.

Ha előző nap látták egymást, akkor is úgy viselkednek, mintha már évek óta nem találkoztak volna. A találkozásokkor jellemzőek az apró lépések, a tipegés, a felemelt kar, a mosoly. Mosoly kíséri a gesztikulációt és a tipegést, pusztik előtt és után.

Gyakran a pusztikat elnyújtott verbális köszönés vagy köszönéspótló kijelentés is kíséri (*Na milyen volt?, Mi történt?*). Férfiak is köszönhetik egymást pusztival, de ez a gesztus általában valamilyen személyes ünnephez (születésnap stb.) kapcsolódik, illetve nagyon jó barátok közt szokás. Zimányi Árpád hívta fel a figyelmet arra, hogy az előző rendszerben jellemző politikusi csókváltások hatására a férfipusztai vállalati ünnepségeken stb. is előfordul.

A fegyveres szervezetek, katonai alakulatok, hivatalos szervek speciális gesztusnyelvi köszönései már az ókorban is jelen voltak. A római légiók karlendítéssel üdvözölték egymást. Az erőteljes, katonás mozdulatok végigkísérték azután a világtörténelmet, elég, ha a német hadsereg tagjainak hírhedt második világháborús köszönésére gondolunk. Ma a leggyakoribb katonai üdvözlési forma a tisztelgés, amikor a felkar merőleges a testre, az alkar pedig 45 fokos szöget zár be a felkarral. A tenyér nyújtott, az alkar vonalát követi, az ujjak pedig a homlok jobb széle előtt állnak. A rendszerváltás előtt a tisztelgés a nem rendvédelmi szervezeteknél is elterjedt, jelen volt az úttörőmozgalomban, a kisdobosoknál, még egyes brigádoknál is. Napjainkban a fegyveres testületek (a katonaság, a rendőrség), illetve a vasutasok használják leginkább. Tréfás vagy pejoratív jelentéssel is előfordul egyéb kommunikációs szituációkban.

Tisztelgés

A tisztelgéssel rokon főként európai gesztusnyelvi köszönés az ujj kalaphoz emelése, a kalap megbökése. A kalapviseléssel együtt ma e köszöntési forma is viasszasorulóban van. Ugyanezen okból szintén egyre kevésbé látunk kalapemelést, kalaplengetést, de vidéken még elterjedt ez az üdvözlési forma.

A búcsúzáskor is kultúránként eltérő gesztusnyelvi elemekről beszélhetünk. Távozáskor általános az intés és az integetés, de különböző ennek megvalósulási formája. Az amerikaiak merev csuklóval integetnek, felfelé tartott kézzel és jobbra-balra fordítgatják a kezüket, miközben ujjjaikat széttárják.

Magyarországon és Európa nagy részén csuklóból mozzgatják a távozó fele a kezüket, és általában fel és le irányban.

Olaszországban és Görögországban gyakran úgy intenek búcsút, hogy mindkét fél tenyere felfelé néz, és a távozók ujjukat maguk felé hajlítják, majd kinyújtják.

Európában és Amerikában ez hívójelzés is lehet, vagyis ugyanaz a gesztus kultúránként más jelentéssel bír (Axtell 1997: 41).

Észak-Amerikában, elsősorban New York főként afroamerikaiak lakta negyedeiben, Bronxban és Harlemben gyakori az öklök háromszori összeérintése üdvözléskor, de előfordul búcsúzáskor is. Először vertikális irányban érintik egymást az öklök, majd egy a bokszesztyűk összeütésére emlékeztető mozdulat következik. Szintén erről a területről terjedt el az a fajta kézfogás is, amikor a hüvelykujjak találkoznak.

A gesztusokkal történő köszönés a verbális köszönésekhez hasonlóan változik, átalakul, módosul.

Felhasznált irodalom

- Axtell, Roger E. 1997. *Gesztusok. Ajánlott és tiltott testbeszéd megnyilvánulások a világ minden tájáról*. Budapest.
- Balázs Géza 1987. A kapcsolatfelvétel nyelvi formái, *Magyar Nyelvőr* 111. 402–412.
- Balázs Géza 1993. Kapcsolatra utaló (fatikus) elemek a magyar nyelvben. *Nyelvtudományi Értekezések*, 137. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Balázs Géza 1997. The Story of Hungarian. Corvina, Budapest.
- Balázs, Géza 2000. Gesture jokes in Hungary, *Semiotica* 128/3–4. 205–220.
- Balázs Géza 2004. Gesztuskommunikáció. *Forrás*, 36/3. 120–124.
- Balázs Géza – Takács Róbert 2017. *Körbejárt Föld. Kulturális utazások a napsütötte tájban*. Budapest, ASZ–MNYKNT.
- Bañcerowski Janusz 2003. A nem verbális kommunikáció mint a kognitív nyelvészeti kutatások tárgya, *Magyar Nyelvőr* 127/1. 4–12.
- Barre, Weston L. 1980. Kinezika, paralingviszika és a kulturális anthropológia. In: Buda Béla szerk.: *Kommunikációelméleti szöveggyűjtemény*. 137–144. Budapest.
- Deme László – Grétsy László – Wacha Imre (szerk.) 1987. *Nyelvi illemtan*, Budapest, Ifjúsági könyvkiadó. 93–149.
- Kiss Róbert Richard 1994. *Világszám*. Budapest.
- Kiss Róbert Richard 2004. *Köszönésformák a magyar nyelvben (különös tekintettel az új informatikai és távközlési technológiák hatásaira és a diáknyelvre)* Budapest, ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszéke – MediaCom Kft.

- McNeill, D. 1992. *Hand and Mind. What Gestures Reveal about Thought*.
The University of Chicago Press.
- Pease, Allan 1989. *Testbeszéd*, Budapest, Park Kiadó.

Európa, konyak, demokrácia. Jean Monnet és az európai egyesülés gondolata

Bevezetés

Az évszázadok során sokan álmodoztak Európa valamilyen formában történő egyesüléséről. A legtöbb álmodozó író, filozófus, uralkodó, vagy forradalmár volt, esetleg ezek különböző arányú keverékei. Az érvek is éppilyen változatosak voltak: földrajziak (Európa nyitott térség kelet és a Földközi-tenger felől), vallási-kulturálisak (a kereszténység megteremtette a kontinens népeinek lelki egységét, a nagy korstílusok – főleg a gótika és reneszánsz – kijelölik Európa határait), védelmi-geopolitikaiak (Európa népei csak egyesítve védekezhetnek az éppen aktuális –mongol, oszmán-török, szovjet – fenyegetéssel, a nemzetiszocializmussal és/vagy kommunizmussal szemben), gazdaságiak (a védővámok tönkreteszik a kontinens gazdasági életét, milyen jó lenne közös piac, közös szabályokkal, egy közös vám- és /vagy valutaunió), társadalmpolitikaiak (a közös piac megakadályozza a túltermelési válságokat, és az elszegényedést, az egyesülés a parasztság számára szélesebb piacot és több támogatási forrást jelent), számos további érvről nem is szólva (ld. Vadász 2005, Bóka 2006 és Halecki 2022).

Miközben elvben sok döntéshozó politikus és államférfi egyetértett a fenti érvek egy részével, vagy akár többségével, de soha nem az összessel, az európai egység gondolata sokáig a vágyak birodalmába tartozott. Ám ahogyan azt a német, illetve olasz egység létrejötte, később Lengyelország föltámadása, Csehszlovákia megszületése stb. tanúsította, bármely álom valóságossá válhat, ha a politikai feltételek megteremtődnek. Az európai egység elszórt hívei nem estek tehát kétségbe, hiszen Itália és a német területek egyesülése a 19. század második felében azt példázta, hogy a történelem a nagy politikai és gazdasági egységek felé halad. A négy birodalom (az Orosz Birodalom, az Oszmán Birodalom, az Osztrák–Magyar Monarchia és a Német Császárság) széthullását pedig meg lehetett magyarázni részben az I. világháborúval, részben ezen birodalmak politikai berendezkedésének jellegével, vagyis egy belső tényezővel.

Európa politikai életét az 1930-as években inkább a „bábeliként” leírható zűrzavar, mintsem a közös akarat jellemezte. A II. világháború előestéjén az angol és francia politikusok gyanakodva figyelték egymást, a tengelyhatalmak európai blokkja (Németország, Olaszország) pedig az európai békét és demokráciát fenyegették. Hogy alig több mint fél évtized múlva ebből a kölcsönös gyanakvásból, ellenséges szándékból és német-olasz hódítási vágyból egy új, megegyezésre kész Európa, pontosabban Nyugat-Európa emelkedik ki (hiszen az időközben legördülő vasfüggöny Közép- és Kelet-Európát időlegesen kizárta az európai egységből), azt kevesen feltételezték volna. Egy francia úriember, bizonyos Jean Monnet azonban Don Quijote-ként küzdött a brit-francia, majd a francia-német összebékülésért. 1944-ben alig hitte volna valaki, hogy munkáját siker koronázza. Tanulmányomban azt vizsgálom, hogyan kerülhetett mégis erre sor.

Egy konyakkereskedő pályakezdése

Elsőként ismerkedjünk meg hősünkkel! Jean Monnet (1888–1979) különböző világok metszéspontjában töltötte az ifjúkorát. A nyugat-franciaországi Cognac városában született, egy paraszti ősökkel rendelkező vállalkozó polgári családban, és apja cégének ügynökeként tizenhat évesen eljutott Angliába. Ezt az Egyesült Államokban és Kanadában tett utazás követte. Monnet tisztelettel szól emlékiratában az angolszász világról, és külföldön járva tudatosult benne, hogy

„óriási, szinte határtalan világban élünk, így természetesnek tűnt számomra, hogy később más nyelveket beszélő és más szokásokkal bíró emberekkel kerülök majd kapcsolatba” (Monnet 2022: 40).

Monnet ennek a fiataalkori élménynek tulajdonította azt, hogy mentes maradt a nemzeti provincializmustól. Anglia megismerésének és az angol nyelvtudásnak, valamint az 1904-ben aláírt *entente cordiale*-nak („szívélyes egyezmény”) nevezett angol-francia szerződésnek egyaránt szerepe volt abban, hogy Monnet az I. világháború idején szinte mániákusává vált a szoros angol-francia együttműködésnek.

Határtalan önbizalommal, huszonhat évesen javasolta Anglia és Franciaország politikájának addiginál erősebb összehangolását Viviani francia miniszterelnöknek, kitérve a gazdaság területére. Ez utóbbi téren javasolta egy közös intézmény felállítását: „Fel kell állítani egy olyan testületet, amely fel

tudja becsülni az antant erőforrásait, és képes azokat úgy elosztani, hogy közben a terheket is megfelelően kiegyensúlyozza” (Monnet 2022: 47).

Monnet tanácsára meg is alapították a Gabonatanácsot, amely az antant országainak gabonaellátását intézte. A Gabonatanács mintegy laboratóriuma volt a későbbi szupranacionális szervezeteknek, ugyanis Monnet a későbbi közös intézmények tervét a Gabonatanácsból merítette. Ennek működése meggyőzte arról, hogy a különböző nemzetiségű állampolgárok készek félretenni a nemzeti érdekeiket, fölálldozva azt egy közös cél érdekében:

„A Gabonatanács működése nyújtotta az első konkrét bizonyítékot arra, hogy az emberek bizonyos körülmények között fölismerik egybevágó érdekeiket, és emiatt egyetértésre juthatnak. Nézzük meg, melyek is ezek a körülmények: először is elengedhetetlen, hogy ugyanarról a problémáról beszéljenek, másodszor pedig akarják, sőt kötelességüknek érezzék, hogy olyan megoldást találjanak, ami mindannyiuk számára elfogadható” (Monnet 2022: 55).

Monnet ezért optimistán nézett 1940-ben egy szoros angol-francia szövetség és 1950-ben egy francia-német gazdasági kooperáció felé. Az első hamvába holt ugyan, a második ellenben sikeres lett.

Angol és francia Bábel

1940-ben Churchill brit miniszterelnök jóváhagyásával Monnet, Charles De Gaulle, valamint a brit Robert Vansittart és a francia René Pleven megszövegezték, és a Bordeaux-ban üléselő Paul Reynaud miniszterelnöknek elküldték a háborús angol-francia unió tervezetét (elterjedt nagybetyű írásmóddal az elnevezés, ami átemelődött a magyar nyelvű szakirodalomba, utalva arra, hogy nem átmeneti szövetségről, hanem egy intézményről van szó). Monnet emlékiratában szöveghűen közli a dokumentum szövegét. Néhány példa:

„A két kormány kihirdeti, hogy Franciaország és Anglia a továbbiakban nem két nemzet, hanem egy Francia-Brit Unió”,

„Az unió alkotmánya szerint közös szervek irányítják a védelmi, külpolitikai és gazdasági ügyeket”,

illetve

Franciaország minden polgára azonnal Nagy-Britannia állampolgárává lesz, hasonlóképpen, minden brit alattvaló Franciaország állampolgárává válik” (Monnet 2022: 23).

Ilyen szoros szövetség még nem volt korábban a két ország között. Akadt azonban egy történelmi precedens, amit nem nagyon szoktak idézni: Franciaország és Skócia különleges kapcsolata. A két ország a középkorban több szerződést kötött, Anglia-ellenes célzattal, amelyekben garantálták egymás lakosainak a kettős állampolgárságot. A törvény adta lehetőséget kihasználva rengeteg skót szolgált zsoldosként a francia királyok szolgálatában, hasonlóan ahhoz, ahogy svájciak ugyancsak a francia királyok és a pápák gárdájában, vagy kozákok a lengyel királyok hadseregében. A francia kormány végül 1903-ban törölte el a Skóciával fennálló kettős állampolgárságot. (Castelow é. n.) A skót-francia kettős állampolgárság ügye utólagos olvasatban érzelmi indíttatású kérdéssé vált a francia és skót lakosság számára, ám valójában a közös ellenségtől (Anglia) való félelem, a taktikai, geopolitikai és gazdasági érdek motiválta. A Francia-Brit unió terve azonban egy másik korban született: egy olyan korban, amikor nem királyok, hanem a népfelség által választott parlamentek intézték az országok ügyeit. Így aztán a politikusoknak tekintettel kellett lenniük a gyakran változó közhangulatra, a közvélemény mozgásaira. A francia közvélemény nagy része nem volt ekkor meggyőződve arról, hogy a Francia-Brit Unió szükséges és kívánatos lépés. Franciaországot éles törésvonal választotta ketté, és a francia közvélemény nagy része ekkor sokkal veszélyesebbnek találta az országon belüli ellenséget (a jobboldal a szocialistákat és kommunistákat, a kommunisták a jobboldalt), mint a hitleri Németországot, amint azt korabeli közvélemény-kutatások, valamint memoárok is tanúsítják (Boros 1994: 51–52). A politikusok sem voltak meggyőződve az angolbarát álláspont tarthatóságáról. Reynaud környezetében sokan úgy vélték, hogy Anglia hátsó szándéka a francia flotta és gyarmatok megszerzése, és a miniszterelnök hallgatott angolelles környezetére.

1940. június 20-án a franciák aláírták a fegyverszüneti egyezményt Németországgal, ami megpecsételte a Francia-Brit Uniót. Reynaud már négy nappal korábban lemondott, útja pedig hamarosan egy Portalet erődjében található cellába, végül pedig a sachsenhauseni koncentrációs táborba vezetett; helyettese, az agg Philippe Pétain marsallé viszont az államfői székbe került. Pétain hamarosan a németek kegyéből létező, Vichy központú ún. Francia Állam feje lett. A fegyverszüneti egyezmény 8. pontja a francia flottára vonatkozott. Az angolok semmitől nem féltek jobban, mint attól, hogy Hitler ráteszi kezét a francia flottára. Hiába volt Angliáé a világ második legerősebb hajóhada, a világ negyedik és hatodik legerősebb flottájának egyesítése képes lett volna kiegyenlíteni az erőviszonyokat. Hitler viszont semmivel sem kevésbé tartott attól a lehetőségtől, hogy a francia flotta fölmondja az engedelmisséget az új, Vichy központú kormánynak, és átáll Anglia oldalára. A németek parancsára

a flottát visszavonták a gyarmati kikötőkbe. Churchill még mindig bizalmatlan volt a franciák iránt, és ebben a helyzetben kegyetlen, ám logikus döntést hozott: július 3-án az Algéria partjainál található Mers el Kébirnél a Brit Királyi Légierő megsemmisítette a francia flottát (Boros 1994: 44).

Hogyan vonhatunk konklúziót? A Francia-Brit Unió fölvetését kizárólag a hitleri Németország jelentette fenyegetés, valamint a Franciaország elleni totális háború kényszerítette ki, Franciaország küszöbön álló összeomlása pedig eleve lehetetlenné tette megalakulását. Az angol és francia vezetők közötti bizalmatlanság, valamint a katonai kudarc, Franciaország megszállása meghiúsította a tervezetet. A francia miniszterelnök és helyettese nem bíztak Churchillben, aki viszont nem bízott a francia politikában. A francia közvéleményen belül a jobboldal nem bízott a baloldalon, egyikük sem bízott igazán a francia haderőben, a francia tábornokok nem bíztak a kormányban, és senki sem bízott az elvben szövetséges Angliában. Mers el Kébir fájó emlék maradt angolok és franciák között. A sors ironiája, hogy éppen Anglia maradt ki az 1950-es Schuman-terv által megalakított szoros együttműködésből, és Franciaország Nyugat-Németországgal hozott létre közös gazdasági szervezetet.

Bábel meghaladása: a Schuman-terv

1950 márciusában Konrad Adenauer nyugatnémet kancellár egy amerikai újságírónak adott interjúban fölvetette Franciaország és az Német Szövetségi Köztársaság unióját, beleértve a két ország parlamentjének egyesítését és a közös állampolgárságot. Monnet, aki mindenben a gyakorlatiasságot kereste, ezt nem tartotta életszerűnek. Hiszen még válsághelyzetben sem tudta elfogadtatni annak idején a francia-angol uniót – a francia-német unió ekkor még képtelembb ötletnek tűnt. Monnet értette Adenauer szándékát, miszerint

„Németország és Franciaország egyesítésével szeretne volna feloldani a szén és acél okozta versengést” (Monnet 2022: 283).

Monnet, állítása szerint egy alpesi túrán, hosszú séták alatt dolgozta ki a megoldást, továbbgondolva Adenauer elképzelését:

„[...] ez alkalommal Németország nem a háború kezdeményezője, hanem annak tétje lesz. El kellett érni, hogy Németország ne tét, hanem helyett összekötő kapocs legyen” (Monnet 2022: 287).

Másutt azt írta:

„Franciaország és Németország gazdaságának közösségét alapvetően a közös szén és acél jelentette, amely nem egyenlő arányban, de egymást kiegészítve helyezkedett el egy, a történelmi határok által mesterségesen kettévágott földrajzi háromszögben” (Monnet 2022: 291).

Monnet meggyőzte Robert Schuman francia pénzügyminisztert. Szerencsés egybeesés, hogy Schuman és Adenauer baráti kapcsolatot ápoltak. Schuman ugyanis Luxemburgban született és német egyetemeken tanult, ahol bekapcsolódott a kereszténydemokrata mozgalomba. Innen származott kapcsolata a szintén kereszténydemokrata, és kulturálisan egyébként is franciabarát Adenauerrel. Jó kapcsolatot építettek ki Alcide de Gasperi olasz miniszterelnökkel is (Fontaine 2009: 50). A három férfinak több volt a közös, mint az elválasztó vonás: antifasiszta, antináci, ugyanakkor antikommunista meggyőződés, szakítás a két világháború előtti konzervatív és liberális politikával, elkötelezettség a szociálisan érzékeny politika, a szociális piacgazdaság vagy jóléti állam mellett (átfogó társadalombiztosítás, a parasztság és munkásság kulturális, gazdasági emancipációja, állami lakáspolitikai, ingyenes és kötelező iskolaszervezés stb.). Tisztában voltak azzal, hogy Nyugat-Európa sokáig nem lesz képes lépni az amerikai védőernyő alól, a nélkülöző tömegek pedig könnyen elcsúszhatnak a szovjet típusú kommunista modell felé. Ezért, és persze esetükben morális okból is, szükségesnek látták a piacgazdaság korrekcióját, a társadalmi igazságosság érvényesítését, és ennek rákényszerítését a nagytőkére. A gazdasági és szociális nehézségekre egyetlen lehetséges gyógyírt láttak: az európai gazdaság erőteljes összeszervezését. Elutasították a szovjetizmust és a militarizmust, ehelyett hirdették a francia-német, francia-olasz megbékélést.

1950. május 9-én Schuman kiadta azt a nyilatkozatot, amelynek tartalma később róla kapta a Schuman-terv elnevezést, habár előkészítésében Monnetnek és munkatársainak is szerepe volt. A dokumentum kimondta, hogy

„a francia kormány javaslata, hogy a francia és német szén- és acéltermelést együttesen egy közös Főhatóság ellenőrzése alá helyezték, egy Európa más országai előtt is nyitva álló szervezet keretein belül” (Schuman 2022: 105).

Ez utóbbi egyértelműen gesztus volt Nagy-Britannia felé, a szigetország kormánya azonban nem élt a lehetőséggel, ellentétben Olaszországgal, Hollandiával, Belgiummal és Luxemburggal.

Monnet emberi és szakmai stílusa

Hogyan tudta Monnet elérni, hogy különböző nemzetiségű, eltérő érdekeket képviselő politikusok egy asztalhoz üljenek? E kérdés megválaszolásához Monnet személyes stílusát kell szemügyre vennünk.

Az ifjúkori foglalkozása (konyakkereskedő) által megkívánt jellemvonásokkal (emberismeret, türelem, a megfelelő helyzet felismerése) magyarázza sikerét, ezért is szentel könyvében terjedelmes leírást szűkebb hazája, Cognac társadalmának, amelyet egy józan, földhözragadt paraszti konzervativizmus és a kalkuláló üzletemberi szellem keveredése jellemez (Monnet: 31–36.). Világutazóként többször bírálta a francia provincializmust, és ebből vezette le az ország gazdasági elmaradottságát, amely élményként meghatározta a világlátását. Monnet fiatalkorától kezdve rendszerben gondolkozott: akkor, amikor vezette a Gabontanácsot, és akkor is, amikor Franciaország gazdasági életének újjászervezését bízták rá, rögtön átlátta, hogy össze kell hangolni a különböző ágazatok érdekeit. Korábban az ágazati döntéshozók és tanácsadók egymástól külön működtek, mindenki a maga területének adott prioritást, ez pedig szükségszerűen vezetett a gazdasági szektorok és ágazatok között rivalizáláshoz. Monnet az képviselte, hogy együttes mozgásra van szükség az ágazatok között. Ennek egyik eszköze a bizalom kialakítása. Mint írta,

„tapasztalataim szerint senki sem értheti meg mások problémáit, amíg nem biztos abban, hogy a másik valóban ugyanazt a nyelvet beszéli. Ezért én mindig ugyanahhoz a módszerhez térek vissza: az embereket igyekszem egy asztalhoz ültetni” (Monnet 2022: 276).

Monnet a konyakkereskedelemből hozta az emberekkel való bánásmódot. Ebben a szakmában azonnal ki kell alakítani a bizalmat. Monnet pedig ennek hogyanját is leírta:

„A bizalom létrehozásához sokkal egyenesebb út vezet, mint azt gondolnánk: az egyenesség a titka az egésznek” (Monnet 2022: 325).

A másik – ugyancsak a szülői házból és a konyakértékesítő cégből – hozott képesség a gyakorlatiasság:

„Megtanultam, hogy nem lehet nagy általánosságban, homályos elképzelésből kiindulva cselekedni. De amint képesek vagyunk összpontosítani egyetlen konkrét ügyre, minden lehetségessé válik.” (Monnet 2022: 284)

Adenauer tervét a francia-német unióról addig nem tartotta életszerűnek, amíg csak ötlet volt. Ez „a lehetőségek megteremtése nélkül nem volt több pusztába kiáltott szónál”. Monnet svájci tartózkodása alatt jutott el egy konkrét elképzelésig a főhatáságról, amivel máris konkretizálta a német kancellár vágyálmát. Remekül megtalálta azokat az embereket, akik segítettek a tervezet finomhangolásában és a megfelelő személyhez (Schuman) való eljuttatásban. A gyakorlatias világlátás türelemmel párosult. Amikor a Schuman-tervről szóló viták során német, olasz, holland és belga partnerei egyformán a szuverenitás védelmével foglalkoztak, Monnet elterelte a vitát a gyakorlati kérdések felé. Receptje szerint,

„a kölcsönös megértés mindig nehéz. Amint azonban a gyanakvást sikerül eloszlatni, a legfőbb akadály is eltűnik az utunkból [...] Emellett az embernek teljes szívből el kell magát köteleznie egy adott ügy mellett” (Monnet 2022: 326).

Konklúzió

Jean Monnet teljes joggal szerepel az Európai Unió atyái között. Mindenekelőtt gazdasági szakemberként és – nem utolsósorban – amatőr „pszichológusként” illeti meg ez az érdem. Monnet két világháborúban csiszolta az emberekkel való bánásmód művészetét, amelyet annak idején konyakkereskedőként szerzett tapasztalatai nyomán alakított ki. Tudatában volt annak, hogy a bizalom megteremtése a legfontosabb, és hogy addig nem lehet sikert elérni, amíg a politikusok nem látják meg a közös célokat. Sikerült rávennie hat ország politikusait, hogy ne a problémákat tekintsék, hanem a közös célt, és ne vesszenek el a technikai-jogi részletekben, hagyják azokat a szakemberekre. Mindez nem működött volna külső körülmények nélkül: ha nincs Schuman és nincs Adenauer, akkor hiába Monnet gyakorlatiassága és a Martignac utcai munkacsoportok erőfeszítése.

A Szén- és Acélközösség terve természetesen nem tekinthető egyetlen ember alkotásának, szellemi termékének, bármekkora szerepet játszott benne Monnet. A II. világháború utáni válságos Európa-politikai helyzet (a hidegháború kibontakozása), Franciaország nehézségei (romló gazdasági teljesítmény, ipari alulfejlettség, a gyarmatbirodalom bomlása), a Németországgal folytatott vita a Saar-vidék hovatartozásáról, és főleg a francia energiatermelés igénye a német szénre együttesen fontos tényezők voltak a francia-német megbékélés felé vezető úton. A másik oldalon a nyugatnémet politikai elitnek pedig szintén érdeke volt, hogy Németország visszailleszkedjen a demokratikus európai népek közösségébe.

Felhasznált irodalom

- Bóka Éva 2006. Európai integráció és a föderalizmus eszméje. *Európai Tükör*. 6. 22–38.
- BOROS Zsuzsanna 1994. *Vichy-Franciaország (1940–1942). A Francia Állam születése és a „nemzeti forradalom” első időszaka*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Castelow-, Ellen é. n.: *The Auld Alliance*. Historic UK. The History and Heritage Accommodation Guide. <https://www.historic-uk.com/HistoryUK/HistoryofScotland/The-Auld-Alliance-France-Scotland/>, letöltés dátuma: 2024. 05. 02.
- Fontaine, Pascal 2009. *Út Európa szívébe 1953–2009. A Kereszténydemokrata Képviselőcsoport és az Európai Néppárt története az Európai Parlamentben*. Budapest, Barankovics István Alapítvány.
- Halecki, Oscar 2022. *Európa millenniuma*. Budapest, Osiris Kiadó–MCC Press.
- Monnet, Jean 2022. *Emlékiratok*. Budapest, Osiris Kiadó–MCC Press.
- Schuman, Robert 2022. *Európáért*. Budapest, Osiris Kiadó–MCC Press.
- Vadász Sándor 2005. A század eszmetörténete. In: Uő (szerk.): *19. századi egyetemes történelem 1789–1914*. Budapest, Korona Kiadó. 574–596.

RÁCZ MÁRK

„Anni horribiles” – avagy bábeli zűrzavar 1950-ben, 1956-ban és 1989-ben a marxizmus–leninizmus tanszékeken Magyarországon

Ajánlás

Azt gondolom, hogy fiatalabb korában mindenkinek az életében lehettek olyan meghatározó tanáregyeniségeek, akik megszerettették az illetővel saját tantárgyukat. Jómagam sem képeztem ez alól kivételt, hiszen gimnazista koromban az egykori osztályfőnököm volt egyben négy évig a történelemtanárom is, de nekem mégis Varga Ákos (1941–2021) lett „A” történelemtanárom, noha csak egy évig tanított, heti egy alkalommal. Ő az ELTE Trefort Ágoston Gyakorló Gimnáziumának (a továbbiakban: Trefort) volt a vezető történelem szakos tanára. Így emlékezett róla az alma mater halála után:

„Néhány héttel azután, hogy belépett élete nyolcvanadik évébe, Varga Ákos tanár úr július 28-án elhunyt. 1986-tól húsz éven át volt iskolánk történelem szakos vezetőtanára, előtte a Teleki Blanka Gimnáziumban tanított. Nagyon nagy tudású pedagógus volt, ezt a tanítványai mind megtapasztalták. Elkötelezetten végezte tanári munkáját, a diákok előrehaladása és fejlődésük érdekében figyelmet és fegyelmet várt el mindig minden téren, és pontosan tudta, hogy ezt miért teszi. 1987-től 1991-ig, majd 1995-től 2001-ig osztályfőnök is volt. Politikai nézetei (kommunistaellenessége és nemzeti elkötelezettsége) miatt sok nehézséggel kellett szembenéznie. Évtizedek óta küszködött különböző testi bajokkal, ezeket emelt fővel, belső tartással viselte, szinte sosem tett róluk említést. Nagyon hosszú ideje készült a halálra, erős hite bizonyosságot adott számára, hogy mi vár rá odaát.” (W1)

Lukasik Zsófia, aki 2001-ben érettségizett a Trefortban, a következőképp emlékezett róla három évvel ezelőtt: „Kipi-kopi, hölgyek urak!” Hányszor hallottam ezt az óra eleji köszönést a trefortos hat évem alatt! Néha reménykedően vártam, előfordult, hogy lelkesen, de legtöbbször mégis izgulva és aggódva, vajon én leszek-e az aznapi felelő a töri órán. S ha elhangzott az óra elején a bűvös mondat:

„»Lukasik Zsófit kérjük a szorítóba«, akkor biztosan tudhattam, innen nincs menekvés. Ma én vagyok a soros a felelésben, s ha valami problémám van ezzel, mehetek

Kádár elvtárshoz panaszsra. [...] Mindig összeszedett, talán egy leheletnyit a régi világból itt maradt, egyenes hátú, enyhén magasított cipősarkas, alig érezhetően bicegő, pödrött bajuszú, kopaszodó, de megmaradt haját szigorúan hátra fésülő Ákos bácsi. [...] Az 1956-os forradalom idején fiatal fiúként a barikádokon tette kockára életét a hazájáért, s szívügyének tekintette, hogy ennek a hazaszeretetnek az érzését mindannyiunk számára átadja. Gyakran mesélte nekünk, hogy fiatal korában három hivatás vonzotta, a papi pálya, a katonaság és a tanítás.” (Lukasik 2021:1)

Az egyetem elvégzését követően, pályakezdőként a Trefortban is érdeklődtem állás iránt, de ő ezzel hátrított el: *„az ember ne onnan menjen nyugdíjba, ahol az inas éveit töltötte!”* – és milyen igaza lett, amelyet akkor nehezen láttam be. Hálás vagyok neki bölcs hozzáállása miatt, hiszen sokat lehetett tőle tanulni. Akkor láttam őt utoljára, 15 évvel ezelőtt. Ez a kis történet úgy kapcsolódik a tanulmányomhoz, hogy amikor az ember úgy érzi, hogy az életében eluralkodik a „bábéli zűrzavar”, akkor azzal párhuzamosan mindig érkezik a segítség és a remény ígérete is, valamint úgy, hogy Varga tanár úrnak is le kellett vizsgáznia az ideológiai tantárgyakból valamikor a ’60-as években.

Bevezetés – Az ideológiai oktatás eredete

Tanulmányomban arra a kérdésre keresem a választ, hogyan vészelték át a szocialista rendszerben az ideológiai tárgyak oktatói a bonyolultabb időszakokat? Bonyolult időszakok alatt azt értem, hogy az ’50-es évek elején előzmény és tapasztalat híján indult meg az ideológiai oktatás; 1956–57-ben ideiglenesen felfüggesztették az ideológiai tanszékek működését; 1989-ben pedig, a rendszerváltást követően talaját veszítette a marxizmus–leninizmus oktatása. Ahhoz azonban, hogy ezeknek a fordulópontoknak a történetét megérthessük, szükséges röviden áttekinteni a magyarországi ideológiai oktatás eredeteként és mintájaként szolgáló szovjet ideológiai oktatás kialakulását.

A bolsevikok, miután 1917-ben átvették a hatalmat Oroszországban, majd négy év véres polgárháború után győzedelmeskedtek, szinte azonnal hozzáláttak ideológiájuk terjesztéséhez. Ennek köszönhetően

„a marxizmus–leninizmus terjesztésében és a munkásmozgalom történetének tudományos feldolgozásában jelentős szerepet játszott az 1920 végén létrehozott Marx–Engels Intézet és az 1923-ban megszervezett Lenin Intézet” (Dolmányos 1971: 330). „A szocialista kultúrforradalom elsősorban a marxizmus–leninizmus világnézetének széles körű térhódításához vezetett” (Dolmányos 1971: 198).

Ugyanakkor, a

„polgárháború éveiben a fegyverek térhódítását a marxizmus–leninizmus eszmei térhódítása is nyomon követte. 1918–1919-ben Marx, Engels és Lenin munkáit ötmillió példányban adták ki. Moszkvában létrehozták a Szverdlovról elnevezett Kommunista Akadémiát” (Dolmányos 1971: 240).

„Százerek tanulmányozták a párttörténetet. A munka értékéből sokat levont, hogy *A Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártjának története – Rövid tanfolyam* című kiadvány, amelyet 1938. szeptember 9-étől először a *Pravda* közölt folytatásokban, a sztálini személyi kultusz jegyében fogant, ezért nem volt képes az igazságnak megfelelően, objektíven bemutatni a párt történetének számos kérdését” (Dolmányos 1971: 385).

Az ’50-es években aztán megindult az újabb

„ideológiai hadjárat, amelyet a párt a dogmatizmus és betűragás ellen, a marxizmus–leninizmus következetes érvényesítéseért indított. 1955-ben megkezdték Marx és Engels Művei második kiadásának közrebocsátását. [...] 1958-ban nagy vállalkozásba fogott a szovjet könyvkiadás: megindultak Lenin Összes művei 55 kötetre tervezett sorozatának munkálatai. Megjelentek A marxista filozófia alapjai és a Politikai gazdaságtan című munkák, amelyek fontos lépést jelentettek a dogmatikus nézetek leküzdésében és a modern revizionizmus leleplezésében. 1959-ben látott napvilágot A Szovjetunió Kommunista Pártjának története című tankönyv, majd 1962-ben ugyanennek a munkának második, javított kiadása. Az újabb párttörténet kellőképpen megvilágítja Lenin szerepét, és élesen megbélyegzi a harmincas és negyvenes évek hatalmi visszaéléseit. A Központi Bizottság utasítására megerősítették a tudományos ateista propagandát. A pártoktatásban megindult a formalizmus felszámolása.” (Dolmányos 1971: 446–447)

A magyarországi Munkásmozgalmi Intézethez hasonlóan

„a marxista-leninista tudomány területén nagy munkát végzett az 1924-ben megalapított Lenin Intézet (később Marx–Engels–Lenin Intézet), amelynek feladatai közé tartozott a tudományos kommunizmus klasszikusai irodalmi hagyatékának a gyűjtése, őrzése és kiadása” (Kovalenko 1980: 597).

Pontosan ugyanez volt a feladata Budapesten a nevezett intézetnek, ebben is a szovjet modellt másolták idehaza.

Mindezzel együtt, a Szovjetunió teljes fennállása alatt

„az ideológia a szovjet rendszer leghomályosabb eleme. Egyesek teljes egészében kétsége vonják jelentőségét, míg mások azt állítják, hogy az ideológia elhalt, mivel senki sem hisz a marxizmus–leninizmusban. [...] Az ideológia már rég nem egyfajta nézet- és filozófiai rendszer, hanem az ember Szovjet Emberré való átgúrájának technikája” (Heller–Nyekrics 2000: 511).

Ez egy mechanikus jellegű folyamat, amelyet mindenki csinál, egyfajta „szokásjog” alapján. A politikai hatalomban levők erőltették ezt a módszertant, akik ilyen értelmezési keretek között mozogtak. Az idő előrehaladtával persze egyre kevesebben hittek az ideológiában, ugyanakkor a mindennapok részévé vált az ideológiai oktatás, a Szovjetunió fennállásának hetven esztendeje alatt felnőtt generációk soha nem is tapasztaltak mást. Ezzel szemben Magyarországon, ahol az állampárti rendszer rövidebb ideig állt fenn, a szovjet minta utánzása ellenére is megfigyelhetők különbségek, amelyek különösen az említett „bonyolult időszakokban” csúcsosodnak ki.

A magyar ideológiai oktatás előzményei

A marxizmus–leninizmus magyar nyelvű oktatásának előzményeit vizsgálva, mindenekelőtt a kezdetben szovjet emigrációban működő MKP pártoktatásáról és az azt megelőző antifasiszta iskola működéséről kell szót ejtenünk. Utóbbi „oktatási egység” esetében a történelmen belül tanultak Magyarország gazdasági és politikai földrajzáról, majd rövid áttekintést kaphattak a honfoglalás korától a török kor végéig, kiemelték II. Rákóczi Ferenc pályáját, majd az 1848-at megelőző nemzeti harcokról volt szó. Ezt követően az 1848/49-es polgári forradalom és szabadságharcra tértek át, majd az 1867-es kiegyezés és a dualizmus időszaka volt a téma. A következő alkalommal Magyarországnak az I. világháborúban betöltött szerepéről adtak elő. Ezután jött az 1918-as forradalom, majd a munkásmozgalom a XX. század elején című témát vizsgálták. A Tanácsköztársaság eseményeit is megtárgyalták, végül a Horthy-korszakkal zártak. Az előadásokat Andics Erzsébet tartotta meg 20–25 fős csoportok részére. A legismertebb ilyen magyar pártiskola Krasznogorszkban volt, ahol már 1943 májusában elkezdődött a 4–5 hónapos tanfolyam. Az előadások anyagát egyéni tanulással dolgozták fel, valamint vitaköröket szerveztek. Ma már szinte hihetetlen, de magyar nyelvű anyagok alapján tanultak, amelyek a Moszkvai Idegennyelvű Kiadó gondozásában jelentek meg, hiszen a hadifoglyok közül nagyon kevesen tudtak csak oroszul. A politikai gazdaságtanból a következő témákat dolgozták fel: egy bevezető előadással kezdtek, amelyben a társadalmi normák fejlődése volt a téma. Ezt követően rátértek a tőkés társadalmi berendezkedés tanulására. Megtárgyalták az áru-pénz fogalmakat, majd az értéktöbblet és annak termelése következett. A munkabér és a munkanap fogalmával is tisztában kellett lenni, majd az imperializmus jellemzőivel ismerkedtek meg a tanuló hadifoglyok. Végül

a tőkeakkumuláció volt a záró tananyag. Ezeket a szemináriumokat Rudas László vezette. A történelmi materializmusra is jutott idő a tantervben. Ekkor az osztálytársadalommal kezdtek, majd 3 előadásban az állam és forradalom kapcsolatával lehetett ismerkedni. Ezután következett a fajelmélet, nemzeti kérdés, illetve az igazságos és igazságtalan háború kérdése. Végül a szovjet patriotizmussal zárták a tanfolyamot. Ezeket az előadásokat Rudas és Andics felváltva tartotta meg. Ezeken kívül tartottak előadásokat a szovjet sajtóról, a hitleri fasizmusról, a Szovjetunió külpolitikájáról, a honvédő háború 1944-es eseményeiről, Németország két front közötti helyzetéről, a szovjet gazdaság győzelméről és a béke és biztonság kérdéseiről (Molnár 1967:15–16).

„A krasznogorszki antifasiszta iskolán kívül ismeretes[ek] még a Juzsán indított antifasiszta képzést szolgáló tanfolyamok. Ez az iskola már 1943-ban működött, mint a visszaemlékezők elmondták. 1944 tavaszától kéthónapos tanfolyamokat indítottak a képzés meggyorsítására, és minél több ember bevonása érdekében. Az 1944. május 1-től június 30-ig tartó tanfolyamot Sziklai Sándor, elvtárs vezette. Itt oktatott történelmet Berzeviczy Gizella és Lándor Béla. A munkásmozgalom történetét Nemes Dezső tanította. Mint asszisztens működött a tanfolyamon többek között Kossa István is” (Molnár 1967: 16).

A tanulók természetesen kaptak magyar nyelvű írásbeli igazolást arról, hogy elvégezték a tanfolyamokat, bár ezek ennek ellenére sem számítottak felsőfokú tanulmányoknak, még később sem. Felmerülhet a kérdés, hogy mi szükség volt ezekre a képzésekre? Nos, a válasz kézenfekvő, hiszen a kommunisták azzal számoltak, hogy előbb vagy utóbb legális szerveződések lesznek Magyarországon is (megvolt a stabil jövőképük), és tömegpártként fognak működni. Azonban nem mindenki volt egyformán képzett ideológiai szempontból, és ezáltal is csökkenteni kívánták a különbségeket. Arról nem is beszélve, hogy elvhű híveket is lehetett így toborozni az eszme számára.

A II. világháború lezárulása után aztán, miután hazánk a szovjet érdekszférára részévé vált, fokozatosan átvették a hatalmat a kommunista párt vezetői, és kiépítették a proletárdiktatúrát. Egypártrendszer jött létre a Magyar Dolgozók Pártjának vezetésével. A párt ifjúsági szervezete a Demokratikus Ifjúsági Szövetség nevet kapta. Szovjet mintára az 1950–51-es tanévtől Magyarország valamennyi felsőoktatási intézményében bevezették az ideológiai oktatást. Mivel az élet minden területét elfoglalták az MDP hívei, így az egyetemek és főiskolák sem maradhattak ki. Noha 1956-ban volt egy kis megtorpanás az ideológiai oktatás történetében, ezt leszámítva lényegében 1989-ig folyt ilyen jellegű oktatás. 1976-ra például „94 marxizmus-leninizmus tanszék (intézet, osztály stb.) működik. Az 1975 októberi állapot szerint 832 főál-

lású oktató, 172 félállású, 177 óraadó és 39 tudományos munkatárs, illetve segédmunkatárs dolgozott a tanszéken” (Sz. n. 1983: 263). Ahol „az oktatók 90 százaléka rendelkezik az oktatott szaknak megfelelő felsőfokú végzettséggel, a többiek nagy része ezt kiegészítő képzésben pótolja. Akadémiai minősítéssel rendelkezik 166 főállású és 50 másodállású oktató, egyetemi doktor 275. Jelentősen javult az oktatók nyelvismerete. 1970-ben az oktatóknak csak mintegy fele, jelenleg több mint négyötöde rendelkezik nyelvvizsgával vagy azt megközelítő idegennyelv-ismerettel. A tanszékvezetők közül 54-nek van akadémiai minősítése” (Sz. n. 1983: 263).

Az ideológiai oktatás bevezetése

Az egypártrendszer kiépülését követően tehát, szovjet mintára

„kifejezetten a kommunista ideológia terjesztését szolgálták az 1950 és 1952 között minden egyetemen felállított marxizmus–leninizmus tanszékek, amelyek óráit valamennyi hallgatónak látogatni kellett. A burzsoá tudománytalanság kategóriájába sorolt szociológiai és pszichológiai tárgyaknak viszont még az oktatása is megszűnt. A pozíciókban meghagyott hagyományos egyetemi vezetők, a rektorok és a dékánok befolyása jelképpessé vált; az igazi hatalom az egyetemi pártbizottságok és az újonnan megszervezett tanulmányi, azaz káderosztályok vezetőinek a kezébe került. Határozataik alapján 1953-ig számos ideológiailag megbízhatatlan diákot zártak ki a felsőoktatási intézményekből.” (Romsics 2010: 362–363).

Fontos megemlíteni, hogy

„az állami iskolarendszer minden formáján kívül – és felül – állt a Karolina úti Pártfőiskola, ahol néhány hónapos, esetleg egy-két éves bentlakásos tanfolyam keretében oktatták az esetenként már egyetemet végzett, máskor viszont csak valamiért kiemelt és vezető beosztásokra kizemelt kádereket. A legfontosabb tankönyv ebben az iskolában a 300 oldalas A Szovjetunó Kommunista Pártjának története volt, amelyet mondatról mondatra feldolgoztak a hallgatók. Emellett persze tanultak marxista közgazdaságtant, dialektikus és történelmi materializmust, s persze magyar párttörténetet is. Utóbbit a Moszkvából hazatért Andics Erzsébet oktatta, aki az ugyancsak moszkvai Rudas Lászlóval együtt ebben az egész intézményt igazgatta. [...] Középiskolás fokon a városligeti Makszim Gorkij Magyar–Orosz Iskola felelt meg a pártfőiskolának. Ennek a kádergyermek számára fenntartott intézménynek a struktúrája és szelleme egyaránt a szovjet iskolaképhez igazodott. Nyolc helyett tíz osztályból állt, a magyar irodalmon kívül mindent oroszul tanítottak...” (Romsics 2010: 364–365).

Az ideológiai képzés alapjait tehát – ami a Párt politikai irányvonalának oktatási módszerekkel való terjesztését célozta – még 1956 előtt lerakták, s ezt

1957 után finomították ugyan, ám a lényeg szervezeti, infrastrukturális és sok esetben személyi szempontból változatlan maradt. A módszertanon hajtottak végre kisebb reformokat, a fő cél azonban egészen 1989-ig csak részben változott. E cél a közművelődésről szóló 1976. évi V. törvény értelmében a kommunista embertípus kinevelése volt, valamint az, hogy a szocializmus eszméjéhez és a fennálló politikai rendszerhez mindenkor hű emberek kerüljenek ki az oktatás különböző színtereiből.

A dolgozat további részében bemutatom, hogy három kiemelt felsőoktatási intézményben (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Szegedi, illetve Debreceni Tudományegyetem), három kitüntetett történelmi pillanatban – az ideológiai tanszékek 1950-es megalakulásakor, 1956-ban, illetve 1989-ben és a rendszerváltást követően – hogyan alakult az ideológiai oktatást végző tanszékek, illetve az ott dolgozó oktatók sorsa, hogyan vészelték át ezeket a „zűrzavaros időszakokat”.

1950

Időrendi sorrendben haladva:

„1945. február 10-én megindult Debrecenben az ország első legális kommunista pártiskolája. Rudas László volt a debreceni központi pártiskola vezetője. Ő és Andics Erzsébet volt az előadó. Az első tanfolyam március közepéig tartott, és ezen képezték ki azokat az elvtársakat, akik ezidőben már a felszabadult országrészekből el tudtak jutni Debrecenbe. A második tanfolyam 1945 áprilisától június végéig tartott. E 3 hónapos tanfolyamon részt vett elvtársak zöme rövid időn belül a párt felső vezetésében dolgozott” (Molnár 1967: 15–16).

Az említett 3 hónapos tanfolyammal párhuzamosan elindítottak egy 6 hetes képzést is, de erre már érkeztek Budapestről is. Ennek a bizalmija az MKP pesterzsébeti párttitkára Prieszol József lett. Az MKP I. országos konferenciájáig (1945) több mint 120 ember járta meg ezeket a tanfolyamokat. Nem hagyható figyelmen kívül, hogy

„a pártiskola tananyaga lényegében megegyezett az antifasiszta iskolában tanultakkal. [...] A tanfolyamon a hallgatók 15-20 fős szemináriumi csoportokba voltak beosztva. A szemináriumi csoportokon belül 1-1 fejlettebb hallgató vezetésével – az antifasiszta iskolákkal megegyezően – 4–5 elvtárs képezett egy tanulócsoportot. A 3 hónapos és 6 hetes tanfolyamok szemináriumvezetői Ilku Pál, Otta István és Pélik István voltak” (Molnár 1967: 22).

Mindenesetre kevés szakirodalom állt a hallgatók rendelkezésére, hiszen csak a már említett Moszkvai Idegennyelvű Kiadó anyagai voltak meg, valamint az SZDP által kiadott brosrák.

Mivel 1950-ben a vizsgált intézményekben (más hazai felsőoktatási intézményekhez hasonlóan) minden előzmény nélkül vezették be az ideológiai tantárgyak oktatását, ráadásul kellő mennyiségű szakképzett munkaerő sem állt rendelkezésre, az első időszak valóban meglehetősen zűrzavarosnak nevezhető. Az oktatási egységek felállítása nem bizonyult könnyű feladatnak a hatalom számára. Az első években az ELTE-n működött a Központi Marxizmus–Leninizmus Tanszék, vidéken pedig ennek a kihelyezett tagozatai voltak jelen. Az oktatók számtalan esetben brosrákból tanítottak, és nem minden esetben tudtak megfelelő választ adni a hallgatók által feltett kérdésekre. Ezen kívül nem mindenki tudott az oktatók közül oroszul sem, és nem is mindenki bizonyult jó előadónak, előfordult azonban, hogy a hatalmi alá- és fölérendeltséget itt élték ki (vagy meg) az oktatók. Konfliktusok sorozata alakult ki a viszonylag fiatal oktatók és hallgatók között, amelyeket a frissen kiépült diktatúra eszközeivel igyekeztek megoldani.

„Egyoldalúnak bizonyult a tanszéki képviselő, mert információkat kért a hallgatóktól, de nem tette lehetővé a tényleges közös gondok megbeszélését, nem adott viszontinformációkat az együttes cselekvés számára. Kevés esetben történt konkrét intézkedés a hiányosságok és a konfliktusok felszámolására” (Bóra 1986: 406).

Ez kívül az egykori Számviteli Főiskola vonatkozásában a következőket állapították meg:

„az előadások egyik fő hiányossága, hogy azok nem eléggé magyarázó jellegűek, nem eléggé világos szerkezetűek; különösen a fiatalabb munkatársak előadásában sok az ismétlés, az előadások nem eléggé színesek, a dogmatizmus itt-ott fellelhető” (Balogh 1954: 13).

Ezek az események is befolyásolták tehát a hallgatók és oktatók közötti nem felhőtlen viszonyt.

További gondok is adódtak azonban az ideológiai oktatással kapcsolatban:

„tanszékünkön általában nem vált be a külső, főként egyetemi hallgatók szeminárium vezetése, mivel nem vették elég komolyan megbízatásukat, és sok esetben csupán anyagiak miatt végezték munkájukat. Nem mindig volt szerencsés szemináriumvezetőink közeledése az esti tagozat hallgatóihoz. Néha túlságosan lekezelő hang, máskor a kellő erély hiánya mutatkozott meg” (Pongrácz 1954: 23).

Az előadások fogadtatása ennek megfelelően a hallgatók körében is vegyesnek volt mondható.

„A hallgatók nagyrésze komolyan fogott hozzá a munkához. [...] A hallgatók másrésze nagyképű volt az anyaggal kapcsolatban. Arra hivatkoztak, hogy ezt az anyagot tudják, mert tanulták annak idején középiskolában és tisztán, világosan látják a magyar társadalom fejlődését. [...] A hallgatók harmadik csoportjában az a nézet terjedt el, hogy a magyar munkásmozgalom egyetemi oktatását az Oktatásügyi Minisztérium azért rendelte el, mert nincsen más anyag, ki kell tehát tölteni valamivel a II. félévet. Ezek a hallgatók általában közömbösek a marxizmus–leninizmus oktatásával szemben, nagyrésztük a leggyengébb tanuló” (Fehér 1954: 13).

Retorziókról nem esett szó a beszámolókból, illetve az osztályzatok milyensége is megmutathatja, hogy miképp álltak az oktatók a renitens hallgatókhoz, ha kérdezni mernek. Az ideológiai oktatás módszertana tehát erősen kiforratlan volt, az egyes oktatók különböző színvonalon és módszerekkel igyekeztek tanítani a fiatalokat. Az oktatók párttagsága önmagában nem bizonyult elegendőnek ahhoz, hogy tekintélyt vívjanak ki maguknak a hallgatók szemében.

Az ELTE-n

„a marxizmus–leninizmus szervezett oktatása az 1950/51. tanév elején kezdődött, amikor a párt határozata alapján az Eötvös Loránd Tudományegyetemen Központi Marxizmus–Leninizmus Tanszéket állítottak fel. A tanszék vezetőjévé Kassai Gézát (1894–1961) nevezték ki. A tanszék illetékessége nemcsak az ELTE karaira terjedt ki, hanem hatáskörébe tartozott az összes egyetemeken és főiskolákon a marxizmus–leninizmus oktatásának megszervezése és irányítása” (Simonovits–Benedek 1970: 438).

Mivel 1950 után jórészt politikailag megbízható oktatók kerültek egyetemi katedrára, problémaként jelentkezett, hogy az ideológiai

„tanszékek személyi állományának egy része pártfőiskolát végzett. Ezek az oktatók viszonylag képzettek voltak marxista szempontból, de általános műveltségük, illetve az Egyetem profiljának megfelelő ismereteik sok esetben hiányosak voltak” (Simonovits–Benedek 1970: 439).

Jellemző az egész korszakra és a korabeli egyetemi működésre, hogy

„amikor a Tanulmányi Osztályok jelentéseiből kiderült, hogy a hallgatók teljesítmények romlása mögött az új tantárgyak (marxizmus–leninizmus, orosz nyelv, katonai ismeretek) bevezetése áll (óráikat nem egyszer a félév megkezdését követően, utólag iktatták be az órarendbe)” (Orosz–Barta 2012: 294).

Az említett szervezeti egység vezetője megtiltotta annak nyilvánosságra hozatalát. Egy korabeli jelentésből

„kiderült, hogy a marxizmus–leninizmus oktatása során a IV. éves szemináriumokon valóságos anarchia uralkodott el. A szemináriumvezetők rendkívül gyengék, a hallgatóknak semmi kedvük nincs az órák látogatására, ezért a szaktárgyi oktatók segítségét kérik a helyzet javítására” (Orosz–Barta 2012: 341).

Visszatekintve talán meglepőnek tűnik, de az egykori állampárti rendszerben az (1951-ben alakult) OTDK-n is szerepeltek ezek a szervezeti egységek, illetve az általuk kiírt témák:

„1953-ban például a miskolci Rákosi Mátyás Nehézipari Egyetem gépészmérnöki karán készült, egyébként bürokratikus-diadalittas diákköri beszámoló sajnálattal alapította meg, hogy a marxizmus–leninizmus tanszék nem tud indítani tdk-t. A Lenin Intézetben viszont igen korán, 1953-ban sikeres diákkör született, de ez nem ideológiai, hanem szakmai jelleggel szerveződött magyar történeti diákkörként” (Anderle 2001: 265).

Nem sokkal később, Horváth Kálmán *Javítsuk meg a tudományos diákkörök munkáját!* című tanulmánya a tudományos diákkörök kezdeti szervezési nehézségeiről és színvonalának fejlődéséről ad számot, valamint a tudományos diákköri mozgalom sikerét szolgáló javaslatokat is megfogalmaz. (Horváth 1959: 470–472). A budapesti Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Politikai Gazdaságtan Tanszékén pedig már 1954-ben azt állapították meg, hogy

„a tudományos diákkörök munkája viszonylag hosszú múltra tekint vissza. Már 1949-ben az egyetem reform után működött egy diákkör, amelyet »szakkörnek« neveztek. Ennek tagjai különböző évfolyamos hallgatók és tanársegédek voltak. Így az egyes hallgatók fejlődése sok akadályba ütközött. A vita általában a IV. éves hallgatók és a tanársegédek között folyt le. Akadályozta az I–II. éves hallgatók fejlődését az is, hogy olyan problémákról folyt sokszor a vita, amelyekről még az oktatás során nem hallottak. (Pl. Varga Jenő könyvének bírálata.)” (Kahulics 1954:16).

A későbbiekben,

„az 1952–54 években tovább bővült a diákkör munkája tanszékünkön. [...] Így 3 diákkör kezdte meg működését. [...] Az 1952–53-as évben Sztalin elvtárs művének megjelenése után módosítani kellett tematikánkat. Tudományos diákköreink munkájában ekkor gyökeres változás állt be. Főleg a Sztalin elvtárs által felvetett problémák megvitatása volt a fő cél. Megvitattuk az alaptörvény érvényesülését hazánkban

a felszabadulás előtt és jelenleg, a szocializmus építésének idején. [...] Valóban tudományos munka tehát nem folyt a diákkörökben” (Kahulics 1954: 17–18).

1956-ban

A forradalom kitörése cseppet sem meglepő módon az ideológiai oktatási egységek szétesését vonta maga után. Az ideológiai oktatás hat év alatt sem tudott olyan mély gyökeret verni a magyar felsőoktatáson belül, hogy túléljen egy mozgalmasabb (szabadabb) időszakot. A forradalmárok, akik közül sokan egyetemisták, például a BME hallgatói voltak, általánosságban véve elutasították az ideológia oktatást, hiszen elsősorban a szovjet modell kritika nélküli átvételét bírálták. Azok az egyetemisták, akik eleve kritikusan álltak hozzá a marxizmus–leninizmus oktatásához (noha nem feltétlenül a marxizmus eszméjéhez), a módszertant bírálták, de szerintem ezzel együtt magát a politikai rendszert is elítélték, mivel egy diktatúrában megkérdőjelezni bármi olyat, amely a rendszer jellegét támadja, nem minősül támogató magatartásnak. A forradalom következtében tehát szünetelt az ideológiai oktatás (is) a főiskolákon és egyetemeken, így csak 1957 tavaszán kezdték meg országsszerte újjászervezni a marxizmus–leninizmus tanszékeket. Az oktatók között nagy volt a fluktuáció: volt, aki érintett volt az 1956-os eseményekben, mások önként távoztak az oktatási egységekből, a hithű kommunisták azonban maradtak a tanszékeken. Utóbbiak többnyire megalkudtak a rendszer visszasságaival is. Sok esetben látták ugyan a hatalom ellentmondásait, de azzal magyarázták annak folytatásának létjogosultságát, hogy ki kell javítani a hibákat. Szükség volt korrekcióra, a keretek azonban maradtak. Arra azonban mindenképpen rájöttek, hogy nem lehet pont ott folytatni az oktatást és nevelést, ahol 1956. október végén abbahagyták. Igyekeztek tehát változtatásokat kieszközölni, például külön egyetemi képzés beindítását a tudományos szocializmus oktatóknak (a Lenin Intézet már nem volt elég), az intézetigazgatók törekedtek rá, hogy a szakmailag és politikailag megfelelő tanárokat kiválogatni a feladatok elvégzésére, a Művelődési Minisztérium Marxizmus–Leninizmus Oktatásai Főosztály (MM MLOF) azonban mindenhol beleszólt a káderfelvételbe.

Egy helyi történeten keresztül szeretném bemutatni, hogy milyen is volt az élet egy ideológiai tanszék körül 1956/57-ben. Debrecenben a forradalmat követően hamar kiderült, hogy

„a marxizmus–leninizmus tanszék elvesztette tekintélyét az ideológiai alapok meg-ingása, másrészt az oktatói kar hiányos felkészültsége, egyetemi oktatásra való alkalmatlansága miatt. Az első éveknek minden szakon a Szovjetunió Kommunista

(Bolszevik) Pártjának Sztálin által jóváhagyott történetét kellett tanulniuk, abból vizsgáltak. Másodéven munkásmozgalom-történetet hallgattak, majd harmad-negyed éven politikai gazdaságtant és filozófiát” (Filep 2006: 13).

Ezek a tantárgyak aligha örvendtek túl nagy népszerűségnek a hallgatóság körében már a forradalmat megelőzően sem, mindazonáltal kötelező volt felvenni őket, és vizsgázni is kellett belőlük a félév végén.

Több hónappal később,

„Debrecen, 1957. február 4., hétfő. 1956. október 23-a óta ma először hangzanak el előadások. Az egész egyetemen szünetel a marxizmus-, a honvédelem-, és a kötelező idegen nyelvű oktatás” (Filep 2006: 35).

Ez a kegyelmi állapot azonban nem tartott sokáig, néhány hónap múlva újra-szerveződtek ezek az oktatási egységek. A hatalmi harc szinte azonnal beindult akkor, amikor az egyetemi

„tanácsülésen Kónya István és Farkas Dezső, az egyetemi marxista tanszék oktatói, az MSZMP egyetemi hangadói élesen támadták Balázs Sándort, amiért a MEFESZ-bizottságra támaszkodik, amiért pozitívnak értékeli az ifjúság októberben megszületett és még meglevő egységét” (Filep 2006: 37).

Természetesen Kónya és Farkas győzedelmeskedett, és évtizedekig maradhattak az egyetemi katedrán, ahol tevékenységükben nem csak oktatói, hanem propagandavetülete is volt, vagyis nemcsak tanították, hanem egyszersmind népszerűsítették is a marxizmus–leninizmust. A kettő szorosan összefüggött, hiszen eleve az volt a célja ennek a tantárgynak, hogy a rendszer mindenkireh eljuttathassa saját eszméit, amit az állami oktatás segítségével értek el. Természetesen egyetlen hatalom sem vezeti be saját ideológiájának oktatását cél nélkül. Épp ezért a tanórákon nem volt ildomos ellentmondani az oktátónak, mivel az esetleg meglátszott a jegyek minőségében is, a hallgatóknak pedig már ekkor is fontos volt a magas ösztöndíj, amelyet jó jegyek segítségével lehetett elérni. Vagyis elképzelhető, hogy sok hallgató megalkudott mindezzel, mivel szeretett volna előrébb jutni az életben.

Az oktatók tehát többnyire a marxizmusnak köszönhető pozitív eredményeket igyekeztek kihangsúlyozni az óráikon, az ellentmondásokat nem érintették. Ezzel együtt a hatalom képviselői, némi önkritikával, arra jutottak, hogy

„a megyei pártbizottság 1957. szeptember 17-i jelentése is megállapította, hogy csigalassúsággal követték az egyetemek a nagy léptékben előre haladó konszolidációt!

Pedig a marxista tanszék oktatói – Kónya István, Farkas Dezső, Molnár László, Kiss István, Gyarmati József – előadás-sorozatot tartottak az ellenforradalomról, az anti-marxista nacionalista eszmék jelenlétéről és veszélyeiről: nem sok sikerrel” (Filep 2006: 41).

Ez a lehangoló helyzetjelentés jól rávilágít arra, milyen romos állapotban voltak ekkor az ideológiai tanszékek. A felsőoktatás berkeiben szinte semmi sem változott a visszarendeződést követően, Ugyanis

„az egyetem vezetőinek jogkörét azonban nemcsak felülről, hanem alulról is korlátozták. Döntéseikbe egyre többször szóltak bele a politikai (párt- és ifjúsági) szervezetek képviselői, az újonnan létrehozott marxizmus–leninizmus és katonai tanszék vezetői, valamint a szakszervezet delegáltja” (Orosz–Barta 2012: 290).

Tehát mindent át- meg átszőtt a politikai akarat, a visszatért ideológiai oktatók és a politikai alapon kinevezett egyéb funkcionáriusok hozhatták meg a valódi döntéseket.

Hasonlóan történt ez minden korabeli felsőoktatási intézményben, így következő konkrét példám a szegedi József Attila Tudományegyetemről veszem. Itt az 1957/58-as tanév I. félévében Kuczik István egyetemi tanársegéd filozófiatörténet órákat tartott, Danyi Dezső egyetemi tanársegéd politikai gazdaságtant oktatott a TTK-n, K. Tóth Ferenc egyetemi tanársegéd pedig dialektikus és történelmi materializmust tanított (Wagner 1957: 5). Ahogy mindenhol másutt, Szegeden is igaz volt, hogy

„a fiatalok világnézeti és politikai nevelésére a Rákosi-diktátúra komoly figyelmet fordított. Ennek érdekében – szovjet mintára – két szervezetet hoztak létre: a tizennégy év alattiakat tömörítő úttörőmozgalmat és az ennél idősebb fiatalokat befogadó Dolgozó Ifjúság Szövetségét (DISZ). Ezeken túl más ifjúsági szervezet nem működhetett. A DISZ 1950 júniusában jött létre a különböző ifjúsági tagszervezeteket tömörítő Magyar Ifjúsági Népi Szövetségből. A DISZ célja a korosztály egységes, kommunista erkölcsi-politikai nevelése a marxista–leninista ideológia alapján. Ahogyan az úttörők számára a szovjet pionírmozgalom, úgy a DISZ-nek az ugyancsak szovjet Komszomol szolgált mintaképül” (Haág 2020: 12).

Maguk a rendszer hívei is hangoztatták, hogy „legfontosabb feladatunknak tekintjük az ifjúság marxista-leninista nevelését.” (Haág, 2020: 32) Az ideológiai oktatás keretein belül tehát nem pusztán filozófiai ismereteket sajátítottak el a hallgatók, nem csupán közgazdaságtani jellegű háttérinformációk hangoztak el az órákon, és nem kifejezetten „értéksemleges”, ún. politikatörténeti előadások zajlottak, hanem híres filozófusok gondolataival igyekeztek

alátámasztani a marxizmus–leninizmus világmegváltó céljait. A közgazdasági számok is arra voltak hivatottak, hogy segítségükkel bizonyítsák az ideológia (és az azt megvalósító rendszer) jelentős eredményeit. Természetesen a nemzetközi és magyar munkásmozgalomtörténet oktatása is azt a célt szolgálta, hogy igazolja a rendszer küzdelmeit és működését. Idővel fontos lett ugyan a tudományos érték és igényesség is, ez azonban csak a '60-as évek második felétől látható igazán, addigra az ideológiai tanszékekre is begyűrűzött valamelyest az egyetemekre egyébként kötelezően jellemző tudományos szemlélet.

Az elbukott szabadságharcot követően

„ahogyan a már cenzúrázott Szegedi Néplap fogalmazott az egyetemi ifjúság helyzetéről szóló cikkében 1957. február végén: »Decemberben még teljes volt a zűr-zavar, mára megindult a frontok felszakadása.« Ugyanakkor a forradalom által hozott változások ekkor még éreztetik hatásukat, amit jól mutat, hogy például a BTK Kari Tanácsa február 15-i ülésén úgy döntött: »ebben az évben marxizmusból nem lesz államvizsga«” (Haág 2020: 43).

A politikai helyzet konszolidálódásával párhuzamosan már dékánhelyettesi szinten is

„rendelkeztek »az ellenforradalmár felkelésre vonatkozó előadások« megtartásáról is az egyetemen, az egyetemi kinevezéseknél is fontosabbnak bizonyult (ismét) az ideológiai megbízhatóság, mint a tudományos munka. Jó példa erre, hogy maga Nyíri Antal (immáron) dékánhelyettes volt kénytelen javasolni az egyik fiatal kommunista oktatónak, Keserő Bálintnak a Marxizmus–Leninizmus Tanszék tanársegédjének adjunktusi kinevezését a Magyar Irodalomtörténeti Intézetbe. Ahogy az előterjesztő fogalmazott: »eddig még tudományos munkát nem írt, mégis javasolom«” (Haág 2020: 58).

A politikai megbízhatóság tehát ekkor még egyértelműen fontosabbnak bizonyult a tudományos szakmaiságnál, noha később, a rendszer konszolidációjával a kettő közötti viszony némileg kiegyenlítődt.

Azt, hogy mennyire vette komolyan az akkori hallgatóság az ideológiai tárgyakat, a következő példával illusztrálom:

„A KISZ fentebb már sokat idézett '58. februári jelentése problémaként rója föl, hogy noha például a másodévesek tanulmányi eredménye jó, a katalógusvezetés ellenére itt a legrosszabb a marxizmus–leninizmus órák látogatása, a hallgatók mintegy ötven százaléka ugyanis nem jár rendszeresen ezekre az órákra. Ennél »súlyosabb« ideológiai problémával is meg kell küzdenie a pártvezetésnek: bár az SZTE-n is meglévő probléma, különösen az Orvosegyetemre igaz a jelentés szerint, hogy rendszeres templomba járók még a kisszámú KISZ-tagság soraiban is vannak” (Haág 2020: 62).

Az idő előrehaladtával azonban

„[a] viszonylag lassúbb orvosegyetemi KISZ-szervezés ellentételezését is szolgálhatta, és az »ideológiai nevelés« jövöbeni elmélyítésében is bizakodásra adhatott okot a szegedi ifjúkommunistáknak, hogy az országban elsőként Szegeden, az Orvostudományi Egyetemen jött létre KISZ Kollégium, melyet nem sokkal később Apáthy István egykori orvosról neveztek el” (Haág 2020: 62).

Ahogy telt-múlt az idő, úgy törődtek bele a fiatalok a helyzetbe, így egyre többen próbáltak alkalmazkodni a fennálló rendszerhez, illetve annak elvárásaihoz.

Debrecenbe visszatérve, a közismert ’56-os eseményeknek is köszönhetően

„a marxista tanszéken viszont 1957 januárjában váratlan létszámleépítést jelentettek be. Mindössze nyolc oktató maradhatott volna, de a tanszékről távozó négy további kolléga elhelyezéséről is gondoskodni akartak, ketten így az egyetemen – más tanszéken vagy nem oktatói állásban – maradhattak. A minisztérium egyelőre elzárkózott attól is, hogy a tanszék két önálló tanszékké (filozófiai és társadalomtudományi) váljon szét, amit pedig az egyetem javasolt volna. Csak jóval később, 1966-ban kerülhetett sor az addig egységes tanszék ezúttal már három felé (filozófiai, politikai gazdaságtani, tudományos szocializmus tanszékre) való szétválasztására, bár úgy tűnt, hogy a megfelelő minősítésű belső ember hiányában a Politikai Gazdaságtan Tanszék vezetésére még ekkor is kívülről kellett oktatót hozni” (Orosz–Barta 2012: 302).

Az említett mivel ők négyen biztosan állományban voltak már 1951-ben is. (Mudrák 2013: 94). Közismert, hogy a kommunista párt és annak ifjúsági szervezete nevet változtatott 1956/1957-ben, azonban a jogfolytonosság jegyében Debrecenben

„az egyetemi tanács 1957. március 28-i ülésén Kónya István, a Marxizmus–Leninizmus Tanszék vezetője az egyetemi szabályzatra hivatkozva várta el, hogy az MSZMP képviselője élhessen az MDP által élvezett jogokkal” (Orosz–Barta 2012: 300).

Vagyis jogutód szervezet tagjaként jogosult részt venni az egyetemi tanács ülésein, azokon szavazhat különféle előterjesztésekről, saját előterjesztéseket tehet, valamint felszólalhat és véleményt alkothat. Az ’56-os események mély nyomot hagytak az egyetemi oktatókban, így amikor a ’60-as évek elején Sulán Béla összetűzésbe keveredett az öt támadókkal,

„a logikát és filozófiát oktató Bimbó Mihályt azonban mind oktatói munkája minősége, mind emberi tulajdonsága miatt kemény szavakkal bírálta” (Orosz–Barta 2012: 305).

Bimbó Mihály és felesége Leningrádban végezte el a filozófia szakot 1957-ben. A Sulán–Bimbó összecsapásból természetszerűleg az előbbi került ki győztesen. Azt azért meg kell jegyezni, hogy a KLTE ideológiai oktatási egysége, a Marxizmus–Leninizmus Intézet 14 helyiséget birtokolt a központi főépületben, amely 398 m²-t jelentett. Csupán összehasonlítás végett jellemzem, hogy az Egyetemi Könyvtár 9 helyiséggel, azaz 380 m²-rel rendelkezett (Orosz–Barta 2012: 308).

Ne feledjük el ugyanakkor, hogy az 1956/1957-es tanév

„tavaszi félévében ezeknek a tárgyaknak az oktatása az egyetemeken, főiskolákon, néhány kivételtől eltekintve szünetelt. Ez idő alatt viszont megtörtént a marxizmus–leninizmus tanszékek átszervezése, ami – az adott időszak elvárásainak megfelelően – az oktató-nevelőmunka színvonalának biztosítását, illetve a tanszékek eszmei-politikai megerősítését célozta. Széles körű tevékenység folyt az 1957/1958-i tanévben meginduló marxizmus–leninizmus oktatás előkészítésére. Az oktatandó tárgyak sorrendje a bölcsészkaron: politikai gazdaságtan, filozófia, tudományos szocializmus” (Orosz–Barta 2012: 343–344).

1989-ben

Még mielőtt rátérek az 1989-es év eseményeire, mintegy kitérő gyanánt ismertetem az OTDK marxizmus–leninizmus szekciója történetének egy vékony szeletét.

Kovács László, a Debreceni Orvostudományi Egyetem Marxizmus–Leninizmus Intézet (DOTE MLI) igazgatója emlékei szerint

„a Tanácsköztárság 50. évfordulója alkalmából a M.M. Marxizmus–Leninizmus Oktatási Főosztályának, valamint a KISZ Központi- és Hajdú-Bihar Megyei Bizottságának támogatásával első ízben rendeztük meg április 11–12-én a DOTE-n az ország felsőoktatási intézményeiben működő marxizmus–leninizmus tudományos diákkörök országos konferenciáját” (Kovács 1969: 215).

Majdnem húsz évnek kellett tehát elteltetnie ahhoz, hogy egy új „tudomány” jogot szerezhessen egy OTDK-n való részvételre, sőt szervezőként léphetett fel. A debreceni OTDK-n

„a konferencián mintegy 280 hallgató és 50 kísérő, illetve a lebonyolításban közreműködő oktató vett részt. [...] Összesen 33 felsőfokú intézményből, 104 témával neveztek be. Ebből 66 került dolgozatként az országos zsűri elé. 38-at csak előadás formájában ismertettek. A dolgozatok elbírálása és díjazása az alábbi 6 témakör szerint történt: filozófia (13 dolgozat), vallástörténet (3 dolgozat), szociológia (6 dolgozat), politikai gazdaságtan (20 dolgozat), tudományos szocializmus (16 dolgozat),

ifjúsági-mozgalom (8 dolgozat). Témakörönként 2000 Ft-os első, 1000 Ft-os második és 500 Ft-os harmadik díj (mindegyikhez oklevél) kiadására, illetve oklevéllel való jutalmazásra volt lehetőség” (Kovács 1969: 216).

Érdekesség, hogy a tudományos szocializmus szekcióban indult a későbbi szocialista országgyűlési képviselő is, Wiener György, aki a szocialista Kuba és a latin-amerikai forradalom címmel adta be dolgozatát. III. díjat kapott, az ELTE ÁJK hallgatójaként. Wiener évtizedekkel később a DE ÁJK Alkotmány-jogi Tanszékén oktatott. Oklevéllel jutalmazták Szőke Domonkost, aki a KLTE BTK történelem-földrajz szakos hallgatójaként szerepelt. Ő később a Debreceni Egyetem Történelmi Intézetének lett az oktatója. Dolgozatának címe: Az 1918/19. évi forradalmak ábrázolása felszabadulás utáni történetírásunkban (Kovács 1969: 220–221).¹ Tulajdonképpen

„a M.M. Marxizmus–Leninizmus Oktatási Főosztálya, a KISZ KB és a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem 1970. március 23–24–25-én rendezte meg hazánk felszabadulásának 25. évfordulója és a Lenin-centenárium tiszteletére a Tudományos Diákkör IX. Országos Konferenciája keretében a marxista-leninista és a közgazdaságtudomány szekciójának üléseit. A konferenciát a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen tartották. A marxizmus–leninizmus tárgyköreiben ez alkalommal rendeztek másodszor országos konferenciát. Mint sokak előtt ismeretes, 1969. április 11–12-én a DOTE MLI vállalta el először a házigazda szerepét. Van bizonyos összehasonlítási alap a két konferencia eredményeiben, van már csekély »tradíciója« a marxista-leninista diákkörök országos versengésének” (Keresztes–Móczár 1970: 229).

Az I. és II. ilyen jellegű konferenciát összehasonlítva a következőket állapíthatjuk meg: mindenekelőtt a dolgozatok és résztvevők számában van eltérés. Az I. konferencián 33 felsőfokú intézményből 104 témával neveztek be, amiből 66 került vitára. A II. konferencia esetében 40 felsőfokú intézmény jelentkezett, és 270 dolgozatot nevezetnek be, amelyből 90 került vitára. A 90 dolgozataból 50 a MKKE-ről érkezett, 15 a BME-ről, a többiek közül csak a DOTE-t említtem meg, ahonnan 2 dolgozat, illetve a DATE-ről 1 dolgozat.

¹ Megbízható adatunk természetesen nincs az ideológiai tárgyak korabeli hallgatói fogadtatásáról, csak későbből áll rendelkezésünkre egy a DOTE MLI oktatója, Pető Istvánné által az orvostanhallgatók körében végzett felmérés. Ebben azonban – a konszolidált diktatúra viszonyai között kevéssé meglepő módon – arra a kérdésre, hogy „szükségesnek tartja-e orvos számára a politikai gazdaságtan oktatását?” „A megkérdezett 165 fő (az évfolyam több mint 90%-a) 93,4-a igen, vagy részben adott választ. Az egyértelműen igen válaszok aránya 53,4%, a részben válaszoké pedig 40% A nemleges válaszok aránya mindössze 6,6%” (Petőné 1970: 159).

Pontosan 20 perces lehetett az előadás, amelyet 5 perc vita és hozzászólás követett (Keresztes–Móczár 1970: 230–231). Végül

„külön színfoltot jelentett a marxista-leninista diákkörök II. országos konferenciáján az idegen nyelvű (orosz, angol, német, francia és spanyol) alszekció. Ennek az alszekciónak a munkájában részt vettek külföldi diákok is, Lengyelországból 5-en, Csehszlovákiából 3-an, Bulgáriából és az NDK-ból 2-2-en.” (Keresztes–Móczár 1970: 230).

A ’80-as évek második felében tehát bizonyos mértékig talán már lehetett érezni, hogy nem folytatható minden úgy, ahogy addig. Mihail Gorbacsov lett az új főtitkár a SZKP élén, miközben Kádár János 1988-ban már nem töltötte be a pártfőtitkári posztot az MSZMP élén. Megkezdődött a rendszer lassú erjedése, és az ellenzéki mozgalmak kibontakozása. A pártállam egyre erőtlenebbé vált (ennek nemzetközi és hazai okai egyaránt voltak). Ezeket a folyamatokat természetesen az ideológiai oktatási egységekben is érzékelték. Az oktatók avított, régimódi, megcsontosodott, „gyanús” öregurak (és hölgyek) társaságává váltak a fiatalok szemében. Minden megnyilvánulásukban a régi világot képviselték, amelyet már egyre kevesebben akartak. Az idősebb korosztály vagy nem tudott, vagy már nem is akart változtatni hozzáállásán. Az egykori oktatókkal készített interjúk nyomán úgy tűnik, sok esetben ugyanazokból a jegyzetekből oktattak, mint 35–40 évvel azelőtt. A változó politikai helyzetnek köszönhetően pedig újra bábeli zűrzavar kezdett el uralkodni felettük. A fiatalabb korosztály tagjai (tanársegédek, adjunktusok) igyekeztek lépést tartani a világgal. A tudományos szocializmus oktatók voltak a legnagyobb bajban, ők jellemzően politológussá képződtek át. Ennek köszönhetően tudták az innovatív oktatók elkerülni az egyetemi berkekből való kikerülés veszélyét. Példaként hozom fel a debreceni Hegedűs Erzsébetet, Szabó Irént, Dér Aladárt és Kocsis Zsoltot. Ők négyen a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem (KLTE) Tudományos Szocializmus Tanszékén kezdtek tanítani, 1990 után pedig a helyi Politológia Tanszékre kerültek át. A politikai gazdaságtan oktatói általában közgazdaságtant kezdtek el tanítani. A marxista filozófusok igyekeztek visszanyúlni az ókorba, a 20. századi gondolkodókat egyre kevesebben emlegették. Erre lehet példaként felhozni a filozófusok közül Bimbó Mihályt, Bimbó Mihálynét, Nováné Rózsa Erzsébetet és Bujalos Istvánt. Ők négyen 1990 előtt és után is a KLTE Filozófia Tanszék állományában voltak. Végül a debreceni közgazdász Muraközy Lászlót, Szász Tibort vagy éppen Láng Esztert. Ők hárman az egykori KLTE Politikai Gazdaságtan Tanszékén kezdték meg oktatói pályájukat, majd 1990 után a Közgazdaságtan Tanszék

állományában voltak. Mindezek a változások a KLTE évkönyvei segítségével remekül nyomon követhetők. Az oktatók féltek a változásoktól, mivel nem tudták, hogy pontosan mi fog történni velük. Nagy kérdés volt ekkoriban, hogy szükség lesz-e rájuk 1990 után is?

Az egykori marxizmus–leninizmus tanszékekből „átcímkezéssel” társadalomtudományi (vagy -elméleti) tanszékek jöttek létre, ám nemcsak külsőleg, hanem tartalmilag is meg kellett újulni, sok esetben 1–2 év alatt. Ez azonban nem mindenkinek ment könnyen, sokan meghasonlottak; nyugdíjba vonultak, vagy igyekeztek csendben maradni és belesimulni az új közegbe. Meghasonlott a debreceni filozófus Révész Ferenc (távozott is az egyetemről, majd rövidesen meg is halt), az újdonsült politológus Újlaky Zoltánné, Varró Tiborné, akik amint tehették, azonnal nyugdíjba is vonultak a '90-es évek közepéig. Még 1990-ben vonult nyugdíjba életkoránál fogva Farkas Dezső, aki épp akkor lett 60 éves. Közben megszűnt az Esti Egyetem és a Politikai Főiskola is. A rendszerváltás körüli években az oktatók sokszor váltak az egyetemisták kritikáinak céltábláivá, sőt a más tanszékeken oktatók is elfordultak tőlük, noha előfordulhatott, hogy 1989 előtt még jóban voltak egymással. A korábban politikai alapon szerveződött oktatásnak ezúttal pusztán szakmai alapon kellett újjászerveződnie. Kónya István, Bimbó Mihály és Mojzesné Székely Katalin ugyanúgy taníthatott az egyetemen, azonban még nagyon közel volt a szocializmus időszaka, és a '90-es évekbeli hallgatók pontosan tudták saját tapasztalat vagy szóbeszéd útján azt, hogy ki kicsoda, és honnan indult oktatói pályája.

A rendszerváltozást megelőző időszakban az akkori tüntetők nem csak a lelkiismereti és szólásszabadságot követelték, hanem „Nemzeti önbecsülést. Vessenek véget a történelemhamisításnak.” Ez utalhat akár arra is, hogy szüntessék be az ideológiai oktatást és a kötelező orosz nyelv tanítását. A fentebb említett követeléseket a budapesti tüntetések során fogalmazták meg 1989-ben.

Az MSZMP 1988-as országos értekezlete is csak semmitmondó, de annál hangzatosabb irányelvet fogalmazott meg:

„az oktatás korszerűsítése során különösen a műveltséget megalapozó általános iskola és a középfokú képzés fejlesztésére kell nagy gondot fordítani. [...] A népgazdaság feladataival összhangban a kilencvenes évek elejére növelni szükséges az érettségit adó középfokú képzésben és a felsőoktatásban tanulók létszámát. Az ehhez és a képzés korszerűsítéséhez szükséges feltételek megteremtését meg kell kezdeni, jobbra és korszerűbbé kell tenni a felsőoktatást” (Sz. n. 1988:18).

Azaz semmi konkrétum nem hangzott el, a módszerek rejtve maradtak a nép előtt.

Egyes baloldali narratívák szerint

„a nagyvárosok felsőoktatási intézményeinek társadalomtudományi, marxista tanszékei – más szellemi műhelyekkel együtt – országos háttérrel adtak a közös gondolkodáshoz” (Ágh–Géczi–Sipos 1999: 27).

Lehetséges, hogy a korban fiatalabb oktatókra gondolhatott Géczi, mindenestre az idősebb oktatói garnitúra idegenkedett ettől. Érdekes, hogy

„az 1987-es szegedi szocializmus-kép konferencián a marxista társadalomtudósok szinte gúnyt űztek a reformfrázisokkal fellépő Berecz Jánosból és pártkatonáiból” (Ágh–Géczi–Sipos 1999: 30).

Itt is egyfajta hatalmi harc dúlt a konzervatív- és reformszárny között. Vagyis a reformkommunista és a régi rend hívei csaptak össze legtöbbször szellemi értelemben. Géczi szerint több ideológiai tanszék is szellemi háttérrel biztosított a politikai és gazdasági változást szorgalmazóknak, azonban a fiatalabb generáció is rá volt utalva az „anyaintézmény” (adott esetben egy Marxizmus–Leninizmus Intézet) jóindulatára. A hitelesség kérdése is sok esetben felmerült, mint megfogalmazott igény. Berecz János nem tartozott a reformszárny tagjai közé, így nem fogadták el maradéktalanul álláspontját egy-egy politikai kérdés tekintetében.

Ne hagyjuk figyelmen kívül azt sem, hogy a szegedi József Attila Tudományegyetemen (JATE)

„1988 áprilisában a JATE Marxizmus–Leninizmus Tanszékcsoport reformerei megalakították a TDDSZ ligás szakszervezet helyi szervezetét” (Ágh–Géczi–Sipos 1999: 30).

Vagyis igyekeztek átvenni a kezdeményezést, nem akarták, hogy az események olyannyira felgyorsuljanak, hogy ők azt már ne érhék utol.

Ami az egyetemi hallgatókat illeti, még a '80-as években sem

„volt elég a marxizmus–leninizmus tárgyaiból hallgatott órák és vizsgák teljesítése, hanem külön ideológiai tanfolyamokon is részt kellett venniük. Ilyenekre azonban az oktatókat is kötelezték rendszeres ideológiai továbbképzések formájában. Az ideológiai képzés az iskolákba is bekerült...” (Orosz–Barta 2012: 318–319).

Természetesen ezek a tárgyak eleve jelen voltak a közoktatásban, például a végzős középiskolásoknak kötelező „Világnézetünk alapjai” című tantárgy révén.

Végül

„1988 őszén merült fel annak ötlete, hogy a debreceni Marxizmus–Leninizmus Intézet változtassa meg a nevét (Társadalomelméleti Intézet) és – feladva addigi közvetlen rektori függését – tagozódjon be a Bölcsészettudományi Kar intézetei közé. Az Intézet ekkori vezetője, Muraközy László a névváltoztatást támogatta, a Bölcsészettudományi Karhoz való csatlakozást azonban nem, így erre csak 1991. július 1-től kerülhetett sor” (Orosz–Barta 2012: 322).

1989 zavaros időszakában

„a marxizmus–leninizmus szakmai bizottságából nagy viták árán, még a rendszerváltás előtt, annak előszeleként született meg 1988–89-ben a társadalomtudományi szakmai bizottság, mely [...] az 1989-es OTDK-n már ezzel a névvel szervezte konferenciáját. Álláspontja a tagadásra épült, a marxizmus–leninizmushoz való mindenféle kapcsolatot el kívánt szakítani. Ezért [...] önmagát nem tekintette s nem tekinti a marxizmus–leninizmus-szekció utódjának” (Anderle 2001: 264).

„A művelődési miniszter az 1987. február 17-én összeülő APB részére előterjesztéssel élt. A dokumentumban felidéztek, hogy az MSZMP Politikai Bizottságának határozata előírja, hogy a hallgatók világnézeti nevelésének eredményessége érdekében szükséges gondoskodni az ideológiai oktatás színvonalának következetes emeléséről és a szakmai képzéssel való szervezettebb összhangjáról. Mint írták, a határozat nyomán széles körű elemző munka indult meg a marxizmus–leninizmus egyetemi–főiskolai oktatásáról” (Zsebők 2017: 358–359).

„Már azt követően, hogy 1988 májusában Kádár Jánost felfelé buktatták – főtítkárból pártelnökké –, az APB még egyszer nekiveselkedett az ideológiai oktatás rendszere korszerűsítésének. Az APB 1988. június 21-i ülésén – amelyen mások mellett részt vett Berecz János és Lakatos Ernő is – megvizsgálták az új miniszteri javaslatot, amely az egyetemi–főiskolai marxizmus–leninizmus-oktatás rendszerének korszerűsítése érdekében született. Az APB a javaslatot megtárgyalva arra jutott, hogy a marxizmusoktatásban az elmúlt években végrehajtott korszerűsítés ellenére az oktatás presztízse csökkent, hatásfoka romlott. Amiben szerintük a tananyagok korszerűtlen volta mellett a társadalomban jelentkező feszültségek és ellentmondások [...] is közrejátszottak” (Zsebők 2017: 360).

Azt a következtetést vonták le, hogy

„ilyen körülmények között a tartalmi és szerkezeti korszerűsítés elengedhetetlenül szükséges. Mindez megköveteli az új társadalomtudományi eredmények gyors, szerves beépítését a tananyagba, a marxizmusoktatás és a szakképzés szorosabb kapcsolatát, továbbá az egyes szakképzési irányoknak megfelelő differenciált társadalomtudományi oktatást” (Zsebők 2017: 360).

A tervek szerint 1989. szeptember hónapig kell átalakítani az oktatás tartalmi és szervezeti struktúráját, amely így nagyobb beleszólást engedett volna helyi szinten a folyamatokba az egyetemi vezetők számára. Azonban

„mindezen célok, a lényeket illetően, már nem valósultak meg, hiszen a pártállamot elsodorták a változások. A marxizmus–leninizmus tárgyak tanítása 1990-re megszűnt. Az ideológiai oktatás azonban a közgondolkodásban meglehetősen nagy nyomot hagyott...” (Zsebők 2017: 361),

de ez már egy másik történet.

Összefoglalás

Az oktatók szakmai karrierjét utólag vizsgálva kiderül, hogy a rendszerváltáskor addigi szakmai életük „zsákutcába torkollott”. Amit korábban negyven évig oktattak, 1990 után érvényét veszítette; ezzel szembesítették őket más intézetek, oktatási egységek oktatói, vagy sok esetben akár maguk a hallgatók is. Az ideológiai tanszékek oktatói közül azonban néhányan ekkorra maguktól is belátták, hogy az 1989-ig folytatott módszertan és tartalmi elemek nem tarthatók tovább, rendszerváltás folyamata csupán felgyorsította bukásukat, átalakulásukat. Az ideológiai oktatás története tehát a konszolidált Kádár-korszak pár évtizednyi viszonylagos stabilitását kivéve válságok története. Már 1950-ben is jelentős problémák adódtak a nevezett oktatási egységek megalakulása körül. 1956-ban elfűjta őket a forradalom szele, nem bizonyultak kellően erősnek, az azt megelőző hat esztendő is kevés volt ahhoz, hogy gyökeret ereszthessenek. 1989 után pedig legfeljebb annyiban hagytak a hazai felsőoktatásban, hogy egyes korábbi oktatóik, akikben megvolt az új helyzet-hez való alkalmazkodás képessége, s akik éreztek magukban kellő motivációt ahhoz, hogy szakmai értelemben megújuljanak (pl. forgassák a nyugati szakirodalmat), és szembenézzenek az új kihívásokkal, sikeresen helyezkedtek el más tudományterületeken. A többiek a '90-es években jellemzően már csak arra vártak, hogy elérjék a nyugdíjkorhatárt. Sokan közülük még 1990 után is a múltban éltek, nem tudtak váltani, végül sértett emberként haltak meg és azóta nagyrészt feledésbe merültek, és mára csupán ehhez hasonló történettudományi kutatások számára szolgálnak érdekességgént...

Bibliográfia

Anderle Ádám 2001. Epilógus. Volt egyszer egy szekció In: Uő (szerk.): *A magyar tudományos diákköri konferenciák fél évszázada*. Budapest, OTDT.

- Ágh Attila – Géczi József – Sipos József (szerk.) 1999. *Rendszerváltók a baloldalon Reformerek és reformkörök 1988–1989 Válogatott dokumentumok*. Budapest, Kossuth.
- Balogh Magda 1954. *A Számviteli Főiskola Marxizmus–Leninizmus Tanszéke kommunista aktíva értekezletének tanulságai*. Budapest, Az O.M. Marxizmus–Leninizmus Oktatási Főosztálya.
- Bóra Ferenc 1986. A tanszéki hallgatói képviselőlet működésének eredményei és problémái. *Felsőoktatási Szemle*, 7–8. 406–410.
- Dolmányos István 1971. *A Szovjetunió története*. Budapest, Kossuth.
- Fehér István 1954. *A magyar munkásmozgalom egyetemi oktatásának néhány tapasztalata*. Budapest, Az O.M. Marxizmus–Leninizmus Oktatási Főosztálya.
- Filep Tibor 2006. *Forradalom a Debreceni Egyetemeken 1956*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó.
- Haág Zalán István 2020. *Ifjúsági mozgalmak a szegedi felsőoktatásban az 1956 előtt, alatt és után*. Hódmezővásárhely, Tornyai János Múzeum és Közművelődési Központ – Emlékpont.
- Heller, Mihail – Nyekrics, Alekszandr 2000. *Orosz történelem II. A Szovjetunió története*. Budapest, Osiris.
- Horváth Kálmán 1959. Javítsuk meg a tudományos diákkörök munkáját! *Felsőoktatási Szemle*, 7–8. 470–472.
- Kahulics László 1954. *A Tudományos diákkörök munkája a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Politikai Gazdaságtan Tanszékén*. Budapest, Az O.M. Marxizmus–Leninizmus Oktatási Főosztálya.
- Keresztes György – Móczár József 1970. *A marxizmus–leninizmus és a közgazdaságtudományi diákkörök II. országos konferenciájáról*. Budapest, A Művelődésügyi Minisztérium Marxizmus–Leninizmus Oktatási Főosztálya.
- Kovalenko, D. A. – Bajeva, L. K. – Csubarjan, A. O. – Ivnyickij, N. A. – Komkov, G. D. – Korablev, J. I. – Kremer, I. Sz. – Kumanyev, V. A. – Nyenarokov, A. P. – Surgin, A. P. – Volkov, I. M. (szerk.) 1980. *A Szovjetunió története A nagy októberi szocialista forradalomtól napjainkig – második rész*. Budapest, Kossuth.
- Kovács László 1969. *A marxizmus–leninizmus tudományos diákkörök I. országos konferenciájáról*. In: *Tájékoztató filozófia politikai gazdaságtan tudományos szocializmus*. Budapest, A M.M. Marxizmus–Leninizmus Oktatási Főosztálya.
- Lukasik Zsófia 2021. *Varga Ákos tanár úr emlékére* (kézirat). <https://www.trefort.elte.hu/dokumentumok/vargaakosemlekezete.pdf> Letöltés ideje: 2024. 05.02.

- Molnár István 1967. *A szervezetszerű pártoktatás kialakulása a Magyar Kommunista*. Budapest, A M.M. Marxizmus–Leninizmus Oktatási Főosztálya.
- Mudrák József 2013. A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Archontológiája (1950–1990) I. rész: Marxizmus–Leninizmus Tanszék, majd Intézet. *Gerundium egyetemtörténeti közlemények*, 1–2. 93–108.
- Orosz István – Barta János (szerk.) 2012. *A Debreceni Egyetem története 1912–2012*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Pető Istvánné 1970. *Orvostanhallgatók a politikai gazdaságtan oktatásáról (egy felmérés tanulságai)*. Budapest, A Művelődésügyi Minisztérium Marxizmus–Leninizmus Oktatási Főosztálya.
- Pongrácz Aladár 1954. *Ankét az egyetemek és főiskolák esti tagozatai politikai gazdaságtan oktatásának tapasztalatairól*. Budapest, Az O.M. Marxizmus–Leninizmus Oktatási Főosztálya.
- Romsics Ignác 2010. *Magyarország története a XX. században*. Budapest, Osiris.
- Simonovits Istvánné – Benedek Emma 1970. Marxizmus–Leninizmus In: Sinkovics István (szerk.): *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története 1945–1970*. Budapest, ELTE.
- Sz. n. 1983. Az MSZMP Központi Bizottsága Agitációs és Propaganda Bizottságának állásfoglalása az állami felsőoktatásban folyó marxizmus–leninizmus oktatás tartalmi koncepciójáról és káderhelyzetéről. In: Vass Henrik (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1975–1980*. Budapest, Kossuth.
- Sz. n. 1988. *Az MSZMP Országos értekezletének állásfoglalása a Párt feladatairól, a politikai intézményrendszer fejlesztéséről*. Budapest, MSZMP-KB.
- Wagner Richárd 1957. *A Szegedi Tudományegyetem Természettudomány Karának tanrendje az 1957–58-as tanév I. félévére* Szeged.
- Zsebők Csaba 2017. „Helytartóságok a felsőoktatásban” Jelentések és határozatok az egyetemi és főiskolai marxizmus–leninizmus oktatásról (1951–1988) In: Máthé Áron (szerk.): *„Tudják már a kisgyerekek is” Tanulmányok a proletárdiktatúra ideológiai és kulturális alapjainak megteremtéséről*. Budapest, NEB könyvtár.

Internetes hivatkozások

- W1. <https://www.trefort.elte.hu/egyeb-hirek/3/> (letöltve: 2024. április 4.)
- W2. <https://neb.hu/hu/az-1956-os-forradalom-16-pontja-1> (letöltve: 2024. május 9.)

MŰVÉSZET

Bábel a képzőművészetben: id. Pieter Bruegel *Bábel tornya* című képének és Csernus Tibor bábeli ihletésű művészetének bemutatása

Az idei konferencia témája egy rendkívül erőteljes hívószó, amely szinte egyidős az emberi civilizációval: Bábel. A Bibliában, Mózes első könyvének 11. fejezetében szerepel Bábel tornyának közismert története: az emberek féktelen önteltségükben vetekedni kívántak az Úristennel, ezért égig érő tornyot kezdtek építeni, amelynek munkálatai jól haladtak. Az Úr azonban ezt látván összezavarta az építők nyelvét majd szétszórta őket a világban, hogy ne tudják folytatni az önhitt tervet. „Ezért nevezték azt Bábelnek, mert ott zavarta össze az Úr az egész föld nyelvét, és onnan szélesztette szét őket az Úr az egész föld színére.” (1Móz 11,9) Ez volt Isten harmadik, az emberiséget sújtó büntetése a Paradicsomból kiűzetés és az özönvíz után.

Létezett vajon Bábel tornya, az égbe törő épület, vagy csupán szimbolikus értelemben kell foglalkoznunk vele? A legvalószínűbb, hogy a híres babiloni zikkurat, az Etemenanki volt ez az égig érő torony, melyet Hérodotosz így jellemezett Kr. e. 458-ban:

„...érczkapus szentélye, mely még most is fennáll, s négyszögű kerülete minden oldalról két stadium (azaz kb. 91 méter) hosszú A szentély közepéből egy kőtorony emelkedik ki, melynek szélessége és magassága egy stadium. Ezen a toronyon egy másik nyugszik, ezen ismét egy harmadik, s így tovább, összesen nyolcz torony. A feljáró lépcsőzet kívül az összes tornyok körül van elhelyezve; a feljáratnak úgy közepe felé egy nyugvó hely van pihenő székekkel, s ezekre ülnek a felmászók pihenni. Az utolsó toronyban van egy nagy templom...” (ld. Hérodotosz I/181).

A híres babiloni zikkurat azután az enyészet martaléka lett. Akárhogy is, az egészen bizonyos, hogy az emberiséget a későbbi időkben élénken foglalkoztatta a történet. Igaz ez a képzőművészetre is, bár a torony ábrázolása nem tartozik a leggyakrabban megjelenített bibliai témák közé. Kutatásom során az a benyomás alakult ki bennem, hogy Bábel tornyát a festők elsősorban saját korukra való reflexióként használták a történet hű feldolgozásával szemben. Már a vitathatatlanul leghíresebb példa, id. Pieter Bruegel 1563-as olajfestménye is ezt a vonalat képviseli, de ugyanígy értelmezhető a kortárs magyar festészet

fenegyereke, Csernus Tibor *Bábel* témájú képpárja is. Az alábbiakban részletesen bemutatom Bruegel képének kortárs vonatkozásait, párhuzamba állítva azt a Csernus életművében fellelhető bábeli reminiscenciákkal.

id. Pieter Bruegel: *Bábel tornya*, olaj, fatábla, 114x155 cm, 1563.

Id. Pieter Bruegel, a németalföldi festészet egyik legnagyobb zsenije, egy egész festődinasztia alapítója (bár fiai h-val, Brueghel alakban írták a nevüket, ő élete vége felé elhagyta nevéből ezt a betűt), igazán eredeti szellem volt, aki több értelemben is megújította hazája képzőművészetét. Bruegel sokat merített a középkori hóraskönyvek illusztrációiból, valamint Hieronymus Bosch munkásságából, azok nyomdokain haladva mégis új szint és tartalmat tudott adni a korban népszerű, tanító jellegű képtípusnak, amely a szólásokban és közmondásokban bővelkedő flamand nyelv fordulataira épült. Jelentősége abban áll, hogy

„a hagyományos művészeti témákat sajátosan humanizálta, miközben újakat is teremtett. [...] Az újszerű és őseredeti mód, ahogyan Bruegel a köz nyelvére fordította le a moralizáló témákat, saját komponálású rajzain és festményein a legszembetűnőbb, mint például a *Flamand közmondásokon*” (ld. Wisse 2002).

Egyik fontos jellemzője, hogy beemelte a paraszti élet hétköznapi jeleneteit a magas művészet témái közé – ezt tükrözi a ragadványneve is, amely saját, szintén művészként tevékenykedő leszármazottaitól való megkülönböztetésére használatos: „Paraszt” Bruegel. Ezek a képei, mint például a *Vak vezető világtalant*, vagy a *Parasztlakodalom* talán a legismertebbek; a rajtuk átsütő groteszk humor és fanyar éleslátás mindenkiiben megmarad, aki látta őket. Másrészt viszont azzal is új utakra terelte a németalföldi művészetet, hogy a tájat, amely addig csupán háttérként szolgált a festményeken ábrázolt fő jelenethez, számos munkáján főszereplővé léptette elő. Kiváló példa erre *Tájkép Ikarosz bukásával* című képe, amelyen idilli tengeröblöt láthatunk az előtérben békésen szántó földművessel, hátrébb nyáját őrző pásztorral, a távolban pedig a csodás tengeri panorámát halászhajókkal. És hogy hol van itt a tragikus sorsú Ikarosz? Bizony alaposan szemügyre kell vennünk a festményt, hogy felfedezzük az ég felé kalimpáló lábakat a jobb alsó sarokban. Mindössze ennyi az, amit a becsvágyó és elbukó mitológiai hősből láthatunk – az élet pedig, mintha mi sem történt volna, megy tovább. A festmény valóságos főszereplője kétségkívül a lenyűgözően atmoszferikus táj, Bruegel itáliai utazása során összegyűjtött tájképfestészeti tapasztalatainak összegzése. A levegőperspektíva használata, a színek opálos ragyogása, az előtér-középtér-háttér mesteri összekapcsolása révén ez a festmény mérföldkő az északi festészet fejlődésének történetében.

Az *Ikarosz bukásán*, a Budapesten kiállított *Keresztelő Szent János prédikációján* és a többi, bibliai vagy mitológiai tárgyú képén is következetesen saját korabeli ruhákban ábrázolja az alakokat Bruegel. Nincs ez másként *Bábel tornya* című képpárja esetében sem, melyek közül a kisebb méretűt Rotterdamban, a nagyobbbat Bécsben őrzik jelenleg. A két kép közül a bécsi változatot tartják teljesebbnek, ezért a továbbiakban ennek a részleteivel foglalkozom. A torony maga kör alaprajzú, hétemeletes építmény, csaknem teljesen kitölti a fatábla magasságát. Előképeinek a római Colosseumot tekinthetjük, amely Bruegel látogatásakor már erősen romos állapotban volt. A hatalmas aréna hiányzó részeihez hasonló látványt nyújt az épülőfélben lévő vagy már félbehagyott bábeli torony is, a nyíláson keresztül nyerünk betekintést az épület belső szerkezetébe. Nota bene, az antik építészeti romokat a reneszánsz idején az emberi nagyravágyás értelmetlenségének szimbólumaként látták (ld. McCouat). Ezzel az utalással tehát Bruegel mintegy előrevetíti a torony későbbi sorsát. Az épület kolosszális méreteinek felfogását segíti a háttérbe festett városrészlet, amely Antwerpen körvonalait sejteti. A helyszín tehát az ókori Babilon helyett a festő lakhelye, a világ(!) akkori legforgalmasabb kikötővárosa, Antwerpen. Nemcsak a város felismerhetően flamand,

hanem maga a tengerpart is: ami elsőre árnyéknak tűnik a vízen, az nem más, mint a polderek, azaz a tengertől feltöltéssel visszaszerzett területek határa. (Már csak azért sem lehet árnyék, mert a sötétebb tengerrész a torony tövétől a kép széle felé tartva szélesedik, ami természetes, szabadtéri fény esetén lehetetlen lenne.) Ha ez mind nem volna elegendő ahhoz, hogy a néző saját korára vonatkoztatva keresse a kép tanulságait, akkor ott vannak az előtérben jobban kivehető figurák: éppen Nimród király, Noé unokája érkezik meg kíséretével, hogy szemügyre vegye a munkálatokat. Az óriás termetű uralkodót kőművesek fogadják. Érdekes, hogy a királyt elsőnek üdvözlő mester nem csupán féltérdre ereszkedik, ahogyan azt a világi méltóságok előtt szokták, hanem teljesen a földre borul, mintha egy istenség előtt hódolna. A király öltözeke azonban távol áll az istenitől, egész pontosan olyan páncélt visel, amilyen II. Fülöpön, Németalföld uralkodóján is látható Tiziano portréján. A hasonlóság nyilván nem véletlen. Bruegel korában a Habsburg fennhatóság erősen ellenséges érzelmeket váltott ki a flamand népből, ez a feszültség pedig a festő halálának évében kirobbanó függetlenségi háborúhoz vezetett, amely véglegesen 1648-ban zárult a hét északi tartomány önállósodásával. Nimród király tehát nem csupán zsarnokként jelenik meg, aki Szent Ágoston szerint csak azért építtette Babel tornyát, hogy bosszút álljon Istenen az özönvízért (ld. Szent Ágoston XVI/4), hanem egyszersmind az elnyomó spanyol hatalom képviselőjének attribútumait is viseli. Érdekes ezen kívül megfigyelni a királyi látogatás háttérében zajló eseményeket is. A mustrától távol, a torony tövében már nem olyan buzgók a munkások, szanaszét heverésznek a földön. Sőt, Bruegel nem átalított odafesteni egy alakot, aki a királyi jelenetnek (és nekünk) háttal guggolva éppen szükségét végzi... ennél egyértelműbben talán ki sem fejezhette volna az önkényes hatalom iránti érzéseit.

A torony további részletei aprólékos gonddal mutatják be az építkezés munkafázisait. A festő nyilvánvalóan jól tájékozott volt a korabeli technológiák terén, a képen az építkezés mégis valamiképp a szétesettség benyomását kelti. Bruegel nem ábrázol ugyan látványos gesztikulációt az emberek közötti megértés hiányának bemutatására, mégis az a benyomásunk, hogy az egyes részek között nincs meg a megfelelő ok-okozati kapcsolat. Hogy ez azért van-e, mert Isten már beavatkozott és összezavarta a nyelveket? Ki tudja. A kérdés nyitott, és valószínűleg szántsándékkal az. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint az a helyszín, ahová Bruegel képe eredetileg készült. Egy 1565-ös leltár Nicolaes Jonghelinck antwerpeni bankár és kereskedő tulajdonában említi a művet, több más Bruegel-képpel együtt (ld. Kaminska). Ezek a művek feltehetően a bankár ebédlőjét díszítették, ahol a kor szokása szerint a művelt és városukért tenni akaró polgárok összejöttek, és kedélyes lako-

mázás közepette közérdekű kérdésekről cseréltek eszmét. Ezeket az eszme-cseréket, külön névvel illetve *conviviumnak* nevezték, és a város társadalmi életének fontos fórumai voltak.

Mint a gazdája vizuális önreprezentációjának kelléke, a festmény kiindulópontul szolgált Antwerpen ügyes-bajos dolgainak megvitatásához. A bajok pedig számosak voltak. Amellett, hogy a már említett Habsburg hatalom szuverenitásukban korlátozta a németalföldi tartományokat, külön nehézzé tette az itteni életet az a hirtelen jött etnikai és kulturális sokféleség, amely Antwerpent, ezt a rendkívül forgalmas kikötővárost jellemezte. A kulturális sokféleség természetesen a nyelvi pluralizmust is magával hozta, amely már komolyan megnehezítette az együttélést a város különböző közösségei számára. Emellett ott volt még a hitbéli megosztottság kérdése is: a 16. század közepére Antwerpen vált a reformáció egyik központjává Németalföldön, komoly ellentéteket szülve a keresztény felekezetek között. Ezen kívül az 1500-as évek elején itt telepedtek le a Portugáliából elűzött zsidók, a következő századi források pedig említik, hogy a kisebb, eretneknek bélyegzett keresztény vallások hívei és török, illetve perzsa kereskedők is éltek a városban (ld. Vanhaelen 2018). Ezek a feszítő ellentétek, a gazdasági fellendülés által előidézett építkezési lázzal kiegészülve, valóban hasonlatossá tették a 16. századi Antwerpent az ókori Bábelhez. A festmény azonban optimistább a bibliai történetnél: ott tudjuk, hogy elkerülhetetlen a bukás, Bruegel munkáján viszont még nincs veszve minden. Talán a kölcsönös megértésen munkálkodva még el lehet kerülni az isteni büntetést, ha mindenki a köz javát helyezi előtérbe az egyéni becsvággyal szemben.

Bruegel Bábeljének tehát erős üzenete volt kortársai felé. Talán nem véletlen, hogy a kevés modern feldolgozás közül az egyik, Csernus Tibor *Bábel* című képpárja éppen a '60-as évek Magyarországon született meg. A megértés hiánya, a társadalmi ellentétek és a külső elnyomás olyan feszült légkört teremtett a 16. századi Antwerpenben, hogy a kor egyik ismert festőjét a bibliai téma felhasználására ihlette. Nem nehéz mindebben párhuzamot találni a Párizsból hazatért, kísérletező kedvű és művészi szuverenitását őrző fiatal festő tapasztalataival az 1960-as évek elején Budapesten, aki szintén ezt a témát választotta a nyomasztó közeggel kapcsolatos érzései kifejezésére. Pedig Csernus pályája nem indult rosszul: fiatalon a Képzőművészeti Főiskola ígéretes növendéke volt, *Orlai festi Petőfit* című alkotásáért már diplomázása előtt, 1953-ban megkapta a frissen alapított Munkácsy-díjat. Bernáth Aurél tanítványaként egyfajta ízes, posztimpresszionizmusban gyökerező, a szocreállal is kompatibilis festészetet művelt, amely már ekkor felvillantotta hihetetlen színérzékét, ösztönös, megalkuvást nem tűrő minőségesszményét.

Sikereit azonban megtörte botrányos műve, az 1955-ös *Három lektor*, amely kockázatos témaválasztásával (a Szépirodalmi Kiadó lektorainak portréja) és kispolgári helyszínével (New York Kávéház), no meg persze keserű szarkazmusával (kókadtt vörös virág a vázában) jócskán kivívta a kultúrpolitika rosszallását. György Péter esztéta 1989-ben így írt a kép jelentőségéről:

„a korszak a hallgatásé – illetve az elzárt magánleté. A kiszolgáltatott emberek magánya és fegyelme legalább annyira motívuma a képnek, mint a baráti társaság könnyed modorban megfestett – valójában igencsak pontosan előadott – emlékműve” (ld. György 1989).

Talán meglepően hangzik, de a mű kedvezőtlen fogadtatása után a festő 1957-ben kijutott Párizsba – ennek magyarázatát Lajta Gábor Csokits János íróval készült interjújában olvashatjuk:

„A forradalom után egész sor magyar író, költő, festő, muzsikust engedtek ki Nyugatra. Nyilván azért, mert tudták, az értelmiség erősen a forradalom pártján állt, és hogy a gőzt kiengedhessék, a feszültséget csökkentsék..., menjenek csak ki. Remélhették azt is, hogy a számukra lehetetlen emberek kint maradnak.” (ld. Lajta 2013).

Csernus is kapott tehát vízumot, Párizsban pedig azokkal az ajánlólevelekkel kereste fel leendő pártfogóit, amelyeket a korábban ott járt művészek adtak neki, mint például Czóbel Béla, Illyés Gyula, de legfőképpen mestere, Bernáth Aurél. A legfontosabb esemény az volt pályafutásának ezen szakaszában, hogy megismerkedett Hantai Simonnal, az ő révén pedig a szürrealizmus és a gesztusfestészettel. Ez a találkozás revelatív erővel bírt Csernus számára, és teljesen új formanyelv kialakítására készítette, melynek programadó megnyilatkozása a *Saint-Tropez* című, hatalmas festménye.

1959-ben Csernus mestere, Bernáth unszolására hazatért Magyarországra, ennek részleteiről szintén olvashatunk Csokits János visszaemlékezésében:

„Nem tudom, hogy Bernáth mit mondott, vagy hogy neki mit mondtak, mindenesetre hazajöttek Magyarországra, Csernus itthon kezdett dolgozni, majd ismét szeretett volna kiutazni Párizsba – és nem engedték. A könyvcímlapok festésével és a könyv-illusztrációival Párizsban már akkor népszerű kezdett lenni, ugyanis a legfontosabb francia kiadónak, a Gallimard-nak illusztrált – többek között Camus könyveit –, és Camus-nek annyira tetszettek az illusztrációi, hogy már ragaszkodott is Csernushoz. Tehát hívták, de nem kapott kiutazási engedélyt.” (ld. Lajta 2013).

Hazatérése után korábbi hírneve és Bernáth pártfogása révén a Műcsarnok éves, nagy seregszemléjén mutathatta be a *Saint-Tropez*-t. Ezzel azonban

még jobban megpecsételte saját sorsát, egyúttal útjára indított Magyarországon egy új festészeti irányzatot, amelyet többek között Lakner László, illetve Gyémánt László képvisel majd. Az 1960-as évek mellőzöttsége után Csernus 1964-ben, a budapesti francia nagykövetség közbenjárására (ld. Lajta 2013) végleg Párizsba emigrált feleségével, és ott is halt meg 2007-ben. Munkássága az egyik legismertebb és legsikeresebb magyar festővé tette külföldön, noha itthoni újrafelfedezésére a rendszerváltás évéig kellett várni.

Csernus a két, *Bábel tornya* címet viselő, viszonylag kisebb méretű táblaképén már ezt a sajátos, az 1950-es évek végén Franciaországban kikísérletezett stílust használta, amelyet *szürnaturalizmus*nak nevezett (ld. Hornyik 2021: 16). A szó jelentése természetén túli, azt meghaladó, és lényegében a realistán megfestett részletek váltakoznak benne roncsolt, kapart, amorf felületekkel, rétegekkel. A szövevényes összkép parttalan, kaotikus és fojtogató hatást kelt, noha esztétikus és mives részletekből tevődik össze. A bábeli torony Csernusnál teljesen eltávolodik a történeti alaptól, nyomokban

sem emlékeztet már a bibliai építményre. A két, azonos című alkotás közül a keskenyebbik hordoz több építészeti momentumot, távolról utal Hieronymus Bosch fura, többemeletes építményeire, de leginkább egy apokaliptikus szeméttengerből kiemelkedő börtönnek tűnik. A másik, valamivel szélesebb verzión a torony inkább fest valamiféle szuperérlényként, mint épületként. Bonyolult rendszerint megalkotott, tüskés, fenyegető konstrukció, az emberi értelem maliciózus terméke, amely akár egy bizarr város-érlény hibrid is lehetne, készen arra, hogy felfalja a belsejébe lépőt. (Nem tudjuk, hogy Csernus gondolt-e hasonló párhuzamokra műve megfestésekor, bár kétségtelenül nem állt távol tőle a sci-fi műfaja. Későbbi, párizsi évei alatt folyamatosan alkotott könyvborítókat, leginkább a tudományos-fantasztikus műfaj darabjaihoz, és ezeken a borítókön azután is alkalmazta a szürnaturalista stílust, hogy festészetében már továbblépett.) E két festményén

Csernus ijesztő víziót fest az ember technikai tudásának és intelligenciájának öncélú tobzódásáról, kiismerhetetlen szándékairól, a pusztító ambíció megtestesüléséről.

Noha ezen a két képen Csernus konkrétan hivatkozik a mitikus toronyra, mégsem ez a két mű alapozta meg azt az érzésemet, hogy művészetének fontos gondolata Bábel, a bábeli zűrzavar. 2006-ban találkoztam először műveivel, még hozzá a KOGART Házban egy retrospektív kiállítás keretein belül. Emlékszem, hogy minden rendszer nélkül oda-odaszaladtam egy-egy részlethez, és tíz centiméterről elkezdtem szemügyre venni megcsúszott, furcsa arcait,

merész szintársításait, páratlanul valószínű aktjait... Éreztem, hogy nekem ezt a festőt szeretnem kellene, csak hogy amikor hátraléptem, és körbefordultam a teremben, annyira megszedített az a hihetetlen kuszaság, a testek és gesztusok csillogó egymásra hányása, hogy mégis inkább valami megalománias bűvészmutatványnak találtam az egészet. Fel is írtam akkori jegyzetem közé, hogy „Bábel”. A kezdeti idegenkedés érdekes módon egy megnyitó alkalmával oldódott fel teljesen, pedig általában éppen az efféle események a legalkalmatlanabb pillanatok arra, hogy egy kiállítás képeit befogadjuk. 2009-ben ismét a KOGART rendezett neki kiállítást, ezúttal a Sulkowski-gyűjtemény anyagából, és ezen az elegáns vernisszáson, temérdek ember és finom ételek között, olyan bensőséges kettesben tudtam érezni magamat a képekkel, amelyben azok megmutatják lényegüket. Talán azért, mert Csernus világa maga is ez a zsongás, az élet nevetséges és magasztos dolgainak válogatás nélküli keveredése, csillogás és ízek, szagok, hangok, színek, anyagok egyvelege. A zsongó érzéletekből lett hullám kettévált, mint a Vörös-tenger, és szépen körbefogta az egyes képeket, folytatva minden kettévágott arcot, visszatükrözve a színes kelméket, megsokszorozva a színpadiasságukban is hihető mozdulatokat. A formák tobzódása mellett a festő bravúros színhasználata volt rám a legnagyobb hatással. Volt egy kép, amely távolról nézve a pazar zöldék kimeríthetetlen változatosságú muzsikájának tűnt. Az arcok rózsaszíne fakó sárgákkal párosult, ezeket árnyékolta vagy keretezte egy-egy mélyzöld kabátújj, vagy hideg kékbe játszó abszintszínű folyadék. Egy másik darabon szép, kerekarcú nő révedt ki a festményből, lilával áthúzott fekete trikója fegyvermentes övezetként terült el szőke haja és pirosposzgás arca, valamint szoknyájának nyers okkere között. Az egymáshoz ennyire közel álló színek így sokkal jobban megőrizték sajátos mozgásterüket, nem kerültek behatárolt helyre komplementerük jelenléte által.

A modern életből vett, vibráló jelenetek témaválasztásukban is kapcsolódnak a bábeli zűrzavar gondolatköréhez, a bűnös élet krónikájához: kávéházak, lebujok, utcai mutatványosok, örömlányok, alkoholista figurák, utcagyerekek alkotják statisztáit. Azonban itt nem klasszikus értelemben vett életképeket látunk, sokkal inkább lázálomszerű forgatagot. A fentebb említett képek java része a '90-es években készült Hogarth-sorozatba tartozik. Csernus feldolgozta William Hogarth angol festő 18. század végi moralizáló képciklusát, *A szajha útját*, de ez a feldolgozás sajátosan csernusi módon inkább csak „újraérzést” jelent, a művek szellemiségéhez történő laza kapcsolódást, mely a konkrét képelemek szintjén nem értelmezhető. (A '80-as évektől kezdve Csernus egész munkásságát végigkíséri ez a fajta művészettörténeti merítkezés: akkor Caravaggio sűrűfényei és a németalföldi barokk csendéletek időtlen töké-

letessége adta a vezérfonalat a formai játékok és festői bravúrok végtelen variálásához.) A Hogarth-sorozatot 1999-ben a Műcsarnokban mutatták be. Egyik legavatottabb ismerője, Lajta Gábor szerint

„Valamiféle meghatározhatatlan idejű játék zajlik a kép téren és időn kívül álló közegében, s ez a különös játék egyedül a festészet sajátja” (ld. Lajta 1995: 4).

Keserü Ilona így fogalmazott róla 2003-ban:

„újraértelmezi és szimultán alkalmazza a különböző festészeti hagyományokat, a klasszikus kompozíciókat fordítja le saját – 20. század végi – nyelvére: kortársakkal, mint szereplőkkel és korunk jellemző tüneteivel tölti meg azokat” (ld. Keserü 2003).

A kritika, bár mindig nagyra értékeli Csernus virtuozitását és azt a tettét, hogy „sikerült zárójelbe tenni a Duchamp és öközötte eltelt időszakot” (ld. Takáts), még mindig szinte értetlenül áll a művész improvizatív szemlélete előtt, amelyet meggyőződésem szerint a figuratív jellege miatt nem tudnak

a helyén kezelni. Ha úgy tetszik, Csernus tobzódóan figuratív korszakában is hű maradt korai védjegyéhez, a valóság önkényes felbontásához és újrakonstruálásához. Kései munkáit is egyfajta absztrakt, szinte zenei hatás jellemzi, csak éppen ebben itt realista jellegű részletek vannak egy magasabb esztétikai elv alá rendelve. Az én véleményem az, hogy e képeket elsősorban *lát*ni kell, mert látásra születtek, és ha engedjük átszűrődni őket saját létélményünk színtáján, akkor megérezhetjük vitathatatlan igazságukat.

Felhasznált irodalom

- György Péter 1989. Kondorostól Párizsig. *Holmi*, 1989. november.
- Hérodotosz 1892. *Herodotos történeti könyvei görögül és magyarul*. Első kötet. (Geréb József ford.) Budapest, Franklin Társulat.
- Hornyik Sándor 2021. *A szürnaturalizmus archeológiája. Csernus Tibor festészete, 1957–1964*. Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Művészettörténeti Intézete.
- Kaminska, Barbara A., „Gyertek, építsünk várost és tornyot”: id. Pieter Bruegel *Bábel tornya és egy harmonikus közösség létrehozása Antwerpenben*. <https://jhna.org/articles/come-let-us-make-a-city-and-a-tower-pieter-bruegel-the-elder-tower-of-babel-creation-harmonious-community-antwerp/> Letöltés ideje: 2024. 07. 08.
- Keserü Ilona 2003. *Előszó. Csernus Tibor kiállítása*. Katalógus. Budapest, Blitz Galéria.
- Lajta Gábor 1995. Hogarth a Place Pigalle-on. Csernus Tibor kiállítása elé. *Új Művészet*, 10/5.
- Lajta Gábor 2013. Csernus Tibor első párizsi éve. Beszélgetés Csokits János íróval. *Kortárs*, 2013. július https://epa.oszk.hu/00300/00381/00183/EPA00381_kortars_2013_07-08_18681.htm
- Philip McCouat *Elveszett jelentés: Bruegel Bábel tornya*. <https://www.artinsociety.com/lost-in-translation-bruegelrsquos-tower-of-babel.html> Letöltés ideje: 2024. 07. 08.
- Szent Ágoston 1860. *Az Isten városáról*. Egyházirodalmi Iskola Munkálatai. https://library.hungaricana.hu/hu/view/PazmanyHTK_EgyhazIrodIskMunkalatai_1860_06_2/?pg=349&layout=s Letöltés ideje: 2024. 07. 08.
- Takáts Márton 2009. *Csernus Tibor. Képek a Sulkowski-gyűjteményből*. Kiállítás – előszó. Kovács Gábor Művészeti Alapítvány.

- Vanhaelen, Angela 2018. Spiritual Culture. In: Helmers, HJ – Janssen, GH (szerk): *The Cambridge Companion to the Dutch Golden Age*. Cambridge University Press. 225–246.
- Wisse, Jakob 2002. Pieter Bruegel the Elder. Heilbrunn Timeline of Art History Essays. https://www.metmuseum.org/toah/hd/brue/hd_brue.htm
Letöltés ideje: 2024. 07. 08.

A képek forrása

83. oldal: <https://viragjuditgaleria.hu/hu/termek/babel-tornya-i/>
84. oldal: http://epa.niif.hu/03000/03024/00035/pdf/EPA03024_uj_muveszet_2019-02.pdf
86. oldal: <http://kogart.hu/alkotas/csernus-tibor/hogarth-tanulmany-kavehaz-interior>

KELLER PÉTER

Gárdonyi Géza és a Babel

Babel

Babel a paradicsomi történet bizonyos értelemben vett megismétlése, tudatosítása, az emberi szabadakarral való helytelen sáfarkodás és az isteni gondviselés ószövetségi példája.

A bábeli torony története Mózes első könyvében olvasható (1Móz 11,1-9). Noé története után vagyunk. A vízözön után. Noé leszármazottairól van szó, akiknek közvetlen felmenőivel Isten szövetséget kötött, kérve őket arra, hogy töltsék be a földet és uralkodjanak rajta (1Móz 9, 7). A leszármazottak el is indulnak keletről és letelepednek Sineár földjén, ahol elhatározzák, hogy – Isten akaratával szemben – nem szóródnak szét a földön, hanem várost építenek és tornyot, amely az ég tetejéig ér. Isten ezt nem engedte. Összezavarta nyelvüket, hogy ne egy nyelvet beszélő legyen az emberiség, hogy később ne tudjon az egynyelvű sokaság hasonló kísértésbe esni.

Gárdonyi és a Babel-fogalom

A Babel képe nem gyakori a Gárdonyi művekben. Az *Egri csillagokban* a karavánszeráj leírásakor kerül elő:

„A városok végén álló vendégfogadó egy-egy kis Babel. A világ mindenféle nyelvén lehet benne beszélni. De hogy meg is értik-e egymást, az már más kérdés.”

Babel Gárdonyi szerinti értelmezése ebben az esetben azt jelenti, nem a nyelvek sokszínűsége, hanem egymás megértése az érték.

Az *Az a Hatalmas Harmadikban* Babel képével Gárdonyi arra hívja fel a figyelmet, hogy egy nyelvet beszélők között, sőt egy ember agyában is kialakulhat az a zűrzavar, ami önmagunk, a körülöttünk lévő világ megértésének lehet gátja:

„Mert bábeli zavarodást éreztem a gondolataimban. / Mért halványult el? Mért sütötte le a szemét? Mért rejtőzött az én napocskám, ha csak egy percre is, felhő mögé?”

A Földre néző szem, Égre néző lélek című – fiainak szánt – írásában is csak egyszer, a Test-ről szóló fejezetben említi.¹ Nem a köznapí értelmezés, hanem a bibliai üzenet izgatja. Az emberiség történetéből kiolvasható isteni szándékot és az ember felelősségét kutatja. Arról elmélkedik, hogy

„ha tökéletesedés céljából jöttünk erre a Földre, hogyan hibázhatjuk el az életet?”

Keresztényként arra a következtetésre jut, hogy

„[a] mi tévelygésünk oka bizonyára nem az Isten, hanem mink magunk.”

A szabadakaratunk helytelen értelmezése.

„Az embernek legnagyobb kincse a szabadakarat. Ezt a kincset bizonyára teljes mértékben kaptuk. Isten nem akart bennünket magához kötni egy hajszállal se. Isten nem akart rajtunk királykodni, nem kötött magához se törvényekkel, se rendeletekkel. Tiszta lelkek voltunk. De épp a szabadakarat gyönyöre az abszolút függetlenkedés kipróbálása ragadhatta el a mi pillangó szárnyainkat: odarepültünk, ahova akartunk. Eltávoztunk tőle.”

A Teremtés könyvének szavait idézi:

„Talán istenek akartunk lenni. Talán új világot akartunk alkotni.”

– majd így folytatja:

„Talán mink vagyunk azok a bukott angyalok, akikről minden népfaj, minden vallás tud.”

Hogy Bábel fordulópont az Isten-ember viszonyban, és az emberiség történelmében, az tény. Gárdonyi azt kutatja, mi marad, maradt meg a lázadás előtti világból? Úgy látja, hogy

„csak egy lángocska szeretet, a művészetekben nyilvánuló bágyadt teremtő-erő, a zene és Isten nevének homályos emlékezete”

az, ami tovább él. A gondolatsort kérdésekkel zárja, melyeknek megválaszolását a Fiaira, illetve most már az olvasókra bízza:

„Isten teremtette-e ezt az anyagi világot, vagy hogy még a mi alkotásunk abból a nagyidőből? / Rege-e a paradicsom, vagy földi fogalmakra átalakult ősemlékezés? /

¹ Gárdonyi Géza, *Földre néző szem* Budapest, Dante, 98–100.

Rege-e a tiltott fa, a Mindentudás fája, vagy a nagy történetnek kis allegóriába való zsugorodása? / Rege-e a Paradicsomból való távozás? Rege-e a bábéli széjjelzavarodás? Vagy mesébe vetített földi színes képe egy égi nagy forradalomnak?”

Ezt az ószövetségi kérdés-sort Jézusra, az Újszövetségre, a régi-új világrendre vonatkozó kérdésekkel folytatja:

„És ki volt Jézus, ez a csodás értelmű ember, aki egyszerre megjelent közöttünk és híreket hozott a csillagokon túlvaló világból; akinek szíve nem volt földi szív, akinek gondolkodása nem volt földi gondolkodás. Ki volt? honnan jött? mért jött?”

Ezek a kérdések már nem nyitott kérdések, mert

„Mindezekre a kérdésekre megfelel ő maga (Jézus). Hogy igaz-e a beszéde? négyen írták le a szenvedése történetét. Egyikök sem említi, hogy az állításait visszavonta, sem azt, hogy kegyelmet kért. / Hazugságért még senki sem engedte magát kivégeztetni.”

A Paradicsommal, a Mindentudás fájával kezdődő a bukott angyalokkal folytatódó és a Jézussal záródó kérdéssor bizonyítja, hogy Dédapámnak a Bábel mérhetetlenül több, mint karavánszeráji zűrzavar, illetve csapongó gondolatok kuszasága. A Bábel az a pont az emberiség történetében, ahol már nem csupán egy ember, hanem az akkori egész emberiség száll szembe az isteni akarral. Így Bábel nem csak a társadalmi méretű szenvedés kiindulópontja, hanem Isten értünk való szenvedését fokozó esemény, mely kiváltó oka Jézus keresztvállalásának. Bábel ezáltal minden Jézus-követő ember számára feladatot ad.

Az életmű és a Bábel kapcsolata

Bábel említése nélkül is képes volt Dédapám öt sorban megfogalmazni, hogy az ember nem mehet el érzéketlenül Bábel mellett, hiszen Jézus sem azt tette:

Az emberiség története öt mondatban:

A világosság szülte az életet.

Az élet szülte az akaratot.

Az akarat szülte a bűnt.

A bűn szülte a szenvedést.

A szenvedés szülte a szeretetet.

(Gárdonyi Géza)

Dédapám szerint az emberiség történetének két mozgatórugója az emberi szabad akarat és az isteni szeretet. Az isteni szeretet a kezdet és a vég: az életet szülő világosság és a szenvedést vállaló szeretet, mely újból elvezet a világos-

sághoz. A szabad akarat a földi élet velejárója, a történelem formálója. Ha nem élt volna vissza vele az ember, akkor sem neki, sem Istennek nem kellett volna és nem kellene szenvednie, folyamatosan élvezhette volna a világosságot.

A szabad akaratral való visszaélés értelmezte át a szeretet fogalmát, fonta össze a szenvedéssel. Jézus keresztdozatával válik mindenki számára világossá, hogy a szeretet nem emberi dimenzió és hogy a szeretetnek célja van. A szenvedéssel összefonódó jézusi szeretet lehetőséget ad az embereknek a Bábel előtti időbe, a világosságba való visszatérésre.

Jézus azt kéri tanítványaitól, hogy kövessék. A Jézus-követő emberek – Dédapám közékük tartozott² – feladata tehát az, hogy követve Mesterük példáját, rész vállalva Mesterük szenvedéséből, szeretetből világítsanak embertársaiknak, hogy észrevehessék a Bábel előtti, a paradicsomi élet értékeit.

A *Földre néző szem, Égre néző lélek* című – már idézett – írásában Gárdonyi négy kapcsolódási pontot lát a Bábel előtti, vagy másképp a paradicsomi élethez:

1. egy lángocska szeretet,
2. a művészetekben nyilvánuló bágyadt teremtő-erő,
3. a zene
4. és Isten nevének homályos emlékezete

Az író művészetének feladatát meghatározó szilárd pillére ez a négy kapcsolódási pont.

Szinte minden Gárdonyi mű a szeretetről szól. Már legelső regényében, az *Álmodozó szerelemben* is bibliai ihletettségű szeretet-modelleket mutat be. A szülői szeretet mintája a tékozló fiú története. A főszereplő, Pajándi Sándor édesapja megbocsát az őt elhagyó fiúnak és élete utolsó pillanatáig várja haza. A Sándor szerelmét, Ilonát befogadó Zsendéjék az irgalmas szamaritanus önzetlen, gondoskodó felebaráti szeretet élék élénk. Sándor szerelme, Ilona tetszhalála számomra nem romantikus betét. Ilona valójában az életét áldozta szerelméért és gyermekéért.

Gárdonyi nem idealista a szeretet ábrázolásban. Ebben az első regényében is ott van a példa, mit eredményezhet a szabad akarat. Pajándi Sándor kísért is, csábít is. Herminnel való házasságának semmi érzelmi alapja nincsen.

Paradox módon a későbbi regényeiben éppen Bábel hatására tűnnek el a negatív képek, jelenik meg a teremtő erő. Dédapám írói elve szerint nem szabad ugyanis leragadni a zürzavarnál. Ahogyan Isten új utat kínál a zürza-

² Ld.: A Jézus-követő ember arc és a Jézus-követő művészarc fejezetek in Keller Péter, *Az élő Gárdonyi-arc*, Budapest, SZIT, 2015.

varból, úgy az író is az új utat, azaz a jót kell, hogy hirdesse. A *Titkosnapló*ban ezt azzal indokolja, hogy az olvasmány nyomot hagy az emberben. A jó olvasmány is, a rossz is. A jó olvasmány nemesít, a rossz, mint a mocsokfolt beleivódik a lélekbe és nem lehet onnan kimosni.³ A negatív példák veszélye, hogy megronthatják az olvasót. A lelki író és lelki olvasó szabad. Az író is az olvasó is dönthet a jó és a léleknesesítő gondolatok mellett.

Az *Ida regénye*, Gárdonyi legutolsó alkotása, a művészet lényegét a teremtő erővel azonosítja. A regény nem csak arra példa, hogy miként gyulladhat fel két összekényszerített ember szívében a szeretet, hanem arra a tényre is rámutat, hogy az igazi művészet az isteni teremtésbe való bekapcsolódás. Az idős Balázs mester halála előtt dőbben rá és hagyja örökül Csabának, hogy megérezte a bágyadt teremtő erőt. Ez az erő az a lelki állapot, az az extázis, az a lélekrezgés, ami eltölthette az Istent amikor kimondta világ teremtésekor „Legyen világosság” (1Móz 1,3). Ha ennek a „legyen”-nek a Bábel utáni világban megjelenő bágyadt teremtő ereje eltölti a művészt, akkor annyira gyönyörködik benne, hogy művével egyszerre akarja magának is megőrizni és másokkal is megosztani.

Dédapám – ahogyan azt Sík Sándor is vallotta – tisztában volt azzal, hogy művésznek lenni isteni adomány, hogy a művet „[a]z ekstázis [...] a szent tűz” hozza létre. Ez terem gyémántot. „Kis lobbanás: kis gyémánt. Nagy, erős tűz: nagy gyémánt.”

Azt is tudta, mert átélte, hogy a művész élete, sorsa, története nem különbözik az emberiségétől. Aki az isteni teremtés folyamatában részt vállal, a szeretetfolyamba lép és mérhetetlen szenvedés vár rá. A művész szabad akaratával abban áll, hogy saját lényét háttérbe szorítva nyitottá teszi magát az isteni tűz befogadására. A művész sorsa jézusi sors. A művészetéért „[i]rtóztató árat fizet [...]”. Az ifjúsága örömeit fizeti oda érte: aj, sok szenvedés, nélkülözés, sok felhő, sok tövis, sok keserves év az ár...”

Az igazi művész azáltal, hogy a teremtésben vesz részt, az örök életben újra megjelenő paradicsomi állapot visszaállításán dolgozik. A Bábel előtti állapotot szépségét hirdeti. Jézus is azt mondja, Isten országa köztetek van (Lk 17,21).

Az emberiség történelmében Bábel következményeitől nem lehet eltekinteni. Jézus az ősi állapot visszaállítására törekedett. A nyelvek sokszínűségét illetően azonban elfogadta az Atya akaratát:

„

³ Ld: Gárdonyi Géza, *Titkosnapló*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1974, 53.

Ha Jézus maga írta volna meg a könyvét – írja Gárdonyi –, Európa és Amerika nyelve ma az arámi nyelv volna. Mint ahogy az arab a Mohamedánusoké. / A kereszténység terjed, a nyelv is terjedne: lassankint elmúlnának a nyelvek. / Dehát ez bizonyára nem akarata a világrend alkotójának. A nemzetek versenye meggyengült volna. Kell az emberiség tökéletesedésére.”

A Bábel előtti világra emlékeztető harmadik pillér a zene. A zene nyelvek feletti nyelv. Ez maradt meg az ősidőkből. Ezt mindenki egyformán érti. Dédapám ennek az egyformán értésnek a titkát kutatta, hiszen ő is mindenkihez egyformán, mindenki által érthető módon szeretett volna szólni.⁴ Arra jött rá, hogy igazán az tud mindenkihez érthető módon szólni, aki tényleg a teremtés folyamába akar beállni. „A zene azért a leghatásosabb a művészetek között, mert legnagyobb benne a rezgés.” Mondhatnánk lélekrezgés, azaz a „kevésbé bágyadt teremtőerő”. Így kapcsolódik össze és erősíti egymást a második és a harmadik pillér.

A *Titkosnapló*ban nem csupán az emberiség történelméről gondolkodik Dédapám. Azt is állítja, hogy

„Az egyes ember története csak az ami az emberisége. / Mihelyt az értelme megvilágosodik, akarata belekivánczik a homályokba is. A bűn mindig esés. Istentől való eltávozás.”

Ebbe ő nem nyugszik bele. Szabad akaratából vállalja, hogy mérsékelni, sőt megszüntetni szeretné az Isten nevét, képét borító homályt. A homály mögött ugyanis egy tiszta Isten-arc van. Sajnos ezt nem látjuk. Ezt nem látja mindenki. Az igazi művész azonban, bármilyen bágyadtan is, de megérzi az isteni teremő erőt, tehát saját személyes tapasztalata van Istenről és művészetével ezt az Isten-tapasztalatot osztja meg. Ezzel a negyedik pillérrel jutunk vissza az elsőhöz, az egy lángocska szeretethez, amely Dédapám minden művéből sugárzik. Ő szilárdan hitte, hogy nem csak az emberiség történetében, hanem az egyes ember életében is ott van egy féltő, óvó, utat mutató láthatatlan kéz, amely vezet (*Ida regénye*).

⁴ Ld. *Ida regénye*: „[...] a szent szellő mindenkit megérinthat: szép rezgések mindenki lelkében keletkeznek, de nem mindenki tudja vászonra, kőre, papírosra marandósítani. Csak a művész! A művész, az igazi művész! Mentül igazibb művész, antul sikerültebben. Legsikerültebben az a művész, aki azt a szép-rezgést úgy tudja formába önteni, hogy aki az alkotását nézi, vagy hallja, vagy olvassa, csak azt a szép-rezgést érzi, amelyet a művész érzett, mikor a műve fogant, mikor a művet alkotta, és befejezte.”

Gárdonyi saját Bábele

Az elmúlt időszak Gárdonyi-kutatásai sok újdonságot tártak fel a Göre Gábor figurájával, Gárdonyi humorával, pedagógiájával, nyelvi sokszínűségével, zenéhez való kapcsolatával, emberségével, hitével, kapcsolatrendszerével, prózanyelvével, poétikájával, a magyar- és a világirodalomban való szerepével, filozófiájával kapcsolatban. Nem csak a matematikai statisztikai módszerek alkalmazása tekinthető újdonságnak, hanem az is, hogy sok esetben a mai szakemberek is ugyanazt állítják, mint a régi, az elfelejtett kritikusok.⁵

Gárdonyi saját Bábele, az ítések szabad akarata.

A Futó Jenő által 1930-ban írt Gárdonyi-monográfiának hat és fél oldalas forrásjegyzéke kizárólag Gárdonyi írásokat tartalmaz. Ebből arra lehet következtetni, hogy Futó az általa elolvasott művek ismerete alapján formált véleményt.

Berencz János *Pedagógiai problémák Gárdonyi „Az én falum” című művében* című, 1955-ben Az Egri Pedagógiai Főiskola Füzetei sorozatban megjelent munkájában például szabad akaratból úgy döntött, hogy Krupszkája *Válogatott pedagógiai tanulmányok* című munkáját is idézi.

A borítójának színe miatt köznyelvileg csak „Spenót”-ként ismert *Magyar Irodalomtörténet* (Sötér 1965) forrásjegyzéke 11 sorban említ Gárdonyi-kiadásokat. A háború utáni kiadásokhoz tanulmányok is tartoztak. A szerzők között van Bóka László, Lukácsy Sándor, Nagy Pál, Oláh László, Tóth László, Tóth Gyula, Z. Szalai Sándor.

Ezek a szerzők szabad akaratából írt tanulmányok szellemiségükben, sajnos, messze állnak – az irodalomjegyzékben egyébként megemlített – Madarász Flóris, cisztercita paptanár, a fentebb hivatkozott Futó Jenő, valamint Sík Sándor piarista paptanár által írott monográfiáktól.

A *Köznevelés* 1950 március 1-i számában az iskolai könyvtárak átrendezéséről és selejtezéséről az akkori vallás- és közoktatási miniszter⁶ szabad akaratából azt közölte, hogy az iskolákban nagy számban találhatók olyan művek, melyek az előző rendszer nevelési céljainak kiszolgálására készültek. Mivel ezek érzelgős, vagy öntelt nacionalizmusra, idealista szemléletre, klerikalizmusra, polgári gondolkodásra nevelnek, selejtezendők. A könyvtá-

⁵ Ld. pl.: Keller, Péter „A Nemzeti szalóny és Más” *Válogatás a szőlősgyöröki Göre Gábor Humorkonferenciák előadásaiból*. Budapest, Magánkiadás, 2021. ISBN 9786150118529, ill. *A velünk élő Gárdonyi, Vallomások*, Keller Péter (szerk.), Budapest, Magánkiadás, 2024.

⁶ Darvas József (*A szerk.*)

rakból eltávolítandó művek között szerepelt Gopcsa László: *Gárdonyi Géza élete és legelső írásai* (Pfeifer, 1923.) című kiadvány, ami mindössze néhány oldalas, szakmai szempontból igen értékes írás. Érdekessége, hogy a szerző jól ismerte Dédapámat és hasonló állításokat fogalmaz meg, mint az egyébként szintén jó barát, és sokáig meg sem említett Tordai Ányos. Minőség- és folyamatfejlesztési szemmel feltűnik, hogy a hatvanas években szabad akaratból kialakított Gárdonyi képe olyan, mintha a betiltott kis monográfia megállapításaira adna választ:

Gopcsa állítása	A szakma által alkotott Gárdonyi kép, illetve válasz
Gárdonyi a világirodalmi nagyságok műveit eredetiben olvasta és élvezte, de nyelve és érzésvilága színmagyar maradt	Nincs világirodalmi vonatkozás Gárdonyi autodidakta
Legérdekesebb a filozófiai tudása	Gárdonyi spiritiszta és antiklerikális
Göre Gábor alakjának megfestésében népszerűen maradandót alkotott.	Göre Gábor alakja a parasztság kigúnyolása, Gárdonyi parasztábrázolása nem hiteles
Vendégszerető volt, örömmel vezette be lakásába, ebédre marasztalta, könnyen hozzáférhető helyen látta nála a Bibliának egy vaskos kötetét, ismételt látogatásra hívta, megtudta, hogy a délutáni órákban festők, rajzoló, írók, néha turisták keresik fel, borral kínálta	Gárdonyi emberkerülő és nőgyűlölő
Írásaiban mindenkor hazája és nemzete jó hírét, dicsőségét, kulturális fejlődését szolgálta.	A történelmi regények kapcsán a szereplőkről, eseményeiről negatív híreket törekszik közzétenni

Kispéter András 1951–1955 között az Eötvös Loránd Tudományegyetem (ELTE) magyar irodalmi tanszékén oktatott aspiránsként. 1970-ben vagy az ő, vagy valaki más szabad akaratából születtek a monográfiája fülszövegében olvasható alábbi mondatok:

„A «titokzatos, szellemekkel társalkodó egri remete» művészi törekvéseit sokáig nem értették, vagy félreértették. Ezt a homályt nemcsak egyes kritikusok sűrítették, hanem – különösen halála után – tudatos hamisítások is.”

Dédapám 1922-ben halt meg.

Mit értünk azon: halála után?! Mit értünk azon: egyes kritikusok?!

Kinek mit jelent Bábel?!

Összefoglalás

Gárdonyit a bibliai Babel példája és tanulsága erőteljesen foglalkoztatta. Szerinte a paradicsomi történet és Babel után a történelem két hajtóereje az emberi szabad akarat és az isteni szeretet. Az említett két esemény rávilágít arra, hogy a szeretet fogalom kiemelkedik az emberi dimenzióból és összefonódik a szenvedéssel. Mint Jézus-követő író, Gárdonyi azt kereste, hogyan tudja olvasóit közelebb vinni a Babel előtti, paradicsomi világhoz. Művészetét igyekezett Isten teremő szándékának szolgálatába állítani. A zene analógiájára olyan formanyelv kialakítására törekedett, melyet mindenki ért. Isten elhomályosult alakját úgy próbálta közelebb vinni az olvasókról, hogy a szeretetről írt. Személyes Babele az íészek szabad akaratának következménye.

BALÁZS GÉZA

Hamvas bábeli szövegzavara (Karnevál)

Bevezetés

Hamvas *Karnevál* című regénye dőlt betűs, „függöny mögötti”, ún. „függönybeszélgetéssel” indul. Ezek az értelmező beszélgetések a továbbiakban is folyamatosan megszakítják (tagolják) a fejezeteket, amelyek végén GONG felirat jelzi a befejezést. A mű legfontosabb metaforája a maszk (másként: lárva), így együtt (függöny, GONG, maszk) világosan kitetszik: színházban (maszkos karneválban) vagyunk, amelyben szerepeket játszanak; illetve történeteket és ezek értelmezését olvassuk.

Polnai Gábor alkotása (Pest Megyei Könyvtár, Szentendre).

Ellentétes (vagyis valami korábbi, itt ki nem mondott állítással szembeállított) köztérrel kisbetűs „de”-vel indul a *Karnevál*: „*de, amit most mindjárt az elején hangsúlyozni szeretnék...*” (I/7); ami arra utal, hogy egy korábban kezdődött folyamat szemlélői (részesei) vagyunk. A „függönybeszélgetést” követő első fejezet is kis kezdőbetűvel indul: „nemcsak otthon, levéltárakban is, akik ismerték, mind azt mondták...” A legtöbb megjegyzés, leírás és párbeszéd egy, a semmibe mutató, a kihagyásra, a lezáratlanságra, a további gondolatokra való nyitottságra utaló gondolatjellel zárul, és így zárul a regény is: „Legalább a kapuig érjek, az ígéret földjére legalább egyetlen pillantást vethessek, egyetlenegyet –” (III/461). Tehát de-vel indul, csakúgy, mint Vida Gábor *Egy dadogás története* című regénye, amely egyébként de-vel is záródik; Hamvas pedig egy gondolatjellel hagyja nyitva az ajtót.

Hamvas Béla kultúrpeszsimusából a tagadás is következhetne, de Hamvas filozófiai választ ad: egyfajta egyéni, metafizikus utat ajánl (ami például a *Patmosz* gondolatvilágában van bővebben kifejtve). Ez talán így foglalható össze: a dolgok mélyén „minden Egy”; lássuk másként a dolgokat, csakis te, önmagad vagy a megoldás. Vagyis az európai gondolkodásra jellemző igen-nem dualizmus, a kizárt harmadik törvényére épülő logika helyett a keleti filozófiák által sugallt háromosztatúságot mutatja fel.

A *Karnevál*: hét könyv, húsz rész (történetmondás + függönybeszélgetés) sok száz szereplő. Névsoruk a könyv végén külön is olvasható (bár nem világos, hogy miért, mert így sem jelent semmilyen eligazítást a személyek zürzavarában). De vehetjük tréfának is, mivel ezt a magyarázatot fűzi hozzá Hamvas:

- (A *Karnevál* minden szereplője imagináció, a regényben egyetlen élő ember sem szerepel, kivéve Radafukot.)

Ezt követi az akkurátus felsorolás: Ábel (II.), Abihail (Zorge) (II.)... Zoge Bernát (VI., VII.), Zuzuga (IV.)

A *Karnevál* nem a megszokott lineáris, de még csak nem is az ugyancsak ismert polifonikus regény, hanem valódi szöveglabirintus. Már az elején fel kell adni az olvasási hagyományt: hogy egyáltalán felfogjuk ki kivel, miért és hogyan... Szereplők jönnek-mennek, egyesek visszatérnek, de váratlanul és többnyire logikátlanul. Illetve egy sajátos, kívülálló számára alig értelmezhető, és még beavatottak számára sem mindig világos logika szerint. Vagyis Hamvas könyve egyfajta labirintus, bábeli szövegzavar, amelyben magunkra vagyunk hagyva, legfőleg találgathatjuk az útvonalakat. A *Karnevál* befogadása sajátos hozzáállást követel meg: a mű átlépi az „antropikus határokat”, a

„karneváli forgatagban az olvasó elveszíti a fonalat, nem emlékszik a regény elejére, a szereplőkre, a cselekményre. Itt nem a modernitásról, hanem az általános emberi

emléksémák korlátairól van szó. A *Karnevált* valóban csak könyvekként (hét könyvből áll) lehet élvezni. A VII. könyv utalását a II-ra szinte bizonyos, hogy nem érti az olvasó, mert elfelejtette annak részleteit. A regény szerkezetébe épített folyamatos önreflexió, az interpretáció újabb és újabb kapui az értelmezési lehetőségek végtelen káprázatának tűnnek első olvasáskor.” (Mórocz é. n. 249.)

Hogy miről szól, aligha lehet egyszerűen elmesélni. Csépanyi László (W1) kísérlete:

„Valójában fölösleges a hagyományos értelemben arról beszélni, hogy miről is szól ez a regény, de ha mégis ragaszkodunk hozzá, egy meghasonlott fiatalember (Bormester Mihály) életútját követhetjük végig, akit a sors olyan próbatételek elé állít, ahol a létezésének hamis külsőségei paradox módon hullanak le róla, míg végül eljut végső önvalójához. Mintha a shakespeare-i drámák, a Bűn és bűnhődés, a középkori misztika pokoljárása és Rejtő Jenő szatírái egyesülnének egy műben.”

Egyes elemzések a hét könyvet és húsz részt misztikus, de jól szervezett rendszernek látják, ám ez első olvasásra aligha derül ki. Magam sem tudom eldönteni, hogy tényleg van-e valamilyen szigorú, rejtett logikája, amelyet természetes értelmező (jelfejtő) szándékunk akarattal boncolgat, avagy Hamvas egyszerűen szórakozik velünk. Az irodalmárok többsége sem tudja, ezért inkább félreteszik a művet, és hallgatnak róla. Egy dolog azonban világosan kitetszik. Hamvas nagyon bölcs, nagy valóságismeret, tudás van mögötte, nagyon jól ír, tele van humorral, szójátékkal, gúnnyal, szövegtani játékkal, például félbehagyott mondatokkal, és tudatosan unalomig ismételt (és ezért olvasóellenes) részletekkel; s ezek szövegtani, stilisztikai szempontból mindenképpen izgalmasak, és nyelvi szempontból utat nyitnak az értelmezéshez.

Kulcsár Szabó Ernő magyar irodalomtörténetében (1994) a *Karnevált* „poétikailag esendő konstrukciójának” tartja. Viszonylag ritka az olyan irodalmári lelkesedés, mint Földényi F. Lászlóé (1988: 837–838):

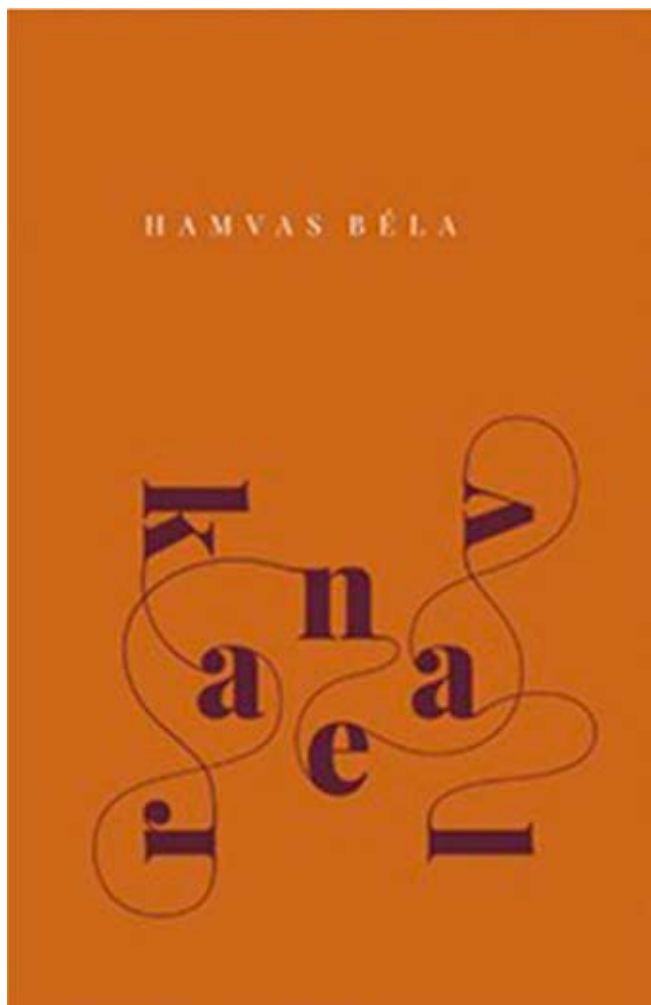
„A könyvet nem tudtam letenni, s mire befejeztem, már tudtam, hogy a magyar irodalom egyik legélvezetesebb regényét olvastam el. Az élvezet forrása a könyv törésmentes, átlátszó, hamisítatlan egysége volt. Minden részlet érezhetően egyetlen célt szolgált, és mégis, ennek a célnak sehol sem lehetett a nyomára bukkanni. Mire véget ért a történet, semmivé foszlott a cél is, és minden bezárult. A tökéletes műalkotásoknak azzal az erényével rendelkezett, hogy miközben egyre igézőbbben csalogatott befelé, el is feledtette velem, hogy műalkotásról van szó. Amit élveztem (a mű), attól vált egyre élvezetesebbé, hogy az élvezet tárgya lassan megfoghatatlanná vált. Miként az életben az élvezet megvonása időnként az élvezet forrásává is válhat, úgy a nagy mű is önmaga ellenére válik lenyűgözővé, és ezzel együtt lehengerlővé is: az embert »leveszi a lábáról«. A Karnevál ezért volt számomra életszerű; hiszen az életről is tud-

jük jól, hogy az égvilágon semmilyen célja sincs, ösztöneink és sejtjeink mégis ennek ellenkezőjét sugallják – enélkül nem is tudnánk életben maradni. Az életnek ezért az a hallgatólagos célja, hogy egyáltalán létezik, azaz célját önmagában hordozza”.

Mórocz Zsolt irodalomtörténeti fordulatként tartja számon a művet, ítéletét egyenes így summázva:

„A Karnevál – talán majd akad irodalomtörténész, aki bizonyítja – az új magyar regénytörténet alfája és omegája.” (Mórocz é. n. 209);

„Formailag... a legmerészebb újítók közé tartozott, de tartalmilag is messze túlnyúlik érvényessége a posztmodernen” (Mórocz é. n. 247)

A *Karnevál* keletkezése és megítélése

Hamvas Béla a *Karnevált* 1948 és 1951 (mások szerint: 1952) között írta, kirekesztve-kirekesztődve a szellemi életből, szentendrei magányában. Elhallgattatott közszereplő, de önmaga által is vállalt emigrációs lét- és tudatállapot. Bár konkrétan nem üldözik, de ő pontosan tudja, hogy bármit is írna, nevével nem jelenne meg egyetlen sor sem. Egyéni túlélésre rendezkedik be, s tudatosan vállalva kiszorul az irodalmi és közéletből, hátralévő csaknem két évtizedében már nem akar nyilvánossághoz jutni; vagyis kizárólag az íróasztalfióknak és az utókornak ír – látszólag nem törődve azzal, hogy lesznek-e valaha olvasói. E tekintetben teljesen egyedi a sorsa. A rendszerváltozáskor sokan azt gondolták, hogy feltáruhnak az asztalfiókok, és szövegek sora fog előkerülni. Nem került elő semmi. Igazából Hamvas életműve az egyetlen, amely viszont már a rendszerváltozás előestéjén előkerült, és a rendszerváltó értelmiség egy részének kultikus olvasmányává vált; majd pedig visszaszorult – ha nem is az asztalfiókba, de – az irodalom periferiájára. Hamvas *Karneválja* (kissé cenzúrázott formában) 1985-ben jelenik meg a Magvető Kiadónál, ez indítja el az érdeklődést Hamvas fölfedezéséhez. A szombathelyi *Életünk* 1987-es Hamvas Béla-émlékszáma, melynek nyomán Szombathely Ottlik mellett Hamvas kultuszának is kultikus helye, majd pedig az 1990-től indult, Dúl Antal gondozta életműkiadás teszi közkinccsé életművét.

1985-ös megjelenése után a *Karnevál* első tízezer példányát elkapkodták, vagyis felvásárolták, állítólag sokan olvasták. Egyébként éppen akkor jelentkezik a magyar irodalomban a posztmodern (nyelv)játék. Ám a posztmodern minden előmintája, sőt teljes repertoárja megvan az 1952-ben született, de csak 1985-ben megjelent *Karneválban*. Mintha mindenki az ő köpönyegéből bújt volna elő. Csak egyetlen dolog hiányzik az utódok többségéből. A mélység. Mert Hamvas összes hókuszpókusza, hülyéskedése, tudatos olvasózavarása mögött ott van a mindig felszikrázó óriási műveltség, a monomániákkal, fantazmákkal, cselekvésképtelenséggel (és a posztmodern nihillel) szemben egy pozitív válasz: vagyis az én keresése és megtalálása. Minden tudomány, eszme, történelmi fejlődés baromság, de van egy lehetőség, tenmagad. Ez hiányzik leginkább az utódokból.

Szántó F. István MMA-lexikoncímszáva (W2) kiemelt helyre (főmű, kulcs- vagy határmű) teszi Hamvas művét:

„Kulcsműnek azért, mert a szerző az összegzés igényével hangszereli át a korábbi pályaszakaszokat uraló, jelentős vezértémáinak szinte mindegyikét – többek közt

az egyetemes világválság kérdéskörének különböző szólamaira, a szcientifizmus- és tömegellenesség kultúrkritikus hangjaira, a létezés esztétikai megalapozottsága melletti patetikus kiállásra vagy a hagyomány mítosz hordozta teljességére vonatkozó meglátásaira gondolhatunk. Határműnek viszont azért nevezhetnénk, mert a *Karnevál* egy olyan egzisztenciális krízis- vagy határhelyzet lenyomataként, egy elhallgattatott közszereplő élettapasztalatának olyan megfogalmazásaként is felfogható, amely egy tágan értelmezett emigrációs lét- és tudatállapottal rokonítható.”

Mindemellett a *Karnevál* sajátosan „nyitott forma”, nem realista, „kísérleti” regény: „kevés darabot ismerünk a szerző életművében, amelyben olyan meghatározó lenne az írás önfeledt örömeiből fakadó oldottság és játékoság, mint éppen a *Karneválban*.” Ennek jele Hamvas kifejezésével a „humorisztika”. A regény VII. könyvében úgy fogalmaz: „az irodalmat arra használta fel, hogy komédiázzon”, mi több, hogy megírja vele „az irodalom komédiáját”. Ugyanakkor a regényírást hieratikus tevékenységnek is tartja, „a regény az a hely [...] ahol az ember a valóságot megteremti.” A regény számos műfajtörténeti variánsát felidézi: Dosztojevszkijt, Joyce-t, Borgest, de eszünkbe juthat az *Isteni színjáték*, a *Hamlet* vagy a *Faust* is.

Labirintus, bábel, karnevál

Hamvas Béla *Karneválja* tehát látszólag próbára teszi az irodalmárokat – a nyelvészek eddig meg sem próbálkoznak vele. Pedig Hamvas szövegkavalkádja nyelvi szempontból leírható, értelmezhető.

Hamvas egyébként nem rejtőzködik, nyíltan elárulja titkát. Például ebben a „függönybeszélgetésben”:

„Mit akar mondani? kérdi Márkus.

A dolog számomra zavaros, válaszolom.

Mit tart zavarosnak?

Az egészet. Olyan ez, mint a cirkuszelőadás, a szereplők minden ok nélkül jönnek és mennek és beszélnek és cselekszenek, egymást megölik, de a halott a másik oldalon visszatér, mialatt a gyilkos már más alakban van itt, és most őt gyilkolják meg. Senkit se merek megszólítani, mert attól félek, valaki más felel helyette. De végül is a helyek változnak, a bolondok ugyanazok, Mexikó és India, Izland és Trákia – [...]

Nem lát semmit?

Észbontó értelmetlenséget –

Úgy. Nem gondolt még arra, hogy az ön mértéke esetleg ehhez a színházhoz kicsiny? Kicsiny vagy alacsony? Vagy talán – [...]

Ön, szól újra, azt a színjátékon kívül levő pontot keresi, ahonnan, mint néző, az alapgonddalban valamennyi szereplőt egybe tudja látni. Mondjuk, megtalálni azt a piszkafát, amelyikre mindegyiket fel lehet tűzni –

Vagy ilyen?

Van – (...) A szemében. A látványban. Abban van, hogy ez mind van. Érti? Hirtelen felkiált. A látomásban van -” (II/475–477)

A Karnevál kapcsán nem véletlenül említek Bábel-párhuzamot. Hiszen a szövegben többször megjelenik Bábel:

- felfordult zűrzavar, a bábeli rögeszme, a meghülyült Übermensch... (III/146)
- ez a bábeli barom őrjöngve keresi azt, aki tőle nem fél (III/147)
- mindenkivel a saját nyelvén beszélek... a bábeli nyelvzavar problémáját a magam számára megoldottam (III/194)
- Most már szövevény lett. „Bábel lett belőle”, és egész életén uralkodni kezdett, és a Bábel alatt nyögött, és meg akart szabadulni, és nem tudott... (III/282)

Bábelt nem említve, de mégis arra utalva:

- Kalkuttában a Kali-templomtól visszafelé jövet találkozás egy régi ismeretlen ismerőssel, ismeretlen nyelven, angol szavakkal teletűzdelve kommunikálnak arról, hogy – (II/310–315)

Hamvasnál a bábeli zűrzavar a létezés alapállapota; ami nem meglepő, mert ez lehet leginkább a 20. századi életérzés („minden Egész eltörött”), kultúrpezzszimizmus alapja, vagy legalábbis alapvető metaforája.

Hamvas kultúrpezzszimista (bábeli) világára a következő szövegszerű idézeteket választottam ki a Karneválból:

- Minden jel a közeli végre utal... Titkos betegségek... apokaliptikus li-dércnyomás (I/141)
- minden föld alatt víz folyik, és minden élet alatt szomorúság (I/232)
- minden önállóan gondolkozó embert a leghatékonyabb eszközökkel ki fognak irtani (II/82)
- Mert az emberi létezés a huszadik században oly mértékben felduzzadt (differenciálódott), hogy egyetlen emberi én (tudat) számára érthetetlen (integrálhatatlan) lett. A 20. századi ember magatartása: szkizotímia, tudathasadás, a létezés primordiális duplaságában felismerése... aki ténylegesen a 20. században él, az kettősen él... Don Quijote, Hamlet... a világ bolondokháza... (II/337)
- Az örület nekünk természetes állapotunk, mint a betegség vagy a bűn. A megrontott létezés következménye. (III/323)

- A kereszténység vizét beszennyezték... A gyűlölet, a harag, a viszály, az irigység, a kapzsiság, a hataloméhség és a mérhetetlen szellemi sötétség földje le, minden európai, még a legjobb is fertőzött... Senkit sem lehet korábban megváltani, mint ahogy arra megérett... Európa kezébe kapta a feltalálás magas eszközeit, mielőtt annak használatára megérett, és most a világot kiirtja helyett, hogy a földet paradicsommá tenné... (II/297)

A világmegismerés paradoxona:

- minél valószínűtlenebb valami, számunkra annál hihetőbb, minél valószínűbb, annál hihetlenebb... a mi életünk és gondolkodásunk alaptörvénye... (I/273)

Hamvas a fejlődésbe vetett hit ellen:

- a fejlődéstudomány ellen példa ön saját maga és társasága. Az elmélet azt tanítja, hogy az értékesebb megmarad, az értéktelen elpusztul. Íme, ön és ez a csürhe fennmarad, kell-e még döntőbb bizonyíték a fejlődéstudomány ellen? (I/429). A *Scientia sacra*-ban Hamvas hasonló módon nyilatkozik: „Fejlődésről természetesen szó sincs” (*Scientia sacra* I/189); később pedig: „az involúció és az evolúció egybeesik” (*Scientia sacra* II/225), másutt ugyancsak az „evolúció és devolúció” egységéről beszél (*Scientia sacra* II/357).

Az emberi viselkedés néhány paradoxona:

- a bűnök többségét nem azért nem követjük el, mert jók, hanem mert elkövetésükhöz gyengék vagyunk... (II/129)
- A házasságban az a vicces, hogy az én hibám nem látszik, csak másiké, de az aztán annál jobban. (II/129)

A boldogságkeresésről, reményről:

- Az üdvöt a valóságban keresni halálbüntetés terhe alatt tilos... az üdvöt elérni nem szabad – Már csak a boldogság érdekében sem (II/145)
- Az emberiség nem tud mást, mint hogy magát eszeveszetten az életre veti, és csak egyet akar, az élet kábító italától lerészegedni. Jó és rossz, gyönyör és kín, rút és szép, igaz és hamis, való és hazug között különbség nincs, az ember az egyikre éppúgy szomjas, mint a másikra, mert a részegség kell. Ezért van bolondéria, viszály, veszekedés, hazudozás, gyűlölet, bosszú, gyilkosság, háború, harács, erőszak, és persze ezért válik az egész azzá, ami, vérfagyasztó komédia – (III/89)

- Sok-sok millió és millió ember él ötven és hatvan és még több évig, és sohasem jut eszébe, hogy él, csak itt van, valamiképpen itt van, derengő, álmokóros állapotban, mint monomániákus, mint fantaszta, rögeszméivel és álmaival és káprázataival... A halottak nem tudják, hogy meg vannak halva, az élők nem tudják, hogy élnek... Ó, hol van az egészséges ember? Hol van az, aki felébredt? ... Hol van a normális ember? (III/101)
- Boldogság itt sincs több, mint másutt... Azt hiszem, az élet itt sem sikerült. (III/349)
- Az élet nem sikerül. De sikerül valami más. Annál fontosabb – (III/455)
- Legalább a kapuig érjek, az ígéret földjére legalább egyetlen pillantást vethessek, egyetlenegy – (III/461)

Hamvas Béla Tiszapalkonyán. Forrás: <https://tereless.hu/keletkultinfo/hamvasbela2.html>

Az egyéni magatartás etikája, a túlélés lehetősége:

- Lehetőleg mindig a gyengébbet szolgálni. Ha ezt megtetted, önmagaddal rendelkezelsz, és uralkodsz erőd fölött... Aki önmagát fel tudja áldozni, az megszerezte a hatalmat az összes erők fölött, és uralkodik a földön. (II/237)
- A világ híd, át kell menni rajta, megállás nélkül menni, mindent meg nézni, de sehol se megállni. Ez az úrban való lebegés a földi életben az egyetlen helyes közérzet. (II/255)
- az emberek mitológiákban élnek, és nem a valóságban, és semmi sem valóság, amit gondolnak, hanem a démon és lidérc és rémkép, és az egész

művészet és tudomány és történet ilyen mitológia, amire, ha valaki, aki teljesen valóságos lenne, ráfújna, abban a pillanatban elpárologna, és semmivé válna. ... Mindenki ilyen privát mitológiát él, saját agyrémei közepette.... (III/109)

A túlélés egyik lehetősége a humor, ahogy Hamvas említi: a „humorisztika”, amelyre nemcsak utal, de folyamatosan gyakorolja is a regényben:

- A humor van a legmélyebben. A humor a májá utolsó fátyla. A humor alatt már csak a semmi van. ... Önök felültek a szcientifizmusnak, e szigorú és kedélytelen mítosznak. Azt hiszik, hogy a társadalom valami objektív, és önöktől függetlenül van. Sterne fölfedezte, hogy a társadalmat az egyéni örületek teremtik. A társadalom, kérem, a rögeszmék keltette traumából keletkezik. (III/157)
- dupla álláspontot kell felvenni... Ő ezt úgy hívja, hogy humorisztika. Mondom, nevet és borzong egyszerre a maszk örületén és szentségén, a létezés hallatlan komikumán és hajmeresztő szépségén... (III/371)
- A humor az utolsó maszk. A humor a tragédiánál mélyebb. (III/87)

A karnevál és a *Karnevál* egyik legfontosabb jelképe a maszk.

- Ha maszkot (lárvát) veszel fel, az időben megrekedsz, és önmagadat a sorstragédia csapdájába szorítod... A lárv a sorstragédia jelképe. A görögök ezt jól tudták. Ezért a tragédiát a színészek maszkban játszották. Ma, amikor a színházban nincsen maszk, az utcára került, a családba és a szerelembe és a hivatásba és a politikába és a vallásba és a művészetbe és így tovább, megállás nélkül. (I/417)
- A maszk szent. Nem szabad levenni. Tilos. A játékot maszkban kell végigjátszani. Az örületből nem szabad kijózanodni. Az örület a mi természetes állapotunk. A maszk annak jele, hogy mi szakrális tébolyban élünk. Valóság? Valóságban akkor élnénk, ha arcunk lenne. De álarcban vagyunk, és ez az álarc a nagy misztérium. Ez a nagy misztérium a forma. Vagyis a test. Vagyis a nő. A szent káprázat – (Majd hozzátesszi, ismét utalva a bábeli szövegzavarra:) Bocsássanak meg, szól Vidal, hogy az érthetőségre nem voltam tekintettel – / Ebben, szól a grófnő, nem az a fontos, hogy érthető, hanem hogy igaz – (III/370)

Főmű, kulcsmű, fejlődésregény

A *Karnevált* az ismertető, kritikusok többsége Hamvas „főművének” tartja. Csutak Gabi (W3) úgy jellemzi: „szövevényes regénykavalkád”; szövegtípu-

sa pikareszk, család-, szerelmes, filozófiai tézis-, abszurd regény, vallomás, melyet monomániás figurák, összecserélt szereplőpárosok, esszészerű betétek, humor...

„A jól felépített monomániás figurák, az összecserélt szereplőpárosok bonyolult történetei, az esszészerű betétek sziporkázó humora egyaránt lenyűgöző – ez a sokszínűség talán nem is fogadható be egyetlen olvasási folyamat során”.

Mórocz Zsolt (é. n.: 200):

„Aranykor helyett karnevál [...] „A Karneválban... születése pillanatában, az ötvenes évek elején készen van minden, amit utána a hazai modernizmus kiverejtékezett magából. Csak jóval magasabb színvonalon, könnyedén, ragyogóan, fényesen. Megjelenésekor pedig, a nyolcvanas évek derekán korszerűbbnél korszerűbb műveket tesz avíttá, megkérdőjelezve ünnepezt szerzőket... A Karnevál megjelenése után azonban érdemes lett volna Esterházy írásait újraértékelni...”

Már a regénytípus meghatározása sem könnyű: „regényszerű szövegmenyiség”, fejlődésregény, nevelési regény (V.), filozófiai tézisregény, analitikus (III, VII.), eposz (alvilágjárás), vallomás, társadalomrajz (I, II, IV, VII.), antirealista (VII.), fiktív önéletrajzi, énkereső, detektívregény (I–II, VII.), utópikus (hol az aranykor?), szerelmi regény; Thomka Beáta (1988) szerint esszéregény. A világból való kivonulás kapcsán a robinzonád is szóba jöhet. Szántó F. István (W2) ismertetett összefoglalója szerint nyitott forma, kísérleti regény, és természetesen kulcsmű: vezértémáinak összegzése; kultúrkritika, egyetemes világválság, szcientifizmus, tömegellenesség, a hagyomány mítosz hordozta teljesség, a létezés esztétikai megalapozottsága melletti patetikus kiállás. Az elvesztett illúziókkal, szorongással, reményvesztettséggel szemben a belső szabadság megteremtése, a derű, a humor a menekülő út; nincs megérkezés, csak folyamatos úton levés. Az írás az a hieratikus, szent cselekvés, amelyben az ember a valóságot megteremti. Az írás öröméből fakadó oldottság különösen megnyilatkozik a nagy filozófiákkal szembeni gúnyolódásban: Bormester Mihály és Mr. Pen: kakacentrikus (kakocentrikus) filozófia, kakazófia (kakotropizmus, kakaton, metakakozis, kakológus, kakománia); dongalábú Máté: patazófia, Hermina néni: hermineutika. A humor nyelvét olyan viszatérő egyedileg teremtett kifejezések (hapax legomenonok) is szolgálják, mint például: mászolyog, kajd, kencse, epedékeny, gyanóca, hundrabancs, csernec, szamotor, iglinc. A szövegvilág rendkívül változatos: különböző epikus narratív formák, de vers, mondóka, idegen kifejezések, sőt szövegek, és nemcsak kreált szavak, de kreált (nonszensz) szövegek.

A szójátékokat, s így a mű egyik alaptónusát legjobban az ilyen példák jellemzik: huderabancs, geregye, iglinc (I/28—29), három soponya gyermek, három árva gyanó, kis gyanóca, burján vagyok, kencse vagyok és kajd vagyok, muzsaj vagyok (I/31). Avagy „Kanavász Platon gimnáziumi második osztályú tanuló dolgozata: Muffy émen csétányi. Belábán kályabu, jekezén etvesi, zöpekén sorbola, fejefén mindula. Már fél van. Tétső. // Arramán Tuffy, maródi nevén Angelmus juniphrastr Pen Dazrael Mc Caroni Isteván. Láttya a setétbe Ruffy teremté. Ti kudja? Puffy? Cuffy? berregi, Juffy tán? Tétső s etét, csétányi, zöpekén, Kipöcse?...” Már itt is vannak érdekes szöburjánóztatások, illetve hangcserék (ti kudja ~ ki tudja), de az egész regényen végigvonulnak az efféle mondókák:

- Inc, konc, lolonc... Csint, csont, pont (I/187), Tim, tam, tajam (I/190), Pid, pod, pad (I/191)

Thiel Katalin (W4) a *Karnevált* a modern ember spirituális fejlődésregényének tekinti. A regény időszaka: 1880—1950. Benne erős drámaiságú valóságjelek, kistörténetek, valamint fiktív történetek váltogatják egymást. Az életnek nincsen célja, célját önmagában hordozza, mi mégis úgy teszünk, mintha lenne. Hamvas hét fejezeten át keresi énjét. A *Karnevál* korábbi írásainak szintézise. A világ tükör, a tükör nem egyéb, mint a világgal szemben fölvetett látszat, maszk (álarc). Őrült karnevál, a szereplők megszállottan képviselik rögeszméiket, minden kaotikus, bábeli zűrzavaros. Kierkegaard: csendes elveszettség, értelmetlen vegetálás, unalmas egyhangúság. A körkörös monomániás (bábeli?) cselekvésre példa Kankalinné, aki egész életében az ezüstlakodalmára készül. Férje, Kankalin naplót vezet, ebben olyan értelmetlen dolgokat boncolgat, mint a borotválkozás módszertana, a zsebek funkciója, az eszményi fiók, saját járásának akkurátus megfigyelése... A szereplők többkarakterűek, felbukkannak, eltűnnek, más alakban (ellentétükbe csapva) visszatérnek.

Csepányi László (W1) a kavalkádot emeli ki:

„Egymásba mosódnak a műfaji határok, és létrejön a valóság misztikus realizmusa, mintha a béna Facebook-idézetek mesélnék el, közhelyes bölcsességnek álcázva kezek közé zárt létünk kulturális és univerzális antropológiáját.”

Mórocz Zsolt (é. n.: 230) Hamvas egész életművének fő gondolatát így foglalja össze: „a létrontásból önmagunk átvilágításával, majd realizálásával el kell jutni a valóságba. Más szóhasználat: a káprázatból, a felébredéssel az éberségig. A pseudoegzisztencia eldobásával, a maszkok levetésével, a valósi énig. A konvencionális hazugságrendszerből (az életből) az emberi alapállás helyreállításával az aranykorig.”

Szerkezet

A Karnevál felépítéséről és szerkezetéről többféle állítás született. Többen, így Mórocz Zsolt (é. n.: 205) is felhívja a figyelmet a regényben rendezőelvként jelen lévő keleti metafizikára. Kemény Katalin szerint a mű formája: labirintus. Többen is úgy vélik, hogy misztikus, imaginárius alkotás, amelyben érdemes odafigyelni a számmisztikára.

Hármas szám

A leginkább feltűnő és legegyszerűbb szerkezeti képlet: a hármas felosztás:

Hármasság		
születés (csecsemő)	Bormester Mihály életútja a születéstől a halálig	új születés (Vidal)

Hetes szám

Kemény Katalin (1990) megjegyzése szerint: a Karnevál „beavató” mű. A beavatás a tradicionális kultúrák legfontosabb tevékenysége, amely kapcsolatba hozható az alkímiai tevékenységgel (mindkettő iránt fogékony volt Hamvas). Kemény Katalin (1990) írja

„Hamvas Béla a beavatás szót sem a Regényelméleti fragmentumban, sem regényeiben nem használja. Ennek ellenére nagyon is tudatában volt annak, hogy egész életműve beavatás. Mert mi is a beavatás? Az alkímiai transzfiguráció, amelyben a természeti ember, az egységből lezuhant lény »örök szellemtestét felépíti«, személylété válik. Ennek a műveletnek és folyamatnak három fő mozzanata: az evilág valótlanságának felismerése (a maszk leoldása); a káprázat valóságának átélése; végül annak a tudásnak megszilárdítása, hogy az emberi lét attól függ, aki éli – szabadság, s egyben ítélet.”

Oravecz Barna (W5) így magyarázza a beavatást:

az „alkímia csak a kései, elfajult, haszonelvű kultúrákban jelent aranycsinálási technikát: eredetileg olyan módszer volt, amelynek segítségével az ember önmaga silányságából bányássza elő a legbelsejében rejlő aranyat. Nem aranyat csinál, hanem arannyá változtatja a létezését. Ez számunkra nyilván metafora. Ám gondolhatunk a dologról bármit, annyi biztos, hogy így már másként hangzik az egész. Maga Hamvas Béla ezt a törekvést nem tartotta misztikus zagyaságnak: nagyon is komolyan vette. Elő kell hozni magunkból az aranyat. Vagy van tisztességes ember, aki másképp gondolja? Aligha. Legfeljebb más »fogalmi rendszerben« gondolja ugyanezt.”

Dúl Antal (1997), a Hamvas-sorozat kiadója és Hamvas életművének kutatója a *Karnevált* a tudatátalakítás (beavatás) hét fokozatával hozza párhuzamba. A *Karnevált* az alkímia 7 fejezete, az alkímia 7 nagy lépcsőfoka, eljárása (amit a *Tabula smaragdina*-ban fejt ki Hamvas). Vagyis Hamvas regényt írt az alkímiai műveletek sémájára, melyek a következők (Dúl 1997: III/473—477):

küszöb	metamorfózis	elmélyítés descensio	separatio és multiplicatio	idő reductio és fixatio és volatilistio	calcinatio és coagulatio	a kezdet visszatér: sublimatio
felismerni a maszkokat, önmagunkat	szamszára: 180 fokos for- dulat, minden helyet cserél	alászállás	kettészaka- dás és meg- sokszorozás, metafizikai tudathasadás	visszavezetés és egyesülés; alászállás	kiégetés és végleges helyzet; 1945 ost- rom	új maszkok Vidal: aki lát

Oravecz Barna (W5) elfogadja ezt a megközelítést: „Aki olvasta a *Karnevált* (de talán az is, aki nem), láthatja: elképesztő mértékű az egyezés a két gondolatmenet között. Hamvas Béla regényt írt az alkímiai műveletek sémájára. Játszott? Vagy tényleg egy ilyen szellemű beavatás kísérlete lenne a *Karnevált*?” A hetes felosztással azonban nem egészen ért egyet, és így módosítja:

sublimatio finomítás	solutio oldás	separatio elkülönítés	preparatio előkészítés	calcinatio kiégetés	reductio visszavezetés	coagulatio szilárdítás
eltávolítani a belső maszkot	egy másik világ, maszkcsere	a hő ifjúkora, wertheri időszak	formálás, párhuzamos életrajzok	küzdelem	1945, pince	

Megemlítenéd, hogy Hamvas a hetes felosztást máskor is használja. A *Scientia sacra*-ban a nyelv átalakulásának hét fő állomását nevezi meg: az ősnyelvtől az idea, a szimbólum-, a mítosz-, a költői, a népnnyelven át az absztrakt, fogal-
mi nyelvig. A stációk az emberiség metafizikai érettségének fokaival esnek egybe. A folyamat nem fejlődés, hanem a nyelv szegényedése Hamvas sze-
rint. (Balázs 2021: 33; Mórocz é. n. 232).

Húszas felosztás

Oravecz Barna (W5) azonban túllép a hetes felosztáson. A *Karneválnak* kettős tagolása van, 7 számozott fejezet, amely cselekményes fejezetekből és ezeket szétválasztó 13 úgynevezett függönybeszélgetésből (színházi metafora) áll.

I—VII. 7 számozott fejezet	ezekbe építve további 13 „függönybeszélgetés”
----------------------------	---

Így már 20 fejezetről (részről) van szó. Amely – mint többen felhívták rá a figyelmet – megegyezik, a Hamvas-féle *Karnevál* előzményének tekinthető, 1928-ban írt (és csak 2015-ben megjelent) *Ördögösök* című regényének, valamint Schumann *Carnaval* (Karnevál) című zongoraciklusának tételszámaival. Oravecz Barna (W5) a schumann zeneművel veti össze a *Karnevált*:

„Állításom az, hogy a Karnevál (a regény) nem csupán az Ördögösök szerkezeti sajátosságainak átsugárzásából nyerte a címét, hanem teljes tudatossággal követi a zongoradarab tételeinek hangulatait, pontosabban azok változásait.”

Schumann zeneművének témája: egy álarcosbál. A vendégek megérkeznek, jönnek-mennek, mindenki játszik valakit vagy inkább összetéveszti magát valakivel, míg végre az utolsó tételben elsöprő támadás indul az álarcos maszkarak ellen. Oravecz Barna (W5) a két mű motívumait így hasonlítja össze:

Schumann: Karnevál (némi zeneszemiotikai/zeneesztétikai magyarázattal)	Hamvas: Karnevál (eseményt, jelenetet, talán olykor önkényesen kiragadva, és társítva a zeneműhöz; számozatlan, de megfeleltethető fejezetek)
1. Prémabule (bevezetés). Ünneplés–meditatív–lírai darab, sötét felhangokkal	függönybeszélgetés: „nagyobb szabású sorskatalógus” készül, valamint, hogy ebben a játékban senki sem kíváncsi: a szereplők, az elbeszélő, a mesélő „benne vannak a pácban”
2. Pierrot: vagyis a szomorú bohóc	vörös hajú segédfogalmazó
3. Arlequin (vagyis a nevető bohóc)	a humorisztika „alapelve”
4. Valse noble: szomorkás, érzelmes keringő	Virgil botorkálása
5. Eusebius (az álmodozó): érzelmes, merengő zene. A korábbi játékosság elcsitul	A szerző nevet az örökléseken, Bormester leinti: az apáról van szó!
6. Florestan (a szenvedélyes): vibráló, csúcspontokból folyton visszakozó zene	A vörös hajú segédfogalmazó kijön a börtönből, és észleli, hogy minden és mindenki megváltozott. A fejezet végén megszületik Bormester Mihály.
7. Coquette (a kacér): játékos, lendületes zene; „kedvem van az egészhez”	Bormester az emberszenvedélyéről beszél
8. Réplique (vita): elhaló zene	karneváli öröklések
9. Papillons (pillangók): a zene csapkod, repül	beszélgetés az emberek monomániáiról
10. ASCH – SCHA. Lettres dansantes (táncoló betűk): szenvedélyes zene	Bormester Mihály megismerkedik Angelával, későbbi feleségével
11. Chiarina: idill	Misike, a megmentő
12. Chopin: meditatívabb, széles ívű zene apró futamok	A regényben a családi élet pokla.

13. Estrella: harcias, nem is túl dallamos, oda-vissza csúszkáló zene	A házasságban mindenki azt vetíti ki a másokra, amiben mindketten hibásak.
14. Reconnaissance (ráismerés): hosszabb, életteli zene	a Káli-templom
15. Pantalon et Colombine (commedia dell' arte-alakok: a megcsalt férj és a kikapós szépasszony): sokszólamú, felfokozott, folyamatos vita	a világháború végén kialakult új életlehetőségek
16. Valse allemande – Intermezzo. Paganini. A címben is virtuozitást ígérő rész (Paganini). Valóban az. (Ez a tétel két elkülönülő részből áll.)	A beavatás. Márkus megjelenése, a mágikus beavató elbeszélések (Ezeregyéjszaka), majd a túlvilági utazás – ami itt is elkülönül a korábbi részekről. Hamvas ebben a részben felülmúl mindenkit, aki valaha hasonló témáról írt, Schumann zenéjét is.
17. Aveu (vallomás): ne repülünk már tovább, vegyünk vissza, érezzünk, <u>gondolkozzunk</u>	A túlvilágról vissza a földre, fogjátok vissza magatokat!
18. Promenade (sétaghely): hol játékos, hol komolyabb dallam	Az ostrom (1945) bemutatása
19. Pause. Káoszról induló, jelentőségteljesse váló zene, előkészíti a finálét, és feszültséget kelt a hallgatóban: mi lesz most itt?	A függönyjelenetben Bormester bejelenti, hogy a következő részben jön Vidal, és rendet terem. Szellemes, paradoxonokban fogalmazó szöveg.
20. Marche des Davidsbündler contre les Philistins (A Dávid-szövetség indulója a filiszteusok ellen). Leghosszabb, ünnepélyes rész	Vidal. (Vidal után nincs függöny, nincs 21. rész)

A Tarot Nagy Arkánus 22 lapból áll (az utolsó a bolondé, ez nincs Hamvasnál, és a 21. rész sincs). Kemény Katalin (1990) említi, hogy a regény beavatási része az V. rész, a regény „orgonapontjában” helyezkedik el.¹ A kisebbik rész úgy aránylik a nagyobbhoz, mint a nagyobbik az egész szakaszhoz. Ez az aranymetszés. Az aranymetszés a szimmetriatörvényeknek megfelelően megjelenik az építészetben, képzőművészetben, zenében, de irodalomban is (Balázs 2021: 200). Oravecz Barna (W5) kiszámolta ezt a pontot. Az első kiadásban 1184 oldal van, Márkus a második kötet 198. oldalán, a teljes oldalszámot figyelembe véve a 739. oldalon jelenik meg, ami kis eltéréssel megfelel az aranymetszésnek:

¹ A kifejezés használata itt némileg félrevezető, tekintve, hogy az „orgonapont” zeneelméletből átvett fogalma eredetileg nem formai, hanem összhangzattani kategóriát jelöl, a felső szólamok változó hangzatai alatt a basszusban hosszan kitartott ún. pedálhangra használják. (A szerk.)

oldalszám	szabályos arany Metszés	az arany Metszés a Karneválban
1184 oldal	729 : 455	739 : 445

Oravecz Barna (W5) ezzel zárja gondolatait: „Hamvas Béla tehát játékos kedvében az arany Metszés eljárását is alkalmazta művében. Azt gondolom, ez nem is esett különösebben neheze. Hiszen mindössze arra kellett figyelnie, hogy Márkus megjelenése után még hány oldalt írhat. És annyit írt.”

Emléktábla a XIV. kerület Erzsébet királyné útja 11. számú házon.

Végezetül

Hamvas hatása mára elhalványult. Pedig életműve gazdag forrás. Mórocz Zsolt (é. n. 242) így látja: „Műve él, hat, működik, munkál. Olyan nemzet-pedagógiai értékeket képvisel, olyan új, minőségi magyarságképet tartalmaz, ami a leggyakorlatiasabb igényeket is kielégíti.” Ezért fontos, hogy a kezdeti Hamvas-reneszánsz elmúltával folytassuk az életmű feltárását, és a köztudatba való bevonását. Voltaképpen a beavatást.

A tanulmány forrásául használt Hamvas-kiadvány

Hamvas Béla 1997. *Karnevál*, I–III. Medio, 1997. 512 + 496 + 478 oldal.

Szakirodalom

Balázs Géza 2021. *A művészet és a nyelv születése*. Budapest, MNYKNT–IKU.

Dúl Antal 1999. *Fatum libelli*. [Utószó a Karneválhoz.] In: *Hamvas Béla művei 13*. MEDIO Kiadó. h. n. 47.

Földényi F. László 1988. Hamvas Béláról. *Jelenkor*, 837–850.

Kemény Katalin 1990. *Az ember, aki ismerte saját neveit. Szélgjegyzetek Hamvas Béla Karneváljához*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 3–477.

Kulcsár Szabó Ernő 2021. *A magyar irodalom története 1945–1991*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Mórocz Zsolt é. n. Hamvason innen, Hamvason túl. 199–250. In: Mórocz Zsolt: *Posztmodern életfa*. H. n. Felsőmagyarország Kiadó.

Thomka Beáta 1988. Az egzisztenciális műfaj. Hamvas Béla regényszemlélete és a Karnevál. In: Thomka Beáta: *Esszétetek, regényterek*. Újvidék, Forum Könyvkiadó. 112–131.

W1. Csépanyi László: *Hamvas Béla: Karnevál*. <https://hirado.smosz.org/index.php/konyvespolc/1440-hamvas-bela-karneval>

W2. Szántó F. István: Hamvas Béla: Karnevál. *MMA Lexikon*. <https://www.mmalexikon.hu/kategoria/irodalom/karneval> Letöltés ideje: 2024. 08. 06.

W3. Csutak Gabi: A hét prózája – Hamvas Béla: Karnevál. *Litera*, 2015. július 6. <https://litera.hu/irodalom/elso-kozles/a-het-prozaja-hamvas-bela-karneval-75271.html> Letöltés ideje: 2024. 08. 06.

W4. Thiel Katalin: *A regény mint filozófiai kaland*. 129–135. https://publikacio.uni-eszterhazy.hu/3560/1/129-135_Thiel.pdf Letöltés ideje: 2024. 08. 06.

W5. Oravecz Barna: *Rejtett struktúrák Hamvas Béla Karnevál című regényében* = <http://ujnautilus.info/rejtett-strukturak-hamvas-bela> Letöltés ideje: 2024. 08. 06.

További, tanulmányozott, de nem idézett szakirodalom

Bálint Péter: *Maszk és örület. Hamvas Béla: Karnevál*. Vigilia.

Danyi Zoltán: *Kivezetés a szövegből – Hamvas Béla regényei*. Arad, 2008, Irodalmi Jelen Könyvek.

- Danyik Zoltán 1999. *Hamvas Béla ezoterizmusa. Alkímia, hermetika, mágia a Karnevál című regényben.* Újvidék, Újvidéki Egyetem BTK.
- Darabos Pál 2002. *Hamvas Béla. Egy életmű fiziognómiája 1–3.* Hamvas Intézet, Budapest.
- Hoványi János 2002. [Cím nélküli írás.] In: *In memoriam Hamvas Béla. Visz-szaemlékezések Hamvas Bélára.* Hamvas Intézet, Budapest. 92–98. <https://mek.oszk.hu/01300/01369/01369.htm> Letöltés ideje: 2024. 08. 06.
- Nyitrai Tamás: *Hamvas Béla Karneváljának világirodalmi előzményei.* Magánkiadás, Bp., 2019.
- Oravecz Barna: *Rejtett struktúrák Hamvas Béla Karnevál c. regényében.* https://www.szepo.com/cikk/oravecz_barna_rejtett_strukturak_hamvas_bela_karneval_cimu_regenyeben/ Letöltés ideje: 2024. 08. 06.
- Spiró György: Hamvas Béla: Karnevál. *Életünk*, 1987. 9. szám.

A kutatás és a tanulmány megszületését támogatta a Színház- és Filmművészeti Alapítvány (SZFA 51/2024. (05. 13.))

A múlt reanimációja – Valóság, fikció és az archív anyagok hibriditása a dokumentumfilmben¹

Bevezető

A kreatívan átdolgozott archív fotók és mozgóképfelvételek használata a dokumentumfilm műfaji területén akár folyamatosan változó filmnyelv-ként is értelmezhető, amely nyelv közvetítésével az alkotó nem pusztán elmeséli, hanem mintegy újra is teremti az egykori eseményeket. Írásomban a történetfeldolgozás különböző példáin és koncepcióin keresztül az alkotó és a dokumentumfilm viszonyát vizsgálom az archív anyagokhoz vagy éppen azok hiányához, illetve magukhoz a történelmi tényekhez. Megváltozhat-e az archív fotó jelentése a dokumentumfilmes reprezentációtól? A tanulmányomat rövid fogalommeghatározással kezdem, az archív anyag jelentésétől a fotó önmagában való értelmezéséig, melynek utána egy populáris, valamint kevésbé populáris dokumentumfilmes példát elemzek. Ken Burns *The Civil War* (1990) című dokumentumsorozatában a fotókon belüli kameramozgás narratíváját elemzem Radu Jude jóval később készült és témájában is eltérő *The Dead Nation* (2017) című dokumentum esszéjével együtt, amely utóbbi esetében az asszociatív jelentésbővülés példáit láthatjuk a fotók és az azoktól eltérő narratív tartalom tekintetében.

Az archív és a fotó jelentése a dokumentumfilmben

Az archív fényképek és mozgóképek fel- és bedolgozásának módszerei elsősorban a dokumentumfilm alkotójának koncepciójától függenek, hiszen a rendező az adott anyagot a készülő alkotás stílusához, üzenetéhez igazítja az elképzelt hatás elérése érdekében. A dokumentumfilm fogalmának definiálása szinte minden esetben az alkotó valósághoz való viszonyulásáról szól, így ha konkretizálni szeretnénk, célszerűbbnek tartom tisztázni, egyáltalán

¹ A Kulturális és Innovációs Minisztérium ÚNKP-23-3 kódszámú új nemzeti kiválóság programjának a nemzeti kutatási, fejlesztési és innovációs alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

kit nevezhetünk dokumentumfilm-készítőnek? Almási Tamás meghatározása szerint a dokumentumfilmek alkotója

„saját magán keresztül átszűri, átértelmezi, újraformálja a megfigyelt, rögzítésre kerülő cselekményt, változást, eseményt. Éppen ezért a dokumentumfilm alkotójának erkölcsi tartása, felkészültsége és tehetsége határozza meg a film igazságát és hitelességét – amelyek egyben a műfaj kereteit is jelentik.” (Almási 2005: 7)

A cél tehát a valóságban végbemenő, vagy éppen a már megtörtént cselekmény „újraformálása” a műfaji keretek között, ezeket a kereteket pedig az alkotó képességei, szándékai határozzák meg.

A dokumentumfilm alkotójának értelmezése mellett szükség van a fotográfia, azon belül maga a fotó jelentésének önmagában való értelmezésére is. Roland Barthes *A fotografikus üzenet* című esszéjében azt a különleges, egzisztenciális köteléket vizsgálja, amely a fényképet a tárgyhoz köti:

„Gyakran mondják, hogy a festők találták fel a fényképezést [...]. Én azt mondom: nem, hanem a vegyészek voltak. Az »Ez történt akkor és ott« elnevezés ugyanis csak azon a napon és pillanatban volt lehetséges, amikor egy tudományos körülmény (az ezüsthalogének fényérzékenységeinek felfedezése) lehetővé tette a többféleképpen megvilágított tárgy által kibocsátott fénysugarak visszanyerését és közvetlen kinyomtatását.” (Barthes 1977: 80)

Tehát amit mi látunk az adott fotón, azt a létezésének abban a megörökített pillanatában látjuk, amikor az a tárgy/ember térben és időben ott létezett. Természetesen nem állítom, hogy létezik kőbe véssett igazság a fotó vagy akár a mozgókép kapcsán a hitelességet tekintve. Éppen ellenkezőleg: A fotó azonnal megváltozik, amint kontextualizálják. Tekintettel arra, hogy egy fénykép ritkán jelenik meg „önmagában” a dokumentumfilmben, gyakorlatilag mindig valamilyen fokú jelentéssel van megterhelve, amely hozzákapcsolódott. Ez nem teszi a megörökített eseményt irrelevánssá vagy hamissá; a jelentése megmarad, bár további jelentésrétegek rakódhatnak rá Következésképpen a fénykép alkotója bizonyosan hitelesít egy eseményt, de a filmes alkotó később átértelmezheti azt.

Írásomban a fotón túl az archív kifejezést is rendszeresen használom, így nem maradhat ki a fogalommeghatározásból az sem, hogy egyáltalán mit értek az archív, mint fogalom alatt? A meghatározáshoz Jamie Baron teoretikus jellemzését veszem alapul, aki pontosan megnevezi, mit ért az archív anyag kifejezésen:

„nem csak a hivatalos archívumban őrzött, előszelektált, jóváhagyást nyert anyagok minősülnek ma már archívnak, hanem minden más felvétel is, amelyet a nézői tekintet archívként kezel – mint a jelenhez képes lezárt múlt egy szeletét.” (Baron 2014: 13)

E szabadabb értelmezésben tehát a közel és távol múltunkhoz tartozó talált vagy feltárt képanyagokat mind archív anyagként azonosíthatja a néző, a jellege nincs helyekhez, azaz archívumokhoz, múzeumukhoz kötve.

Az archív fotók szerepváltozása Ken Burns sorozatában

Az archív fotókon belüli kameramozgás és a narráció találkozására filmtörténeti szempontból alapvető jelentőségű példa Ken Burns amerikai polgárháborút feldolgozó *The Civil War* című dokumentumsorozata is, ami jóval több, mint ismeretterjesztő tévés produkció, mert a történet a minimalista bemutatás ellenére a gazdag és rendkívül igényes narráció jóvoltából kifejezetten személyessé válik, és ezt a hatást erősítik a polgárháborút átélő család beszámolói, amelyek a művet karakterközpontúvá emelik. Burns több ezer archív polgárháborús fotón, festményen és újságkivágáson belül emel ki részleteket finoman zoomolva és mozogva, követve a hangsávban hallott narrációt a kilencrészes sorozatban.

Szinte a teljes játékidő alatt archív fotókat látunk, az illusztráció pedig egészen visszafogott: csupán a különböző háborús emlékhelyeken hagyott szobrok, ágyúk, zászlók sziluettjeit látjuk a naplementében. Az alkotó narrációjából érzékelhető őszinte kapcsolata és érdeklődése választott témájával, az érdeklődés pedig ragadós: a tizenhárom órás dokumentumanyag Burns elbeszélésének köszönhetően egy percre sem válik vontatottá. A képeken belüli kameramozgást imitáló ráközelítések a digitalizációnak köszönhetően részei a legtöbb amatőr, okostelefonos képfeldolgozó vágóprogramnak is, de a szoftverek világban először Ken Burns-effektus néven jelent meg 2003-ban, és azóta is része az Apple Imovie és IPhoto programjainak. (Hölzl 2010: 105) Ennek működési elve Ingrid Hölzl összefoglalásában „az analóg fotótechnika digitálisan megmozgatva”, vagyis az állóképek mozgatása rostrum kamera segítségével (Hölzl 2010: 106). Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy a fényképet, ami egy mozgatható asztalon fekszik, az asztallal együtt elhúzzák a kamera előtt, miközben maga a kamera ráközelít a kép egy adott részletére, egyfajta zoom és mozgás jön létre egyszerre, mindez a hangsávon hallott narráció értelméhez igazítva, így teljesítve ki a komplett dramaturgiai filmélményt.

Maga a Ken Burns-effektus manapság már technikai értelemben nem jelent radikálisan új megjelenési módot archív fényképek esetében, a módszer elterjedtsége révén a televíziós ismeretterjesztő filmekből és a történelmi dokumentumfilmből jól ismert, az archív fotókat lassú kameramozgással bemutató filmkészítői hagyomány digitális változatainak egyike lett. Míg a *The Civil War*

esetében a kameramozgás idejének és irányának dramaturgiai funkciója volt, addig a szoftveres effekt már tisztán véletlenszerű effektusként jelenik meg a nagyközönség, avagy a felhasználók számára, hiszen lehetővé teszi a pusztán pár egérkattintással animált diavetítések, házimozik készítését. Az egykori történelmi dokumentumfilmes kontextusban még jelentéssel teli, különleges és meglepő effektusok így mára szinte közhelyessé, és főleg kiszámíthatóvá váltak a különböző konzervzenékre automatikusan generálódó sztereotip manifesztációknak köszönhetően.

A *The Civil War*-t az évek során ugyan számtalan kritika érte, de nem a kreatív archívhasználat, az effekt, vagy a képek digitális újrafeldolgozása miatt, hanem az alkotó aktuálpolitikai magyarázata miatt, ami a polgárháború kitörésének közvetlen okait firtatta. Burns kevésbé a rabszolgaság központi problémájára vagy éppen annak valós borzalmaira helyezte a hangsúlyt, helyette a kemény küzdelmekről, valamint a hazafias és férfias katonákról, a romantikus szerelemről és veszteségről szóló szívbemarkoló történetekre koncentrált, a kritikus Hillel Italie szerint a sorozat kifejezetten egy közönségezteget célzott meg: a fehér embereket (Italie 2017). Persze kivételes ellenpélda, amikor az első epizód kilencedik percében a történész Barbara Fields – akit ma a gender és rasszizmus témakör egyik legjelentősebb tudósaként ismernek el – egyértelműen kijelentette, hogy a rabszolgaság volt a polgárháború elsődleges oka. „A Polgárháború nemzetünk történelmének egyik legvéresebb időszaka, ami az emberi méltóságról, az emberi szabadságról szólt” – érvelt a sorozat első perceiben.

Az archív képek narratívája kilenc részen át robog az észak-dél közötti háború végkifejlete felé. A záró epizódban a megbékélés szívbe markoló jeleneteit láthatjuk azokon az 1913-ból és 1938-ból származó fotókon és szemcsés filmfelvételeken, amelyek szürke és kék egyenruhás egykori ellenségek ötvenedik illetve hetvenötödik évfordulós találkozáját örökítették meg a gettysburgi csata helyszínén. A felvételeken korabeli egyenruháikat újra viselő idős uniós és konföderációs katonák ölelik egymást, nevetnek és kezet fognak azon a csatatéren, ahol egy emberöltővel azelőtt még egymás ellen harcoltak. Robert Rosenstone történész a jelenetek kapcsán megemlíti, hogy a nézők a valóságértelmezés szempontjából általában a műfajból adódóan is jobban bíznak a dokumentumfilmekben, mint a játékfilmekben, ez azonban a „bizalom téves formája”. Rosenstone azt állítja, hogy a játékfilmekhez hasonlóan a dokumentumfilmek is dramatizálnak jeleneteket, és bizonyos történetmeselési konvenciókat kényszerítenek ki – gyakran olyan narratívát építenek fel, amely konfliktussal kezdődik és megoldással végződik. A hollywoodi filmtől eltérően azonban a dokumentumfilm azt sugallja, hogy „amit

a képernyőn látunk, az valamilyen módon közvetlenül tükrözi a múltban történeteket” (Rosenstone 2012: 80). Erre a nézői jelenségre Jeremy Stoddard már a tanulmánya címében is a „History Channel Effect”-kifejezést használja, ami azt sugallja, hogy

„a dokumentumfilmekben látott tényállításokat és cselekményeket a nézők ugyanolyan hitelességi fokon kezelik mint az elsődleges történelmi forrásokat.” (Stoddard 2010: 80)

A gyakorlatban ezt valóban alátámasztja, hogy Ken Burns sorozatát Amerikaszerte több mint három évtizede használják tananyagként számos iskolában (Levin 2010: 13).

A burns-i alkotói narratívát és az archív anyag kezelését tehát tekinthetjük az azóta klasszikussá vált televíziós történelmi ismeretterjesztő sorozatok előfutárának, de maga a dokumentumsorozat sosem maradt a tanári asztalok fiókaiban: a digitalizációs változásoknak köszönhetően 2002-ben a teljes sorozatot remasterelték, hiszen időközben a film színjavításának, videóra transzformálásának technológiája jelentősen javult, a rohamosan változó számítástechnikai újításokról nem is szólva. A remasterelt változatban sikerült eltávolítani az eredeti képekbe ágyazódott port és az idővel folyamatosan rárakódott szennyeződések nagy részét is, így maguk az archívok színesebbé, „tisztábbá” váltak a digitálisan felújított változaton (Barnes 2015).

Archív fotók jelentésbővülése a *The Dead Nation*-ben

Ahogy azt a fogalommeghatározásra használt első fejezetben említettem, a fénykép ritkán jelenik meg „önmagában” a dokumentumfilmben, és szinte mindig valamilyen fokú jelentéssel van megterhelve. A jelentése is megmarad, bár további jelentésrétegek rakódhatnak rá, következésképpen a fénykép alkotója bizonyosan hitelesít egy eseményt, de a filmes alkotó később átértelmezheti azt. Erre talán a legkézenfekvőbb példa a román rendező, Radu Jude munkája, aki a *The Dead Nation* című dokumentum-esszéjének a hangsávjában csak kontextusában egyező, de cselekményszinten a talált képeken, fotókon mutatottaktól eltérő dolgokról mesél. Ez egyfajta kísérleti alkotói narratíva, ami alapjaiban eltér a fentebb ismertetett klasszikus Ken Burns-féle irányvonaltól.

A teljes játékidő alatt a rendező szülőföldjéről, Romániából származó archív fotókat látunk esszéisztikus összeállításban az 1937-től 1945-ig tartó viharos és véres időszakból. A fotók amelyeket az ország délekeleti sarkában fekvő Slobozia városában, egy korabeli fotóstúdióban készítettek, egy mint-

egy 8600 fényképet tartalmazó, a háború után megtalált ládából származnak. A képek készítője Costca Acsinte, aki saját vállalkozásban nyitotta fotóstúdióját a kisvárosban 1930-ban „Foto Splendid Acsinte” néven (Reznik 2014). A stúdió kuncsftjai főleg a környéken lakó emberek voltak, akik hétköznapi ruhájukban pózolnak, sőt, a gazdálkodók gyakran a nagyra becsült haszonállataik társaságában mutatkoznak, vagy éppen a besorozottak feszítenek katonai egyenruhában. A korszellem is megmutatkozik, leginkább a film plakátjának is tekinthető családi fotón, ahol az emberek között egy kislány Hitlert köszöntő karlendítéssel üdvözli a kép készítőjét.

A fotók a *The Civil War*hoz hasonlóan itt is restauráltak, de Radu Jude válogatása a kincsesládányi képből felkavaró és lenyűgöző is egyben. Az üveglapon rögzült monokróm portrékon látható arcok részletgazdag tisztasága kontrasztban van a képek szélén látható roncsolódással, és a történelmi idők alatti elhasználódás egyéb nyomaival. A képeket egyenletes tempóban látjuk egymás után, mialatt hangban a narratíva gerincét, az akkor Bukarestben élő Emil Dorian nevű zsidó orvos *The Quality of Witness* címen angolra fordított és a háború után kiadott naplóját halljuk (a rendező maga olvassa fel a filmben), kiegészítve korabeli rádióadásokkal, sajtóhírekkel és zenékkal. Az animációs dokumentumfilmekben megszokott, és a Forgách Péter-féle kísérletekben is látható, hogy a performatív részek a vizualításban rejlenek, ám Jude esetében többször is a vizualitás hiánya adja a performativitást: Dorian szövegének különösen felkavaró szakaszaiban Jude olyan fényképeket mutat, amelyek már-már absztrakt módon roncsolódtak, amikor pedig a zsidó emberek elgázolásáról beszél, képek helyett a szakadatlan feketeség közjátékát láthatjuk.

A zsidó orvos néhol háborzongató narrációját korabeli rádióadások, propagandaszövegek és zsbongó hazafias himnuszok kiegészítik vagy éppen ellenpontoszzák, miközben a narratívában Románia folyamatosan csúszik bele a nácizmus szakadékába. A hangban hallott borzalmak főleg a napló tartalmából erednek, és végig erős kontrasztban állnak azzal, amit a kisvárosban készült családi képeken, portrékon látunk, de a látvány a hallott propagandaszövegekkel is éles ellentétben áll. Ahogyan a film halad előre, Dorian naplója egyre több szörnyűségről számol be, kezdve a zsidók kiszorításától szakmáikból, iskoláikból és végül otthonaikból, a hírhedt sárga csillag felkerülésétől a valóságos utcai erőszakig: az embereket benzinivásra kényszerítették, keresztet vágtak a hátukba miközben nyelvüket is kivágták. A „békebeli” képek a hallottakkal párhuzamosan futnak, ugyanabba az évbe és évszakba helyeznek bennünket, a film mégsem válik egyetlen ponton sem hatásvadásszá. A borzalmakat nem látjuk, „csak” halljuk, ám épp ezáltal azok még ijesztőbbnek, még valóságosabbnak hatnak.

A legfelkavaróbb talán, amikor Dorian kötelezőként említi a „római tiszt-

telgés” bevezetését, és bizony a fotókon hirtelen kitért karral látunk férfiakat, nőket és gyerekeket, akik többnyire jókedvűek – hétköznapi vidéki emberek, akik egy fénykép luxusával kényeztetik magukat –, és szinte mindegyikük egyenesen a fényképezőgépbe néz. Így kapcsolódik össze a tekintetünk az övékével, hosszú évtizedekkel később. Ez a kontaktus különös érzést válthat ki a nézőkből, hiszen a képek szereplői büszkén húzzák ki magukat és tisztelegnek egyenruhájukban, pózolnak nagyra becsült teheneikkel, vagy éppen bundában feszítenek a festett havas háttér előtt a fotós műtermében, miközben zsidó szomszédaikat az akkori rendszer – talán éppen az ő közreműködésükkel – pusztító könyörtelenséggel üldözi odakint.

A képek között néha üdítően komikusak is felbukkannak: a karcsú nő, aki egy fiatal fiút tart fordított alapállásban balettpózban, vagy egy csapat fiatal férfi hamis fehér álszakállal. A képek szinte minden esetben önmagukban is elképesztőek, s amikor Dorian naplójának adott részlete túl komoly, vagy túlságosan megrázó ahhoz, hogy ironikus kontraszt alakulhasson ki hang és kép között, Jude olyan fotókat is használ, amelyek sérüléseik következtében gyönyörű absztrakcióvá válnak, ezzel a néző figyelmét a szavakra és az általuk közvetített borzalmakra koncentrálja. A teljes film lehetne a történelem többdimenziós pillanatképe is: a hangsáv szinte végig intenzíven költői vagy éppen ellentmondásos házasságban működik együtt a talált archív fotókkal, olyan módon rendezve őket, hogy a néző szemében többféle értelmezést nyerjenek.

Konklúzió

A *The Civil War* és a *The Dead Nation* korszakalkotó példái az egyedi alkotói látásmódnak és az archív anyagok kreatív feldolgozásának, valamint a kísérleti történetmesélésnek. Jude nem von le nagy, meghatározó következtetéseket, nem utal olyan erősen ok és okozatra, ahogyan Burns, és nincs végső felvonása, vagy játékfilmes csavarja sem alkotásának. Az utolsó kép egy havas táj, ami a fotó készítőjének csupán annyit is jelenthet, amit a kép bemutat, a narrációban azonban a háborús bűnösök kivégzését halljuk, így az értelmezés szimbolikus: a vég, és az azt követő üresség. Ugyanakkor ha a telet látjuk, akkor ott a tavasz, a megújulás ígérete is, persze esetünkben már csak a moziból kijövet asszociálhatunk erre. Ken Burns sorozata hiánypótló és informatív, narratívája korszakalkotó, és érthető módon része is az amerikai történelemórának mind a mai napig. A stílusában, történetmesélésben, és archív használatában alapjaiban is eltérő stílusú *The Dead Nation* hasonlóan

lehetne része az európai történelemtanításnak, ahogyan Burns amerikai polgárháborúról szóló filmje, az egyetemes filmtörténetnek viszont mindenképpen kétségtelenül fontos alkotása.

Felhasznált irodalom

- Almási Tamás 2005. *Ahogy én látom (26 év alkotói tapasztalata a dokumentumfilm készítésben)* DLA pályamunka, Színház és Filmművészeti Egyetem, Budapest. https://archiv.szfe.hu/wp-content/uploads/2016/09/almasi_tamas_dolgozat.pdf Letöltés ideje: 2024. 08. 06.
- Barnes, Paul 2015. *Restoring the Film*. <https://www.pbs.org/kenburns/the-civil-war/restoring-the-film> Letöltés ideje: 2024. 08. 06.
- Baron, Jamie 2014. *Archive Effect. Found footage and the audiovisual experience of history*. Routledge (Trencsényi Klára fordítása In: Trencsényi Klára 2023. *Régmúlt történetek – Fiatal narartívák – Emlékek őrei és más filmre vitt családtörténetek*. Doktori értekezés, Színház- és Filmművészeti Egyetem Doktori Iskola, Budapest)
- Barthes, Roland 1977. *The Photographic Message*, In: Stephen Heath (ed): *Image-Music-Text*, London, Fontana Press.
- Burns, Ken 1990. *The Civil War*, amerikai dokumentumfilm-sorozat.
- Hölzl, Ingrid 2010. *Moving Stills: Images That are no Longer Immobile, Photographies*. London, Routledge.
- Italie, Hillel 2017. Debate over Ken Burns Civil War doc continues over decades. In: *The Spokesman Review*. New York. <https://www.spokesman.com/stories/2017/nov/04/debate-over-ken-burns-civil-war-doc-continues-over/> Letöltés ideje: 2024. 08. 06.
- Jude, Radu 2017. *The Dead Nation*, román dokumentumfilm 83 min.
- Levin, Kevin M. 2010. Using Ken Burns's „The Civil War” in the Classroom, *The History Teacher*, 44/1. (November 2010)
- Reznik, Eugene 2014. *Romanian Ghosts: The Race to Save a Hauntingly Beautiful Photo Archive*. Time.com. Retrieved January 13, 2017. Romanian Ghosts: The Race to Save a Hauntingly Beautiful Photo Archive. <https://time.com/3398839/romanian-ghosts-the-race-to-save-a-hauntingly-beautiful-photo-archive/> Letöltés ideje: 2024. 08. 06.
- Rosenstone, Robert A. 2012. *History on Film/Film on History*. 2nd ed. New York, Pearson.
- Stoddard, Jeremy D. 2010. The History Channel Effect, *Phi Delta Kappan*, 91/4.

Az épített környezet bábeli zűrzavara

És mondanak egymásnak: Jertek, vessünk téglát és égezzük ki jól; és lőn nékik a téglakő gyanánt, a szurok pedig ragasztó gyanánt. És mondanak: Jertek, építsünk magunknak várost és tornyot, melynek teteje az eget érje, és szerezzünk magunknak nevet, hogy el ne széledjünk az egész földnek színén. Az Úr pedig leszálla, hogy lássa a várost és a tornyot, melyet építenek vala az emberek fiai. És monda az Úr: Ímé e nép egy, s az egésznek egy a nyelve, és munkájának ez a kezdete; és bizony semmi sem gátolja, hogy véghez ne vigyenek mindent, amit elgondolnak magukban. Nosza szálljunk alá, és zavarjuk ott össze nyelvöket, hogy meg ne értsék egymás beszédét. És elszéleszté őket onnan az Úr az egész földnek színére; és megszűnének építeni a várost.

(1 Móz 11, 3–8)

Bábel tornyának története az isteni beavatkozásról szól. Az ember ekkor már saját otthonra vágyott. Az otthon fogalmát mindenki egyedi és szubjektív módon határozza meg, hiszen minden ember más és más értékkel ruházza fel azt. Nagyjából konszenzus uralkodik azonban azzal kapcsolatban, hogy a konkrét helyekhez (épített környezethez vagy tájhoz) fűződő kötődésünk teszi számunkra lehetővé a kontrollt, a szakértelem és a kreativitás megnyilvánulását a cselekvésekben, illetve – tágabb perspektívában – az odatartozás és a személyes életcél megtagasztalását, ami egyben jelentéssel ruházza fel életünket. Ez az élmény megfelel az „otthonosság” vagy az „énazonosság” érzésének, magát az otthont pedig a legnagyobb személyes jelentőséggel bíró helyként tarthatjuk számon, ami azt jelenti, hogy az otthon az emberi lét abszolút referenciapontja (Sallay–Dull 2006: 36).

Gábor György filozófus tanulmányából kiindulva elmondható, hogy a megszokottság és a szokatlanság, a biztonság és a kiszolgáltatottság érzületének térbeli megjelenése, az idebent (itthon) és az odakint (idegenben) dichotomikus kettőssége. A kiindulásul szolgáló szilárd pont, a biztonság, az érzelmi telítettség, az otthon, az idehaza szilárdságának és megbízhatóságának terét jelenti, s az utána való örökös vágy és nosztalgia végső soron az üdvösség utáni vágy, a hatalom tudata iránti vágy, ezt ugyanis csak a saját, kivételezett helyünk adhatja meg (Gábor 2007: 75).

A címben megjelenő bábeli zűrzavar kifejezés az idézett bibliai történetre utal, ahol az emberek egységes nyelvet beszélve elkezdtek egy tornyot építeni, hogy elérjék vele az eget. Isten azonban megzavarta a nyelvüket, így nem értették meg egymást, a tervezett torony építése pedig megghiúsult. Ez a tör-

ténet átvitt értelemben is érthető, a káosz, a zűrzavar vagy az összezavarodás állapotára utalva általa. Bábeli zűrzavar számos helyen fellelhető, az egyes megfigyelő pozíciójától függően láthatja kaotikusnak például a divat világát, vagy bizonyos, az övétől idegen kultúrák autóvezetési stílusát. Számomra a saját közvetlen környezetemben az építészet terén látszik zűrzavarosnak a helyzet, abban az értelemben, hogy a különböző stílusok, tervezési elképzelések, vagy éppen az építészeti irányzatok sokfélesége miatt egyfajta nehezen áttekinthető kavalkád alakul ki. Az építészetben stílusok, technikák és tervezési elvek széles skáláját alkalmazzák, ezek a különféle megközelítések pedig egy adott térben néha kontrasztba kerülhetnek egymással. Ez az építészeti sokféleség néha feszültséget vagy zűrzavart eredményezhet, különösen olyan területeken, ahol különböző kultúrák vagy stílusok találkoznak. Ugyanakkor érdemes megjegyezni, hogy ez a sokféleség és diverzitás bizonyos esetekben, egyben gazdagító is lehet, lehetőséget teremtve az innovációra és az inspiráció megjelenésére.

Fontos leszögezni, hogy az épített környezet, mint kommunikációs rendszer, elsősorban nem formák, hanem viszonylatok rendszere, és ebben a rendszerben az építészeti kódok egyszerre hordoznak jelölő (signantia) és jelölt (signata) típusú tartalmi vonatkozásokat (Szalai 2015: 94). Ezekben az építészeti kódokban az érzékdeterminált és az érzék-diszkriminált természetű jeltípusok között dinamikus és szisztematikusan funkcionális egyensúly áll fenn úgy, hogy közvetlen jelszerű minőség is lehet bennük, vagy együtt fordulhatnak elő közvetlen jelszerűséget hordozó elemekkel (Szalai 2015: 94). Vagyis az épített környezet fogalomkörébe vonható képződmények, jelenségek – akár városi agglomerációról, akár ideiglenes építményről van szó –, az adott helyen és időben az ember szociális és kognitív világáról szóló információkat tartalmaznak és közvetítenek. A ház tehát nem lakógép, hanem egy (információs/kommunikációs) rendszer, amely a használók és létrehozók jeleinek eredménye és összessége (Szalai 2015: 94). A ház ennek értelmében egy olyan struktúra, amely a használók és a tervezők által hozott döntések, jelek és információk eredményeként jön létre. Az épületek tervezése és használata során számos szempontot kell figyelembe venni, beleértve a funkcionalitást, az esztétikát, a kényelmet és az energiahatékonyságot is.

Az építészetnek mindig is része volt a fejlődés, a változás és a különböző stílusok együttes jelenléte, azonban vannak esetek melyek kitűnnek, nem illeszkednek szervesen az épített környezet egyéb elemeihez. Ezek nem mindennapi házak, melyekre felfigyel az ember. Íme néhány ilyen, a megszokottól eltérő, magának figyelmet követelő házakról készült fotó, melyekkel bizonyítom felvetésem.

Szatmár megye, Hadadnásd. (A szerző felvétele)

Szatmár megye, Csög. (A szerző felvétele)

Kolozs megye, Bánffyhunrad. (A szerző felvétele)

Kolozs megye, Bánffyhunrad. (A szerző felvétele)

Hunyad megye, Lupény. (A szerző felvétele)

Minden épület esztétikája a benne lakó szellemiségéből indul ki. A szemléltetett fotók olyan tájba beépülni nem tudó építészeti elemeket tükröznek, amelyek nem illeszkednek harmonikusan a környező tájba, saját környezetükbe. Ezek az elemek azok számára, akik először találkoznak velük, esztétikai vagy funkcionális szempontból zavarónak tűnnek. Tájidegen formaként vannak jelen, a méretek aránytalansága figyelhető meg bennük. A legszembeütőbb azonban az anyagi vagy színbeli inkompatibilitás, élénk színük nem illeszkedik -a nyugodt, vidéki környezetbe. Ezen felül az olyan elemek, amelyek nem szolgálják megfelelően a környezeti vagy közösségi szükségleteket azáltal, hogy a környezet használatát akadályozzák, akár funkcionális kihívásokat is okozhatnak.

Hogyan lehetne ezt a helyén kezelni? Zombor Gábor doktori disszertációját alapul véve megállapítható, hogy épített világunk két folyamatosan jelenlévő, eltérő arányban megnyilvánuló alapvető minőség elegyeként értelmezhető. Létezik egyfelől az építészet kifejező minősége, amely hivatalos, kinyilatkoztató, mondanivalót hordozó, formált, másfelől pedig ennek gyenge párja, a csendes építészet, mely spontán, szándéktalan, leíró, alakuló minőség.

Az építészet általánosan történetileg, esetenként pedig léptékének megfelelő módon a csendesség irányából a kifejező felé, az öntörvényű esetlegesség felől a tervezettség minősége irányába változik. Az ember szükségleteinek megfelelően formálta az őt körülvevő világot. Életének, életterének részeként mindennapjaivá vált az építészet, a terekkel való törődés, másképpen fogalmazva hétköznapi építészet vette körül. A terek elsődleges formái a tudat szintjén jönnek létre, a velük kapcsolatos vágyak első átirataként. Másodjára a téri minőségek építészeti terv formájában válnak fizikai valósággá, hordozva egy lehetséges világ létrejöttének képzetes, absztrakt kódrendszerét. A harmadik átmenet a terv térré válása, az építés folyamata, amit a negyedik fordítás követ: a terek olvasata, a használatban való megéltség mindennapisága (Zombor 2014: 14).

Vámossy Ferenc ismert, híres magyar építész tanulmánya alapján megállapítható, hogy az Ideation (fogalomalkotás) + Technology (műszaki tudomány) = Creativity (kreativitás) kérdésfelvetés alkotásközpontú eszmények alapján állítja előtérbe a „homo ludens” (játsszó ember) gondolatvilágát.

„Korunkban a determinánsok bonyolult – a tárgyi-természeti oldaltól a működésig, a társadalmi mozzanatoktól a személyiség sajátos vonásáig terjedő – láncolata által meghatározott építészet alapkiindulása csak társadalmi indíttatású lehet. Az »ideation« ilyen értelmezése, az összefüggés-tényezők sokoldalú megvilágítása a környezet társadalmi léptékű átalakításának elveihez, az építészet rendszerszemléletű megközelítéséhez vezet” (Vámossy 2017:14).

Ebben a szemléletben tehát az építészeti tervezés során az egyes elemek, például az épületfunkciók, az anyagok, a környezeti fenntarthatóság és a társadalmi szükségletek összekapcsolása kell, hogy előtérbe kerüljön. A tervezésnek olyan megoldásokat kell találnia, amelyek nemcsak esztétikailag és funkcionálisan kielégítőek, hanem egyszersmind fenntarthatóak és társadalmi szempontból is pozitív hatást gyakorolnak. A mindennapi életben azonban, amint láttuk, ez nem mindig valósul meg.

Makovecz Imre Kossuth-díjas magyar építész idézve:

Az ember úgy dolgozzon, hogy szórakoztassa a jó Istent. És az pedig örökkévaló, és fenntartja és kormányozza ezt a világot, ha őt sikerül szórakoztatni, akkor az egész világ kapott valamit.

(Máté: 2018)

Úgy vélem azok az emberek akik a fotókon látható házakat építették, hűek ehhez az elvhez, és alkotmányaikkal ezt a célt szolgálják. A bábeli zürza-

vart tükröző építmény-szimbólumban kifejezést nyer az adott társadalmi csoportban való elhelyezkedés, a státusz, kifejezést nyer a külvilággal való kommunikáció, az ízlés, az életérzés valamint a kulturális identitás típusa (Kapitány – Kapitány 2014: 5). Az viszont, hogy esztétikai szempontból nem összefüggő elemeket párosítanak egymáshoz még nem zárja ki, hogy az itt élő emberek jól érezzék magukat otthonaikban. Dolgozatom célja tehát nem az volt, hogy ezen építményekről negatív kritikát alkosson, sokkal inkább arra törekedett, hogy megvizsgálja azt a kérdést, miszerint képes-e illeszkedni környezetébe a bábeli zűrzavarból kiragadott építmény.

Felhasznált irodalom

- Gábor György 2007. *Az otthon idegensége – az idegenbeliség otthonossága. Világosság*, 75. <https://epa.oszk.hu/01200/01273/00043/pdf/20080110122738.pdf> Letöltés ideje: 2024. 01. 05.
- Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor 2014. *A mindennapi élet jelrendszereiről. Loisir*, Budapest. 5. <http://real.mtak.hu/17583/19/szimbolumelemzes.pdf>
- Makovecz Imre https://www.citatum.hu/szerzo/Makovecz_Imre Letöltés ideje: 2024. 01. 15.
- Máté Enikő 2018. Áttört kupola. *Magyar idők*. <https://www.magyaridok.hu/lugas/attort-kupola-2859639/> Letöltés ideje: 2024. 01. 05.
- Sallay Viola – Düll Andrea 2006. Az otthon, mint szociofizikai hely. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 36.
- Szalai András 2015. Az építészeti formaalkotás néhány művészetelméleti vonatkozása. *Arhitectura Hungariae*, 94. http://arch.et.bme.hu/wp-content/uploads/epaper/AH_vol14_no3_pp93-100_SzalaiAndras/AH_vol14_no3_pp93-100_SzalaiAndras.pdf Letöltés ideje: 2024. 01. 05.
- Szent Biblia, azaz: Istennek Ó és Új Testamentomában foglaltatott egész Szent Írás. 1996. (Ford. Károli Gáspár) Magyar Bibliatársulat.
- Vámosy Ferenc 2017. *A 20. század magyar építészete*. 2 kötet, Tarsoly Kiadó. 14. <http://real.mtak.hu/70946/1/%C3%B6r%C3%B6ks%C3%A9g%C3%BCnk-%C3%A9rt%C3%A9kei-2-ebook.pdf> Letöltés ideje: 2024. 01. 05.
- Zombor Gábor 2014. *Elegendő építészet*. DLA értekezés. 14. https://monostudio.hu/downloads/Elegendo_epiteszet_150220.pdf Letöltés ideje: 2024. 01. 05.

LÉLEKTAN

Bábel kiterjesztése: Bábel története és a *gaslighting* manipuláció közötti párhuzamok felfedezése

Bevezetés

Az elmúlt években egyre nagyobb figyelem és megismerési törekvés irányul a *gaslighting*, magyarul *gázláng*, vagy *gázlángozás* fogalmára mint a pszichológiai manipuláció és bántalmazás egy eszközére (Simon 1996; Stout 2006; Stern 2007; Ni 2014; Bancroft–Silverman–Ritchie 2011; Sarkis 2018). A terminus eredetileg az angol-amerikai nyelvhasználatban kezdett elterjedni az azonos című, 1944-es *Gaslight* (Gázláng) című, világhírű stábot felvonultató¹ amerikai film hatására. A fogalom a pszichológiai manipuláció egy olyan formájára utal, amelynek során egy személy rejtetten elhinti a kétség magvait egy másik személyben, aminek hatására az megkérdőjelezi önnön percepcióinak (észleleteinek), emlékezetének érvényességét, illetve a józan esztét (Merriam-Webster Dictionary 2024; Oxford English Dictionary 2024; APA Dictionary of Psychology 2024). E tanulmány a *gaslighting* során alkalmazott nyelvi stratégiákat mutatja be, amelyeket a kommunikáció során az elkövető alkalmaz, annak érdekében, hogy befolyásolja vagy manipulálja a másik fél gondolkodását, viselkedését vagy érzéseit. Mindemellett feltárja a párhuzamot e manipulációs technika és Bábel bibliai története között.

A *gaslighting* fogalmának eredete

A *gaslighting* fogalmának eredete egy angol színdarab (Patrick Hamilton: *Gas Light*), amelyből 1944-ben filmadaptáció is készült, szintén *Gaslight* címmel. A történet a viktoriánus korabeli Londonban játszódik, ahol egy kifinomultnak tűnő fiatal férfi úgy próbálja megszerezni felesége hatalmas örökségét, hogy hazugságok és egyéb manipulációs módszerek révén gyakorlatilag az örültbe kergeti. Az egyik módszer, amit alkalmaz, hogy a szobavilágításként használt gázlámpákat „lecsavarja”, majd mikor felesége a félhomályra panaszkodik, meggyőzi őt arról, hogy téves észlelésének eredménye a csök-

¹ A *Gaslight* című 1944-ben megjelent amerikai film rendezője George Cukor, főszereplői Ingrid Bergman és Charles Boyer.

kent fényintenzitás. A gázlámpa lecsavarása (azaz a manipuláló fél által a félhomály előidézése) a titokzatosság, zavarosság, rejtélyesség és gonoszság szimbólumaként jelenik meg. A *gaslighting* kifejezés manipulációs technikaként értve 1950-es évek környékén jelent meg az angol nyelvben (Yagoda 2017), majd vált egyre népszerűbbé a '80-as években (ld. Shengold 1979),² legszembetűnőbben azonban a 2000-es évek elejétől emelkedett megjelenési gyakorisága (1. ábra), olyannyira, hogy 2022-ben az év szavává³ is választották (PBS News 2022; Merriam-Webster Dictionary 2023).

1. ábra A *gaslighting* kifejezés angol nyelvű könyvekben való megjelenési gyakorisága 1940 és 2019 között (forrás: Google Books Ngram Viewer, 2024)

Hazánkban a pszichológiai diskurzusban megközelítőleg 10 éve jelent meg, a *ghosting* fogalmával egyidejűleg, amely utóbbi egy a modern randevúzási szokások közepette megfigyelhető jelenséget ír le; eredetileg arra a viselkedésformára utalt, amely során a partner intenzív vagy rendszeres kommunikációs jelenlét után hirtelen, bejelentés nélkül „eltűnt” („szellemmé vált”), lezárt minden kommunikációs csatornát és többé nem volt elérhető (LeFebvre 2017; Timmermans–Hermans–Oprea 2021). A *ghosting* fogalma ma már általánosan írja le azt a típusú viselkedést, amikor valaki előjelzés nélkül vonja ki magát teljesen egy kommunikációs kapcsolatból (Merriam-Webster Dictionary

² A témával foglalkozó egyik első tudományos publikáció a pszichoanalízis elméleti keretében, családkapcsolati kontextusban tárgyalja a jelenséget: Shengold, L. L. (1979). Child abuse and deprivation: Soul murder. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 27(3), 533–559.

³ A nagyobb szótárvállalatok, így a Merriam-Webster szótár is, minden évben készítenek egy listát azokról a szavakról, amelyek definíciójára az adott évben a legtöbbször rákerestek. 2022-ben a „*gaslighting*” kifejezésre 1740%-al több rákeresést regisztráltak a Merriam-Webster szótár online felületén, így az év szava lett. Népszerűségben utána következtek az „oligarcha”, az „omicron” és a „kodifikáció” kifejezések (PBS News 2022, Merriam-Webster 2023).

2024; Oxford English Dictionary 2024; APA Dictionary of Psychology 2024). A *ghosting* kifejezésnek bevett magyar megfelelője mindezekig nem alakult ki.

A *gázlángozásra* visszatérve, e magatartás, mint a szisztematikus manipuláció egy formája, mind viselkedési, mind nyelvi szempontból nehezen integrálható a meglévő nyelvi vagy pszichiátriai klasszifikációs rendszerekbe. Az egészségügyi, pszichiátriai megközelítés szempontjából megoldásra vár az eddig kialakult diagnosztikai kategóriákba (BNO⁴ és DSM⁵ rendszerek) való integrálása, hiszen a klasszikus patológiás megnyilvánulásokhoz képest rendkívül újszerű viselkedés elterjedéséről van szó. Annyi bizonyos, hogy az érzelmi, pszichológiai bántalmazás (abúzus) egy formája (innen eredeztethető, hogy a kommunikációs helyzetben részt vevő felekre az „elkövető” és „áldozat” elnevezést használjuk), és leginkább a pszichopátiás-, vagy nárcisztikus személyiségtorzuláshoz köthető (Simon 1996; Sarkis 2018). Nyelvi szempontból a kifejezés mögöttes jelentése a magyar nyelv számára nehezebben megragadható, képzettársítások láncolata és kontextuális tudás (a film ismerete, vagy a hétköznapiánál mélyebb érdeklődés a manipulatív kommunikáció iránt) szükséges a metafora megértéséhez. Ebben a szó magyar fordítása, vagy annak gyakori alkalmazása az eredeti angol kifejezés helyett, sem nyújt megfelelő kapaszkodót.

Annak ellenére, hogy a film párkapcsolati helyzetben mutatja be a *gázlángozás* módszerét, a jelenség az élet számos egyéb területén megfigyelhető, például a politikában (Rietdijk 2021; Beerbohm–Davis 2023), az egészségügyben (Hope 2021; Durbhakula és Fortin 2023), a munkahelyen (Kukreja–Pandey 2023; Camacho–Reyes 2023), családon belül (Bancroft–Silverman–Ritchie 2011; Sarkis 2018) vagy a társadalom egy csoportjával szemben (Khan–Majeed 2024; Boakye–Prendergast–Bailey–Sharon–Bandari–Odutayo–Anane Brown 2024). Kizárólag olyan személyközi helyzetekben tud előfordulni, ahol van egy úgynevezett tekintélyszemély, aki felé bizalom irányul, és aki ezzel a bizalommal visszaélve olyan szuggesztiókat ültet el

⁴ BNO (Betegségek Nemzetközi Osztályozása): Az egészségügyben alkalmazott betegségek nemzetközi osztályozására szolgáló kódrendszer rövidítése. A nemzetközi szakirodalom általában az ICD rövidítést használja erre a célra (ICD, azaz International Statistical Classification of Diseases and Related Health Problems). Jelenleg a BNO 10 van érvényben. Forrása a WHO (World Health Organization).

⁵ DSM (Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders): Az egészségügyben pszichiátriai zavarok osztályozására és differenciáldiagnosztikájára alkalmazott kézikönyv (magyarul Mentális zavarok diagnosztikai és statisztikai kézikönyve, de a magyar nyelvben is az amerikai akronymia használatos). Jelenleg a DSM V. van érvényben. Forrása az APA (American Psychiatric Association).

a másik fél gondolataiban, amelyek személyiségromboló hatása jelentős (Simon 1996; Ni 2014). Az Amerikai Pszichiátriai Társaság (APA) a következőképpen definiálja a fogalmat: „a másik személy olyan célú manipulálását jelenti, hogy az kétségbe vonja az eseményekhez kapcsolódó észlelését, tapasztalatait, vagy az azokra vonatkozó megértését” (APA Online Dictionary 2024). A manipuláció lényege, hogy az elkövető (a gázlángozó) olyan módon torzíttja az információkat, hogy azáltal az áldozat önbizalmát is aláássa (Van Dijk 2006). A befolyásolás célja megijeszteni, elszigetelni a partnert, és ezáltal uralkodni rajta (Stout 2006; Bancroft 2011; Stern 2007). Az áldozat valóságérzékének destabilizálása érdekében a *gázlángozás* módszere általában több nyelvi stratégiát is magában foglal (a fatikus nyelvi elemek szerepéről bővebben lásd Balázs 1987).

A gázlángozás nyelvi stratégiái

A gázlángozó – célja elérése érdekében – nagymértékben támaszkodik nyelvi manipulációs eszközökre (Balázs 2020). A leggyakoribb nyelvi stratégiák a következők:

Tagadás és hiteltelenítés (Simon 1996; Ni 2014): A gázlángozók gyakran letagadják cselekedeteiket, vagy kiforgatják az eseményeket, olyan módon, hogy az áldozatot kétségbe vonja saját percepcióit. Ez olyan kifejezésekben ölthet testet, mint például „Ez soha nem történt meg” vagy „Csak beképzeled magadnak a dolgokat”, esetleg „Rosszul emlékszel.”

Kivetítés (projekció) (Paul–Elder 2004): Gyakori, hogy az abuzáló személy saját hibáit és viselkedését az áldozatnak tulajdonítja, ami által az áldozat hibásnak is érzi magát. Abban az esetben például, ha az áldozat szembesíti a gázlángozót a hazugságaival, olyan választ kaphat, hogy „nem vagy velem őszinte”, vagy „te paranoiás vagy”.

Bagatellizálás (Simon 1996; Ni 2014): A gázlángozók gyakran lekicsinylik az áldozat érzéseit vagy tapasztalatait. Az ilyen nyelvi megfogalmazások mint például a „Túlreagálsz” vagy „Ez nem olyan nagy ügy” hatására az áldozat jelentéktelennek és irracionálisnak érezheti magát.

Terelés (Simon 1996; Stout 2006; Stern 2007): A gázlángozó a felelősségre vonás elkerülése érdekében témát vált, és mindent megtesz, hogy elhárítsa a szembesítést. Nyelvi kifejeződései lehetnek például: „Ezt ne most beszéljük meg”, „Csak el akarod terelni a szót a valódi problémáról” (utóbbi egyidejűleg projekciós manővernek is tekinthető).

Hamis megerősítés (Simon 1996; Ni 2014; Stern 2007; Sarkis 2018): A gázlángozó átmenetileg csillapítja az áldozat aggodalmait vagy kétségeit (pl.: „Megértem, hogy miért érzel így”, „Igazad van, hogy aggódsz”) de csak azért, hogy később alááshassa azt, vagy az áldozat ellen használja fel. Ez magában foglalja azt is, hogy őszintétlen biztosítékokat ajánl, hamis biztonságérzetet keltve az áldozatban, amivel vissza tud élni az áldozat további manipulálására és irányítása érdekében.

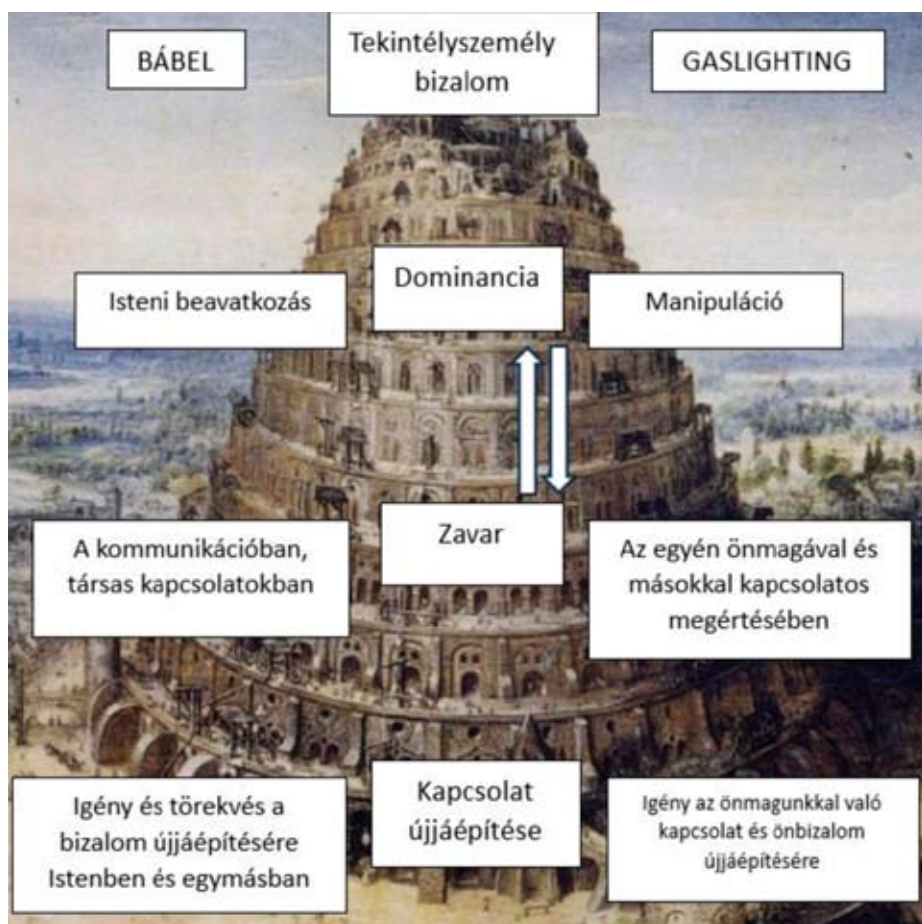
Információ visszatartása (Simon 1996; Ni 2014; Sarkis 2018; Stern 2007): Az információ visszatartása a *gázlángozás* során a lényeges tények, részletek elhallgatását vagy eltitkolását jelenti az áldozat elől, annak érdekében, hogy befolyásolja az áldozat valóságról alkotott képét, és fenntartsa a helyzet feletti ellenőrzést. Ez a módszer alkalmas arra, hogy az áldozat annyira zavarttá váljon, hogy egyben függővé is váljon a gázlángozó megerősítésétől. Ez lehetőséget ad az abuzáló félnek, hogy hatalmat gyakoroljon és uralkodhasson áldozata felett.

Gaslighting by proxy (Simon 1996; Sarkis 2018; Stern 2007): A *gaslighting by proxy* nem kifejezetten nyelvi stratégia, hanem inkább egy azokat hangsúlyosabbá tevő kommunikációs viselkedés. A nyelvi manipulációt megerősítve az áldozat másokkal való kapcsolatával és a feléjük irányuló bizalmával is visszaél, ilyen módon a személyiség legmélyebb rétegeit és „kapaszkodóit” is károsítja. A *gaslighting by proxy* lényege, hogy a gázlángozó az áldozat barátai, családtagjai, munkatársai, vagy akár az őt körülvevő szakemberek köréből toboroz szövetségeseket, hogy még inkább aláássa az áldozat percepcióját, önazonosságát, mentális egészségét. Ez nagyban hozzájárul az áldozat összezavarásához és elszigeteléséhez. Mivel a hamis szuggesztiót több személy is megerősíti, ez megnehezíti a hamis narratívák megkérdőjelezését és a realitásérzék visszanyerését, valamint fokozza az izolációt. Nyelvi kifejeződései az áldozat korábbi szövetségesei részéről hangzanak el, például: „Én erre máshogy emlékszem”, „Talán félreértetted”, „Biztos, hogy jól emlékszel?”, „Ő (a gázlángozó) csak a legjobbat akarja neked!”

Mindezek a viselkedési és nyelvi stratégiák az áldozat mentális egészségében jelentős romlást idéznek elő. Ennek jelei a gyötrő kétségek, az összezavartság érzete, az elszigetelődés, valamint identitásvesztés, amelyet klinikai megjelenésében szorongásos, depressziós tünetképződés kísér (Simon 1996; Sarkis 2018).

Bábel tornya és a *gaslighting* manipuláció közötti párhuzamok

A Mózes első könyvében szereplő Bábel bibliai története (1Mózes 11:1-9) azt az időt mutatja be, amikor a földön élő emberek még egy nyelvet beszéltek és elhatározták, hogy égig érő tornyot fognak építeni. Isten ezért összezavarta a nyelvüket, így abbahagyták a város és a torony építését, majd szétszóródtak a világban. Míg Bábel történetét gyakran a nyelvi diverzitás eredetének mitologikus magyarázataként értelmezik, meglepő hasonlóságokat is mutat a *gaslighting* manipuláció módszereivel (2. ábra).

2. ábra A bábeli történet és a *gaslighting* manipuláció közötti párhuzamok (illusztráció: Lucas van Valckenborch, 1594).

Először is mind a bábeli események, mind a *gaslighting* manipuláció gyújtópontjában egy olyan tekintélyszemély (autoritás) áll, akivel kapcsolatban az áldozat bizalmat érez. Az isteni beavatkozás és a manipulációs spirál kezdeményezése a dominancia kifejezésének és gyakorlásának eszközeként is értelmezhető. Bábel történetében Isten hatalmat gyakorol a nyelv felett, és arra használja, hogy irányítsa és befolyásolja az embereket. Azáltal, hogy összezavarja nyelvüket, Isten hatékonyan aláássa az együttműködési képességüket és céljuk elérésnek lehetőségeit, hasonlóan ahhoz, ahogy a gázlángozó aláássa az áldozat realitásérzékét és önnön cselekvőképességbe vetett bizalmát. Bábel történetében a nyelvek összezavarása párhuzamba állítható a *gázlángozás* következtében az áldozatban kialakuló „összezavarodottsággal” és kétségek ébredésével. Ahogy a bábeliek nem tudták megérteni egymást a nyelvek sokfélesége miatt, a *gázlángozás* áldozatai sem tudnak hatékonyan kommunikálni manipulátoraikkal az igazság relativizálódása és a realitás eltorzulása miatt (sérül a kapcsolati kommunikáció). Azonban mindkét esetben láthatjuk az igényt és törekvést a reparációra. Ahogy a bábeli történetben a későbbi igyekezetet egymás megértésére, és az Isten és ember közti kapcsolat rendezésére, úgy a *gaslighting* esetében az áldozat önmagával való egységének és önbizalmának újjáépítése a cél. És végül, amíg Bábel történetében az egyszeri isteni beavatkozás eléri célját, tehát az építkezés megghiúsul és az isteni szuverenitás újra elismerésre kerül, a *gázlángozás* esetében azonban szükséges a zűrzavarkeltés ismétlődő fenntartása a másik személy feletti állandó dominancia és kontroll megvalósítása érdekében (Shostrom 1967).

Összefoglalás

A *gaslighting*, vagy *gázlángozás* a pszichológiai abúzus egyre elterjedtebb formája, amely hangsúlyosan támaszkodik nyelvi stratégiákra annak érdekében, hogy aláássa az áldozat saját valóságába vetett bizalmát. A tagadással, hiteltelenítéssel, kivetítéssel, bagatellizálással, tereléssel, mások bevonásával, hamis megerősítéssel és az információ visszatartásával a gázlángozók zűrzavart és kételyeket teremtenek, így áldozataikat még fogékonyabbá teszik a szuggesztiókra és további manipulációra. Bábel története erőteljes metaforát kínál a *gaslighting* esetében alkalmazott nyelvi manőverekre, rávilágítva arra, hogy a nyelv milyen módon használható mások irányítására és befolyásolására. Ezeknek a nyelvi stratégiáknak a felismerése elengedhetetlen a *gázlángozás* különböző megjelenési formáinak azonosításához, és a destruktív kommunikációs spirál megtöréséhez.

Szakirodalom

- A Magyar Bibliatársulat Ószövetségi és Újszövetségi Bibliafordító Szakbizottsága (ford.) 1975/1998. Biblia. Magyar Bibliatársulat, Budapest.
- American Psychiatric Association 2013. *Diagnostic and statistical manual of mental disorders* (5th ed.). <https://doi.org/10.1176/appi.books.9780890425596>
- APA Dictionary of Psychology 2024. <https://dictionary.apa.org/> Letöltés ideje: 2024. 03. 09.
- Balázs Géza 1987. A kapcsolatfelvétel nyelvi formái. *Magyar Nyelvőr*, 111. 402–412.
- Balázs Géza 2020. A manipuláció titkai: küszöb alatt vagy mellékúton. 13–22. In: H. Varga Gyula (szerk.): *A befolyásolás formái a médiában. Szándék, forma és tartalom*. Hungarovox Kiadó, Budapest.
- Bancroft, Lundy – Silverman, Jay G. – Ritchie, Daniel 2011. *The batterer as parent: Addressing the impact of domestic violence on family dynamics*. Sage publications. <https://doi.org/10.4135/9781452240480>
- Beerbohm, Eric – W. Davis, Ryan 2023. Gaslighting citizens. *American Journal of Political Science*, 67. 4. 867–879.
- BNO-10 1995. *A betegségek és az egészséggel kapcsolatos problémák nemzetközi statisztikai osztályozása* (10. revízió). Budapest, Népjóléti Minisztérium. ISBN 9637025413.
- Boakye, Priscilla N. – Prendergast, Nadia – Bailey, Annette – Sharon, McCleod – Bandari, Bahareh – Odutayo, Awura-Ama – Anane Brown, Eugenia 2024. Anti-Black Medical Gaslighting in Healthcare: Experiences of Black Women in Canada. *Canadian Journal of Nursing Research*, <https://doi.org/10.1177/08445621241247865>
- Camacho-Reyes, Marielys 2023. *The Lived Experiences of Entry-Level Employees With Posttraumatic Growth Following Workplace Gaslighting*. PhD Thesis. Walden University.
- Durbhakula, Shravani – Fortin, Auguste H. 2023. Turning down the flame on medical gaslighting. *Journal of general internal medicine*. 38. 15. 3426–3427.
- Hope, Justin 2021. *Gaslighting Ivermectin, vaccines and the pandemic for profit*. <https://cjc-rcc.ualgary.ca/article/view/60576> Letöltés ideje: 2024. 03. 09.
- Khan, Kianaat – Ul Saba Tario, Noor – Majeed, Saima 2024. Psychological impact of medical gaslighting on women: a systematic review. *Journal of*

- Professional & Applied Psychology* 5. 1. 110–125. <https://doi.org/10.52053/jpap.v5i1.249>
- Kukreja, Priyam – Pandey, Jatin 2023. Workplace gaslighting: Conceptualization, development, and validation of a scale. *Frontiers in Psychology*, 14. 1–10. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2023.1099485>
- Le Febvre, Leah E. 2017. Ghosting as a relationship dissolution strategy in the technological age. In: Punyanunt-Carter, N. – Wrench, J. (eds.): *Swipe Right For Love: The impact of social media in modern romantic relationships*, Rowman & Littlefield, 219–235.
- Merriam-Webster's Advanced Learner's English Dictionary: Gaslighting https://www.merriamwebster.com/dictionary/gaslighting?utm_campaign=sd&utm_medium=serp&utm_source=jsonld, letöltés ideje: 2024. 03. 12.
- Merriam-Webster's Advanced Learner's English Dictionary: Ghosting. <https://www.merriam-webster.com/dictionary/ghosting>, letöltés ideje: 2024. 03. 12.
- Ni, Preston 2014. How to successfully handle manipulative people. *Preston Ni Communication 2014*.
- Oxford English Dictionary: Gaslighting. <https://www.oed.com/search/dictionary/?scope=Entries&q=gaslighting> Letöltés ideje: 2024. 03. 05.
- Oxford English Dictionary: Ghosting. <https://www.oed.com/search/dictionary/?scope=Entries&q=ghosting> Letöltés ideje: 2024. 03. 05.
- PBS News Hour: <https://www.pbs.org/newshour/arts/gaslighting-is-merriam-websters-2022-word-of-the-year> Letöltés ideje: 2024. 03. 14.
- Rietdijk, Natascha 2021. Post-truth politics and collective gaslighting. *Episteme*. Cambridge University Press, 1–17.
- Sarkis, Stephanie 2018. *Gaslighting: How to recognise manipulative and emotionally abusive people and break free*. Hachette UK.
- Shengold, Leonard L. 1979. Child abuse and deprivation: Soul murder. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 27. 3. 533–559.
- Shostrom, Everett L. 1967. Man, the manipulator: the inner journey from manipulation to actualization. *Canadian Journal of Counselling and Psychotherapy*, 2 2. 128–129.
- Simon, George K. 1996/2000. *In sheep's clothing: Understanding and dealing with manipulative people*. A. J Christopher & Co, Little Rock AR 72202.
- Stern, Robin 2007/2018. *The gaslight effect: How to spot and survive the hidden manipulation others use to control your life*. Harmony.
- Stout, Martha 2006. *The sociopath next door*. Harmony.

- Timmermans, Elisabeth – Hermans, Anne-Mette; Oprea, Suzanna J. 2021. Gone with the wind: Exploring mobile daters' ghosting experiences. *Journal of Social and Personal Relationships*, 38.2: 783-801. <https://doi.org/10.1177/0265407520970287>
- Van Dijk, Teun A. 2006. Discourse and manipulation. *Discourse & society*, 17. 3. 359–383. <https://doi.org/10.1177/095792650606025>
- Yagoda, Ben 2017. „How Old Is 'Gaslighting'?”. The Chronicle of Higher Education. <https://benyagoda.com/2017/01/20/how-old-is-gaslighting/>
Letöltés ideje: 2024. 03. 05.

A szeretetnyelvekről szakmai szemmel

„Művészet-e a szeretet?

Ha igen, akkor tudást és erőfeszítést igényel.”

Erich Fromm

Bevezetés

Példaként gondoljunk egy kisgyermekes házaspárra, Marira és Janira. Már öt éve házasok és nagyon szeretik egymást, viszont a gyermekük születése óta megnövekedett feladatmennyiség miatt nehezen jut idejük a kapcsolatukra. Amikor Marinak van egy kis szabadideje, finom vacsorát készít a férjének, hogy kifejezze iránta érzett szeretetét. Jani pedig, amikor hazaérkezik a munkából, örül ugyan az ételnek, viszont mélyen magában arra vágyna, hogy Mari apró ajándékokkal lepje meg őt, ahogyan a kapcsolatuk elején tette. Jani kis szabadidejében, munkából hazafelé menet Marira gondolva néha vesz valami apró meglepetést neki, hogy ezzel is éreztesse vele mennyire szereti. Mari értékeli az ajándékot és a gesztust, viszont mélyen magában arra vágyna, ha Jani kicsit kivenné a részét a háztartásból, és például heti egyszer kivinné a szemetet. Telik-múlik az idő, Mari és Jani egyre frusztráltabbak, egyre elkeseredettebbek. Úgy érzik, hogy noha ők mindent megtesznek a kapcsolatukért, a másik fél mégsem viszonzozza ezt. Mi lehet ennek hátterében, hiszen mindketten szeretik egymást? A válasz az öt szeretetnyelv elmélete szerint nem más, minthogy *nem egy szeretetnyelvet beszélnek*.

Gary Chapman „Az öt szeretetnyelv” (*5 Love Languages*) című könyve széles körben ismert. Több, mint tízmillió példányban került eladásra, és több mint ötven nyelvre fordították le (Chapman 2015: 179). Az önsegítő mű nagy népszerűsége ellenére, kevésbé foglalkozik az elmélettel a pszichológia, s csak néhány kutatásban vizsgálták a modellt (Coy–Rodriguez 2022: 742). Fontosnak tartom ezért, hogy Chapman elméletét a szakirodalom tükrében megvizsgáljuk.

Tanulmányomban először ismertetem az öt szeretetnyelv elméletét, kialakulásának körülményeit, és azt, hogyan ismerhetjük fel őket. Ezt követően a kutatások tükrében vizsgálom a modellt, s végül igyekszem a jövőre vonatkozó irányokat is megfogalmazni az eddigi kutatások mentén.

Az öt szeretetnyelv

Az öt szeretetnyelv elméletét Gary Chapman, 1992-ben dolgozta ki, több évtizedes házassági tanácsadói tapasztalatai nyomán. A szeretetnyelv fogalmát úgy definiálta, mint a szeretet kifejezésének nyelvi csatornáit (Chapman 2015: 13). Chapman házastársaknak segített, akik valamiért nem érezték a másik szeretetét. Ezt a jelenséget Chapman úgy írta le, hogy nincs tele a *szeretettankjuk* (Chapman 2015: 18). A *szeretettank* fogalmát Ross Campbell gyermekpszichiátertől vette át, aki a gyermekek vonatkozásában fogalmazta meg, hogy a szeretet utáni sóvárgás (a szeretettank kiürülése) vezet a gyermekek helytelen viselkedéséhez (ld. Chapman 2015: 19). Ez a szeretettank akkor tud megtelni, ha a saját szeretetnyelvén „szólnak” az emberhez. Chapman tehát a szeretetet alapvető szükségletként határozta meg. A szeretetnyelvek kialakulásáról azt írta, hogy veleszületett jellemzők – vagyis a személy temperamentuma –, és környezeti tényezők egyaránt meghatározzák. A környezeti tényezőkön belül a szülők szeretetkifejezésének módját tartja különösen fontos tényezőnek. Ez a gyermekkorban elsajátított szeretetnyelv lesz a személy elsődleges szeretetnyelve, míg később egy másodlagos szeretetnyelv

1. ábra Gary Chapman: Az öt szeretetnyelv (saját ábra a könyv alapján, Chapman 2015).

sajátítható el (Chapman 2015: 14). Gyakran azonban a párok szeretetnyelve nem azonos – ahogyan a bevezetőben leírt esetben is olvasható –, a pár tagjai mégis a saját szeretetnyelvükön kommunikálva, nem pedig a másik fél szeretetnyelvén próbálják kifejezni a másik iránti érzéseiket. Az elmélet szerint ebből konfliktusok adódhatnak, hiszen az idegen szeretetnyelvtől nem telik meg a szeretettank (Chapman 2015: 21). Az öt szeretetnyelv az 1. ábrán tekinthető meg, és a következőkben ezeket ismertetem.

I. Elismerő szavak (*Words of affirmation*)

Az első Chapman által leírt szeretetnyelv az elismerő szavaké. Ezek dicsérő, bátorító szavak a másik személy felé, melyekkel elismerjük valamilyen telje-

sítményét, sikerét, tettét (Chapman 2015: 40). Ilyen lehet például, ha az egyik fél megdicséri a másik öltözkését, az ételt, amit készített, vagy elismeri, hogy milyen sokat dolgozott. Az elismerő szavak esetében fontos, hogy kedvesen és őszintén fogalmazzunk, valamint kongruens – hiteles – legyen a verbális és nem verbális kommunikációnk, mindkét csatornán a szeretetet közvetítsük, miközben elmondjuk ezeket a szavakat. (Lehet ugyanis az elismerő szavakat lekezelő gesztussal, odavetve is mondani.) Az elismerő szavakhoz kapcsolódik továbbá, hogy fontos a másik felé kéréseket és nem követeléseket megfogalmazni. Abban az esetben például, ha a pár egyik tagjának az elismerő szavak a szeretetnyelve, míg a másiknak a szívességek (lásd. IV. pontban), akkor érdemes kérésként megfogalmaznia a szívességek nyelvén beszélő félnek, hogy mit szeretne a másiktól. Ilyen lehet, hogy *Kedvesem, este meg tudnád csinálni a kedvenc süteményemet? Úgy szeretem, ahogyan Te készíted.* Ezzel megadjuk párunknak a választási lehetőséget, közvetítjük felé vágyainkat, és elismerjük a képességeit (Chapman 2015: 44).

II. Minőségi idő (*Quality time*)

A minőségi idő az az együtt töltött közös idő, melyben teljes figyelmével jelen van a két fél, és osztatlan figyelmet szentel a másiknak. Tehát például egy közös beszélgetés során nem szól a TV a háttérben és a beszélgetők a telefonjaikat sem figyelik. Amennyiben az egyik, vagy mindkét félnek a minőségi idő a szeretetnyelve, érdemes közös programokat szervezniük, melyekben szerepet kap az egymásra figyelés. Ilyen lehet egy közös séta, kirándulás vagy étteremlátogatás. Nem szabad azonban ezt összekeverni azzal a közös időtöltéssel, amikor például mindketten filmet vagy sorozatot néznek, hiszen ebben a helyzetben nem a kapcsolatuk áll a figyelmük középpontjában. Chapman szerint akkor szolgálja a közös tevékenység az egymás iránti szeretet megélését, ha három dolog teljesül: 1. legalább az egyik fél érdeklődik a tevékenység iránt, 2. mindkét félnek van kedve a tevékenységhez, 3. mindkét fél a másik iránt érzett szeretetét fejezi ki ezzel a tevékenységgel (Chapman 2015: 53). Általánosságban elmondható, hogy Chapman szerint a legjobb, ha a szeretetnyelveken napi rendszerességgel szólunk a másikhoz, hiszen ekkor fogja teljes mértékben szeretve érezni magát (Chapman 2015: 175). Ezért, ha a párunk vagy a mi szeretetnyelvünk a minőségi idő, érdemes a mindennapokba beépíteni valamilyen közös tevékenységet. Ilyen lehet egy meghitt beszélgetés, akár csak húsz percben a napunkról és az érzéseinkről. Fontos, hogy a másik fél elbeszélését aktív figyelemmel kövessük – például bólogassunk,

hümmögjünk, fejezzük ki az együttérzésünket –, mert akkor fogja a másik fél érezni, hogy szeretetből vagyunk jelen (Chapman 2015: 61).

III. Ajándékozás (*Receiving gifts*)

Mielőtt rátérnék ezen szeretetnyelv részletezésére fontosnak tartom, hogy kitérjek a szeretetnyelv elnevezésének eredeti és fordított megfelelőjére. Az „Ajándékozás” kifejezésről egyszerűbben asszociálunk az ajándékot adó félre, míg az eredeti „Receiving” (angolul: kapni) kifejezés egyértelműen a megajándékozott félre vonatkozik. Fontos az elmélet megértése szempontjából, hogy Chapman minden esetben a szeretetet kapó fél nézőpontjából beszél az elsődleges szeretetnyelvekről, azonban a szeretetnyelvi csatornák leírása a szeretetet adó félnek szól, mert abban próbál segítséget nyújtani, hogy milyen módon fejezheti ki valaki szeretetét a párja felé.

Az ajándékozás szeretetnyelve magába foglalja azt a tevékenységet, hogy az egyik fél kap valamit a másiktól. Ez az ajándék lehet pénzért vásárolt vagy saját kezűleg készített, de akár a másik fél jelenléte is szolgálhat ajándékként. Chapman kiemeli, hogy az ajándék értéke akkor megfelelő, ha arányban van az ajándékozó anyagi helyzetével. Ebben az esetben válhat a szeretet kifejezésének eszközévé. A másik jelenléte olyan módon jelenthet ajándékot, ha a személy számára fontos eseményre, pl. egy fellépésre, előadására elmegy vele (Chapman 2015: 76–78). Chapman azt is kiemelte, hogy ha az ajándékokra valaki kritikával reagál, nem érdeklődik irántuk, akkor nagy valószínűséggel nem az ajándékozás az elsődleges szeretetnyelve (Chapman 2015: 75). Ennél a szeretetnyelvnél is kiemeli a szerző a rendszeresség fontosságát. Amennyiben párunknak az ajándékozás az elsődleges szeretetnyelve, nem elégséges az iránta érzett szeretetünk kifejezésére, ha ünnepekkor meglepjük valamivel. Ideális, ha heti rendszerességgel szerzünk számára valami apróságot, mert akkor fogja igazán szeretve érezni magát (Chapman 2015: 82).

IV. Szívességek (*Acts of service*)

A szívességek szeretetnyelv szolgáltatásokat, tetteket jelent. Például, ha bizonyos feladatokat átvállal az egyik fél a másiktól vagy segít neki az elvégzésükben. Ezek lehetnek ház körüli munkák – takarítás, rendrakás, szemétkivétel, bevásárlás, ételkészítés, fűnyírás –, de munkahelyi feladatok elvégzésében vagy tanulásban való segítség is (Chapman 2015: 97). Nem mellékes azonban a segítség adásának módja. Chapman szerint abban az esetben fog szeretetet közvetíteni a cselekedet, ha ezt nem kényszerből, hanem törődésből és öröm-

mel teszik valakiért. Ez azonban csak akkor elképzelhető, ha a szívességek szeretetnyelvét beszélő fél azt érezteti a másikkal, hogy mennyire sokat jelentene számára, ha megtenné érte ezt a szívességet ahelyett, hogy ráerőszakolná a feladatot vagy esetleg csak felróná neki, miért nem csinálta meg már megint (Chapman 2015: 98–99). Végül még egy formáját emeli ki a szerző a szívességek szeretetnyelvének. Azzal is kifejezheti a személy társa iránti szeretetét, ha a számára fontos személyekért, például a szüleiért vagy barátaiért, tesz valamit (Chapman 2015: 101).

V. Érintés (*Physical touch*)

Az érintés szeretetnyelve a különböző fizikai érintéseket foglalja magába, és fontos, hogy nem korlátozódik a szexuális érintkezésre. Ilyen lehet például egy masszázs, simogatás, puszti, csók, ölelés, kézfogás, vállveregetés (Chapman 2015: 105). Ennél a szeretetnyelvnél a szerző a rendszeresség fontossága mellett azt is kiemeli, hogy fontos lehet társaságban is kifejezni fizikai érintéssel a másik iránt érzett szeretetet. Például mellé ülhetünk, megfoghatjuk a kezét, vagy átkarolhatjuk. Abban az esetben, ha egy pár egyik, vagy mindkét felének az érintés az elsődleges szeretetnyelve, érdemes ezt beépíteni a napi rutinba annak érdekében, hogy kellően szeretve érezhessék magukat. Ilyen lehet, ha búcsúzkodásnál és köszöntésnél megölelik, megpuszítják egymást, lefekvésnél csókkal kívánnak jó éjszakát, illetve, ha erős érzelmeket él meg az egyik fél – akár nagy örömet vagy bánatot –, akkor a másik fél fizikai érintéssel fejezi ki az együttérzését (Chapman 2015: 116).

Ezen a ponton, ha visszagondolunk a bevezetés elején leírt esetre, már világos lehet számunkra, hogy mi volt a probléma a házaspár esetében. Míg Mari a szívességek szeretetnyelvét beszélte, és ezzel próbálta kifejezni Janó iránti szeretetét, Janónak az ajándékozás volt az elsődleges szeretetnyelve, így ezzel próbált kedveskedni Marinak. Egymás szeretetét viszont nem érezték, hiszen nem az elsődleges szeretetnyelvükön fordultak hozzájuk. Ugyanígy kívülről rátekintve egy esetre könnyűnek tűnhet a konfliktus feltárása, a hétköznapiakban azonban, főként, ha mi magunk is bevonódunk érzelmileg, nem feltétlenül egyszerű tisztán látni a helyzetet. Viszont Chapman szerint segíthet, ha tudjuk, hogyan ismerhetjük fel a másik fél szeretetnyelvét (Chapman 2015: 122).

Az elsődleges szeretetnyelv felismerésének módjai

Chapman szerint az elsődleges szeretetnyelv azonosításának három módja van.

1. Figyeljük meg, hogyan fejezzük ki a szeretetünket mások felé. Ahogyan az esetpéldából is láthattuk, általában úgy fejezzük ki a szeretetünket mások felé, ahogyan nekünk is jól esne, ha kifejeznék irántunk, így ennek megfigyelése jelentheti az elsődleges támpontot szeretetnyelvünk azonosításában.
2. Gondoljunk vissza arra, hogy mi miatt panaszkodunk a legtöbbször. Chapman tapasztalatai szerint, amelyik szeretetkifejezési mód a leginkább hiányzik számunkra az lesz az elsődleges szeretetnyelvünk. Például átgondolhatjuk, mit viselnénk el nehezebben: Ha a párunk nem köszöntene öleléssel mikor hazaér? Vagy ha nem dicsérne meg minket, mikor finomat főztünk? Esetleg az lenne fájóbb, ha nem vinné le a szemetet? Lehet, hogy hetente legalább egyszer szeretnénk valamit kapni tőle? Vagy inkább arra vágyunk, hogy töltsünk együtt időt vele, amit csak egymásra szentelünk?
3. Végül gondoljuk át, hogy mit kérünk a másiktól a leggyakrabban.

A három módszer egyikével nagy valószínűséggel fel fogjuk ismerni az elsődleges szeretetnyelvünket, illetve párunk elsődleges szeretetnyelvének azonosításában is segítséget nyújthat (Chapman 2015: 175).

A szeretetnyelvek megjelenése gyermekeknél

Amint a szeretetnyelvek általános bemutatásánál már szóba került, Chapman szerint az elsődleges szeretetnyelvek gyermekkorban alakulnak ki, részben veleszületett módon, illetve környezeti hatásokon keresztül, ezen belül is leginkább a nevelés hatására (Chapman 2015: 14). Chapman úgy vélekedik, hogy kisgyermekkorban még nem lehet egyértelműen megállapítani azt, hogy melyik az elsődleges szeretetnyelve a gyermeknek, ezért érdemes felé mind az öt szeretetnyelven keresztül kimutatni a szeretetet. Mindeközben azt is érdemes figyelni a gyermeknél, hogy melyik szeretetnyelvre hogyan reagál, illetve, hogy ő hogyan fejezi ki a szeretetét mások felé (Chapman 2015: 159). Abban az esetben, ha a gyermek gyakran megdicsér másokat és ő is igényli a dicséretet, bátorítást, akkor nagy valószínűséggel az elismerő szavak lesz az elsődleges szeretetnyelve. Azok a gyerekek, akik számára a legfontosabb, hogy a környezetük rájuk figyeljen, valamint gyakran szeretnének valamit

megmutatni a szüleiknek, pl. hogy mit készített, vagy milyen új dolgot tanult, valószínűsíthetően a minőségi idő elsődleges szeretetnyelvét beszélik. Ha a gyermek gyakran meglep másokat valamilyen kedves ajándékkal, és a másoktól kapott ajándékoknak rendkívül örül, megbecsüli és féltve őrzi ezeket, akkor az ajándékozás lehet az elsődleges szeretetnyelve. Amennyiben sokat segít a házimunkában, örömmel felajánlja a hozzájárulását a feladatokhoz, és igényli, hogy segítsenek neki a feladatai elvégzésében, az a szívésségek elsődleges szeretetnyelvként való megjelenésére utal (Chapman 2015: 160). Végül, ha a gyermek amint meglátja a szüleit a nyakukba ugrik, szeret oda-bújni hozzájuk, és akár kéri, hogy öleljék meg, akkor nagy valószínűséggel az érintés az elsődleges szeretetnyelve (Chapman 2015: 159). Chapman azt is hangsúlyozza, hogy az életkor előrehaladtával az elsődleges szeretetnyelv nem változik a gyerekeknél, viszont azon belül a szeretet kifejezésének módja igen. Például egy kamasz gyermek, akinek az érintés az elsődleges szeretetnyelve, már nem feltétlenül örül, ha megölelik vagy pusztat adnak neki a szülei, viszont értékelheti a vállveregetést vagy kézfogást. Chapman azt is hangsúlyozza, hogy még testvérek esetében sem feltétlenül ugyanazt a szeretetnyelvet beszélik a gyerekek, így fontos kitapasztalni melyik gyermek mi-ből érzi a szeretetet. Tehát nem feltétlenül ugyanaz a szeretetkifejezési mód lesz eredményes minden gyermek esetében (Chapman 2015: 166).

Az öt szeretetnyelv elmélet értékelése

Az elmélet relevanciája

Az elmélet problémafelvetése „Hogyan tarthatjuk fenn a házasságot hosszútávon?” egészségpszichológiai szempontból jelentős. Több kutatásban kimutatták, hogy a társas támogatás és ezen belül is a házastársi kapcsolat védő tényező nem csak a mentális egészség szempontjából, de a morbiditás (a populáció megbetegedési arányai) és a mortalitás (a populációban a megbetegedések számához viszonyítva a halálozási arányszám) tekintetében is (Holt-Luntstad et al. 2007: 1, King–Reis 2011: 55). A válások száma azonban az OECD országokban nő vagy nem változik jelentősen, míg a házasságok aránya csökkenőben van (OECD Family Database 2022: 5). Ha csak Magyarországot nézzük, elmondható, hogy 2022-höz képest 2023-ban az ezer főre jutó házasságok aránya 6,6 főről 5,2 főre csökkent, míg a válások aránya ezer főre nézve mindössze 1,7 főre csökkent 2023-ban a 2022-es 1,8 főhöz képest (KSH 2023). A magas válási arány és a jól működő házasságok jelentősége

miatt fontos lenne olyan intervenciókat kidolgozni, melyek a kapcsolati elégedettség növekedéséhez, és ezáltal a házassági kapcsolatok fenntartásához járulnak hozzá (Bunt–Hazelwood 2017: 4).

Elméleti beágyazottság

Chapman elmélete hiánypótlónak mondható, mert közérthetően ragadta meg a szeretet kifejezésének módjait, és a nem megfelelő használatuk nyomán kialakuló konfliktusokat. A nagy eladási számok, és a mű több mint ötven nyelvre való lefordításának fényében elmondható, hogy világszerte számos ember tudott azonosulni a szerző gondolataival (Bunt–Hazelwood 2017: 5). Ugyanakkor fontos megemlíteni, hogy korábban is több elméletalkotó hangsúlyozta a családi konfliktusok hátterében meghúzódó kommunikációs és interakciós problémákat (Például Berne 1987-es *Emberi játszmák* című művében, vagy Watzlawick et al. 1990: *Változás* című munkájukban), bár elméleteiket talán kevésbé közérthető nyelvezettel fogalmazták meg, és a hétköznapi alkalmazásuk sem volt ennyire egyszerűen megragadva. Kiemelendő még ebből a szempontból Stafford és Canary 1991-ben publikált elmélete, akik a kapcsolat fenntartásának módjait vizsgálták (*rational maintenance strategies*) (Canary–Stafford 1991: 217). Elméletük megalkotásánál egyrészt a kapcsolat fenntartásáról szóló szakirodalmat vették alapul, másrészt kvalitatív tartalomelemzéssel vizsgálták pároktól felvett válaszokat arra a kérdésre vonatkozóan, hogy milyen stratégiákat alkalmaznak a párkapcsolatuk fenntartása érdekében. Ezt követően faktoranalízissel (statisztikai elemzési módszer, mely az adatok csoportosításában nyújt segítséget) elemezték az összegyűjtött kategóriákat. Izgalmas, hogy Chapmanhez hasonlóan ők is öt módot találtak. Ezek a következők: (1) *pozitivitás (positivity)*, mely arra reflektál, hogy pozitívan és kedvesen igyekeznek kommunikálni egymással a partnerek; (2) *nyitottság (openness)*, mely arra irányul, hogy a pár tagjai nyíltan beszélnek egymással a kapcsolatukról és a kapcsolati konfliktusaikról; (3) *megerősítés (assurance)*, mely a másik fél szóbeli elismerése, dicsérése, bátorítása; (4) *szociális kapcsolatok (social networks)*, tehát, hogy a két félnek vannak szociális kapcsolatai, azokat aktívan ápolja, és számíthat ezekre a kapcsolatokra; (5) *feladatmegosztás (sharing tasks)*, mely a másik feladataiban való segítséget és bizonyos, akár házkörüli feladatok átvállalását jelenti (Canary–Stafford 1992: 243–244). Az elmélet és Chapman elmélete első olvasásra erősen összecseng. Az a tény, hogy Canary és Stafford szisztematikus elemzést alkalmazva hasonló eredményre jutottak, mint amire Chapman a gyakorlati esetei alapján, megerősítheti, hogy ezek a szeretetkifejezési mó-

dok szignifikánsan hozzájárulnak a kapcsolatok jó működéséhez. Egbert és Polk (1992: 19) megvizsgálták, milyen összefüggés van a két elmélet között. Eredményeik szerint közepes mértékű volt a korreláció a két elmélet kategóriái között, ami arra utal, hogy van ugyan összefüggés közöttünk, azonban nincsenek átfedésben egymással. Az eredmény továbbá azt mutatja, hogy a két elmélet valószínűsíthetően hasonló konstruktumokat takar. A kutatók megfogalmazzák, hogy ez a két elmélet közötti összefüggés segítséget jelenthet a gyakorlati és a tudományos ismeretek összekötésében (Egbert–Polk 1992: 25).

Kutatási eredmények

Chapman elmélete egyelőre kevésbé kutatott, miközben a külföldi klinikai munkában alkalmazzák (Coy–Rodriguez 2023: 741). Egbert és Polk (1992: 19) fentebb említett kutatásukban megvizsgálták saját fejlesztésű öt szeretetnyelv kérdőívük faktorszerkezetét (vagyis azt, hogy az alsókálák, az egyes szeretetnyelvek mennyire megbízhatóan különülnek el egymástól), ezáltal kísérletet téve arra, hogy kimutassák, valóban öt szeretetnyelvet lehet-e elkülöníteni. Eredményeik szerint az öt-faktoros modell jobb illeszkedést mutatott a többi modellhez (egy-faktoros, vagyis, hogy egyetlen szeretetnyelv létezik) képest, azonban az öt-faktoros modell sem bizonyult megfelelőnek statisztikai szempontból. Leginkább a minőségi idő és az elismerő szavak mutattak magas összefüggést, azonban ezek egybevonásával (négy-faktoros modell) sem javult a faktorszerkezet (Egbert–Polk 1992: 22). A kutatók azt a konklúziót vonták le, hogy további vizsgálatra lenne szükség nagyobb mintán, hogy a megfelelő illeszkedés kimutatható legyen, a vizsgálat ezzel együtt azt megerősítette, hogy valószínűleg öt szeretetnyelvet lehet elkülöníteni (Egbert–Polk 1992: 25).

Egy másik kutatásban Bunt és Hazelwood (2017) megvizsgálták 67 heteroszexuális párt, bevonva a kutatásba azt a kérdést, hogy vajon az elsődleges szeretetnyelv egyezése a pár két tagja esetében hogyan függ össze a kapcsolati elégedettséggel. További változóként vonták be az én-szabályozást (mely fogalom ebben a kutatásban a helyzetnek megfelelő rugalmas viselkedésváltoztatást jelentette). Nem találtak azonban összefüggést a szeretetnyelv azonossága és a kapcsolati elégedettség között (Bunt–Hazelwood 2017: 15). Eredményeik szerint viszont a különböző szeretetnyelvet beszélő párok esetében a nők magasabb én-szabályozásának szignifikáns szerepe volt a kapcsolati elégedettség tekintetében. Tehát ha a pár két tagja nem ugyanazt a szeretetnyelvet beszélte, de a női fél magas én-szabályozással rendelkezett, akkor nagyobb volt a párkapcsolati elégedettségük, mint azon nem egy szere-

tetnyelvet beszélő párok esetében, akiknél a nő én-szabályozása alacsonyabbnak bizonyult (Bunt–Hazelwood 2017: 16). A kapcsolati elégedettség ezzel együtt függetlennek bizonyult attól, hogy ugyanazt vagy különböző szeretetnyelvet beszélt-e a két fél (Bunt–Hazelwood 2017: 15).

Coy és Rodrigez (2022: 741) kutatásukba 84 párt vontak be. Arra voltak kíváncsiak, hogy milyen összefüggés van a pár szeretetnyelvéről való elfogult vagy pontos gondolkodás, a partner iránti szeretetteljes viselkedés, a partner szeretetteljes viselkedésének észlelése, és a kapcsolattal való elégedettség között. Azt az eredményt kapták, hogy amennyiben a pár egyik tagja pontosan gondolkodott a partner szeretetnyelvéről, akkor a másik fél erőteljesebben érezte a felé kifejezett szeretetet és ezen keresztül nőtt a kapcsolattal való elégedettsége (Coy–Rodriguez 2023: 758). Érdekes módon eltérést találtak a kutatók a szeretetnyelvek között abban, hogy mennyire gondolkodtak azokról elfogultan vagy pontosan, vagyis mennyire hitték azt, hogy ugyanaz a partnerük szeretetnyelve, mint az övék. A legelfogultabban a szívességek és az elismerő szavak szeretetnyelvét észlelték a személyek, míg az érintést észlelték a legpontosabban (Coy–Rodriguez 2023: 756). A kutatók azzal magyarázták az eredményt, hogy az érintésről többször beszélhetnek a párkapcsolatban, viszont az elismerő szavak és a szívességek esetében elvárják, hogy partnerük magától, kérés nélkül is használja ezeket a szeretetnyelveket (Coy–Rodriguez 2023: 757). A kutatók felhívják a figyelmet a szeretetnyelvek pontos megismerésének fontosságára, melyben hasznos segítséget nyújthatnak a párokkal foglalkozó szakemberek (Coy–Rodriguez 2023: 759). Az előzőleg bemutatott vizsgálatához hasonlóan Mostova és munkatársai (2021: 1) is arra a következtetésre jutottak 100 heteroszexuális pár bevonásával, hogy a partner szeretetnyelvének pontosabb ismerete, illetve annak a partner számára megfelelő módon való kifejezése nagyobb kapcsolati elégedettséghez vezetett. Hughes és Camden (2020: 234) vizsgálatukban, melybe 981 párkapcsolatban élő személyt vontak be, szintén megerősítették, hogy a szeretetnyelvüket partnerüknek megtanító személyek nagyobb kapcsolati elégedettségről számoltak be.

Végül Nichols és munkatársai (2018: 44) egy szeretetnyelveket megtanító programot teszteltek 38 résztvevő körében, amiből 36 párt alkotott. Eredményeik szerint minden résztvevő fejlődött a partnerük iránti empátiás készségek tekintetében (Nichols et al. 2018: 52). A korábbi kutatások pedig azt mutatták, hogy a partner iránti empátia összefügg a kapcsolati elégedettséggel (Perrone-McGovern et al. 2014: 23).

Összegzés

Gary Chapman elmélete nagy népszerűségnek örvend, mely köszönhető a téma relevanciájának, mind tudományos, mind gyakorlati szempontból, illetve a kérdés közérthető megközelítési módjának. Az elméletet azonban, széleskörű elterjedtsége és felhasználása ellenére, egyelőre kevésbé támasztották alá empirikus kutatásokkal. Az eddigi vizsgálatok megerősíteni látszanak az öt szeretetnyelv elképzelését, valamint összefüggést találtak a partner szeretetnyelvének ismerete és annak megfelelő kifejezőmódja, valamint a kapcsolati elégedettség között. Ezzel együtt érdemes lenne további vizsgálatokat végezni annak érdekében, hogy az összefüggések mögött rejlő mechanizmusok érthetőbbé váljanak, illetve fontos lenne egy megbízható kérdőív kidolgozása az öt szeretetnyelv mérésére, mivel az eddigi mérőeszközök nem bizonyultak megfelelőnek. Végül több kutatás is felhívta a figyelmet arra, hogy abban az esetben vezet nagyobb kapcsolati elégedettséghez a partner szeretetnyelvének ismerete, ha a számára megfelelő módon fejezi ki a szeretetét a másik fél. Ez az eredmény hangsúlyozza a párkapcsolatról és szeretetkifejezésről való kommunikáció fontosságát a felek között. A beszélgetés alapjává válhat Chapman elmélete, viszont az alkalmazásához nélkülözhetetlen a megfelelő mértékű odafigyelés és empátia partnerek között.

A tanulmány olvasása során kérdésként merülhet fel az olvasóban, hogy valóban minden konfliktus megoldható-e megfelelő kommunikációval? A mondás szerint: „Néma gyermeknek anyja sem érti a szavát.” Ez azonban nem jelenti azt, hogy ne lenne meg az emberben az a vágy, hogy őt némán is megértsék. Van egy olyan kép a fejünkben, hogy akkor működik jól a kapcsolatunk, ha „félszavakból is megértjük egymást.” Fontos lenne tehát a kapcsolati konfliktusokról komplexebb módon is gondolkodni, figyelembe véve például a résztvevők elképzeléseit egy kapcsolatról, és az azzal kapcsolatos elvárásait.

Felhasznált irodalom

- Berne, E. 1987. *Emberi játszmák*. Budapest, Gondolat.
- Bunt, S. – Hazelwood, Z. J. 2017. Walking the walk, talking the talk: Love languages, self-regulation, and relationship satisfaction. *Personal Relationships*, 24/2. 280–290. <https://doi.org/10.1111/pere.12182> Letöltés ideje: 2024. 05. 15.

- Canary, D. J. – Stafford, L. 1992. Relational maintenance strategies and equity in marriage. *Communications Monographs*, 59/3. 243–267. <http://dx.doi.org/10.1080/03637759209376268> Letöltés ideje: 2024. 05. 15.
- Coy, A. E. – Rodriguez, L. M. 2023. Affection preference, enactment, and relationship satisfaction: A dyadic analysis of love languages. *Journal of Marital and Family Therapy*, 49/4. 741–761. <https://doi.org/10.1111/jmft.12655> Letöltés ideje: 2024. 05. 15.
- Chapman, G. 2015. *Az 5 szeretetnyelv*. Budapest, Harmat.
- Egbert, N. – Polk, D. 2006. Speaking the language of relational maintenance: A validity test of Chapman's Five Love Languages. *Communication Research Reports*, 23/1. 19–26. <https://doi.org/10.1080/17464090500535822> Letöltés ideje: 2024. 05. 15.
- Fromm, E. 2008. *A szeretet művészete*. Budapest, Helikon. 2.
- Holt-Lunstad, J. – Smith, T. B. – Layton, J. B. 2010. Social relationships and mortality risk: a meta-analytic review. *PLoS medicine*, 7/7. 1–20. <https://doi.org/10.1371/journal.pmed.1000316> Letöltés ideje: 2024. 05. 15.
- Hughes, J. L. – Camden, A. A. 2020. Using Chapman's Five Love Languages Theory to Predict Love and Relationship Satisfaction. *Psi Chi Journal of Psychological Research*, 25/3. 234–245. <https://doi.org/10.24839/2325-7342.JN25.3.234> Letöltés ideje: 2024. 05. 15.
- King, K. B. – Reis, H. T. 2012. Marriage and long-term survival after coronary artery bypass grafting. *Health Psychology*, 31/1. 55–62. <https://doi.org/10.1037/a0025061> Letöltés ideje: 2024. 05. 15.
- Központi Statisztikai Hivatal. 2023. Házasságkötések, válások. https://www.ksh.hu/stadat_files/nep/hu/nep0015.html Letöltés ideje: 2024. 05. 15.
- Mostova, O. – Stolarski, M. – Matthews, G. 2022. I love the way you love me: Responding to partner's love language preferences boosts satisfaction in romantic heterosexual couples. *Plos one*, 17/6. 1–18. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0269429> Letöltés ideje: 2024. 05. 15.
- Nichols, A. – Riffe, J. – Kaczor, C. – Cook, A. – Crum, G. – Hoover, A. – Peck, T. – Smith, R. 2018. The Five Love Languages Program: An exploratory investigation points to improvements in relationship functioning. *Journal of Human Sciences and Extension*, 6/3. 40–58. <https://doi.org/10.54718/VBDZ5406> Letöltés ideje: 2024. 05. 15.
- OECD Family Database. 2022. *Marriage and divorce rate*. 1–6. https://www.oecd.org/els/family/SF_3_1_Marriage_and_divorce_rates.pdf Letöltés ideje: 2024. 05. 15.
- Perrone-McGovern, K. M. – Oliveira-Silva, P. – Simon-Dack, S. – Lefsdahl-Davis, E. – Adams, D. – McConnell, J. – Howell, D. – Hess, R. – Davis,

- A. – Gonçalves, Ó. F. 2014. Effects of empathy and conflict resolution strategies on psychophysiological arousal and satisfaction in romantic relationships. *Applied psychophysiology and biofeedback*, 39. 19–25. DOI 10.1007/s10484-013-9237-2 Letöltés ideje: 2024. 05. 15.
- Stafford, L. – Canary, D. J. 1991. Maintenance strategies and romantic relationship type, gender and relational characteristics. *Journal of Social and Personal relationships*, 8/2. 217–242. <https://doi.org/10.1177/0265407591082004> Letöltés ideje: 2024. 05. 15.
- Watzlawick, P. – Weakland, J. H. – Fisch, R. 1990. *Változás*. Budapest, Helikon.

BÁBEL (2006)

Túl távol, elég közel¹– *Bábel* (2006)

Alejandro González Iñárritu 2006-ban készült *Bábel* című filmje főként a kultúrák közötti kommunikáció és emberi interakciók nehézségeit, komplexitását mutatja be, a globalizáció világát vetíti a közönség elé. A film négy, egymásnak többé-kevésbé „idegen” karakter személyes tragédiáján keresztül mutat rá az elszigeteltség (amely lehet pozitív és negatív is: ismernie kéne az amerikai gyermekeknek azt, hogy mi folyik Mexikóban, vagy sem? Az, hogy Santiago letépi a tyúk fejét, a két amerikai gyereket traumaként éri, ők még nem láttak olyasmit, nem ismerik az ottani tradíciókat) és kommunikációs akadályok egyetemes tapasztalatára, problematikájára.

A több szálon futó, nem-lineáris cselekményvezetés ellenére a film cselekményét alkotó történetek jól elkülöníthetők és követhetők. A film elbeszélés-módja nyilvánvalóvá teszi, hogy a világnak ez a négy pontja, valamint a négy főszereplő (Chieko, Richard, Yussef, Amelia) hogyan kötődnek egymáshoz. Írásomban a filmről szóló szakirodalmat, interperetációkat, kritikákat általam megfigyelt szimbólumok értelmezésével (például a két testvér történetének bibliai vonatkozásainak feltárásával) egészítem ki.

A film már pusztán a tárgyalt témákat tekintve is rendkívül komplex mű. Legelső, és talán legfontosabb ezek közül az interkonnektivitás, azaz az összekapcsoltság elmélete. (A téma háttéréhez lásd: Balázs 2014, 2016 et al.) Eszerint egyetlen ártatlan mozzanatból katasztrófális események teljes láncolata származhat, melyekről később kiderül, hogy váratlan módon kapcsolódnak egymáshoz. Legelőször egy japán férfi, hálája jeléül egy vadászpuskát ajándékozik a marokkói idegenvezetőnek. Később fokozódik a feszültség, amikor ez utóbbi eladja a fegyvert az egyik falubeli családapának/kecskepásztornak csupán azért, hogy az megóvhassa a kecskéit a betolakodó sakálloktól: ő pedig megkéri két fiát, hogy ügyeljenek a nyájra, ám a gyerekek ezt egy idő után megunják, és felváltva kezdenek lövöldözni, célozgatni, versengeni; ekkor sebesítik meg az amerikai turistát, Susant. A merényletből azután akkora botrány kerekedik ki, hogy még a világ másik felén is a terrorizmusról szóló hírekkel vannak tele a médiumok (Chieko televízióján is ez látható például). A japán férfi ezt követően fegyverkereskedelem gyanújába keveredik, közben

¹ Blahaloiusiana dal.

Susan-t és férjét a baleset és az egészségügy késlekedése Marokkóban marasztalja, ezért gyermekeik dadusa, hogy eljuthasson szeretett fia esküvőjére, kénytelen magával átcsempészni őket a mexikói határon. A film zseniálisan mutatja be, hogy nincsenek véletlenek, illetve azt, hogy tetteink és mások tettei között szorosabb a kapocs, mint gondolnánk: egyik kicsinynek tűnő döntés vagy mozzanat egyből szüli a másikat, és végül ezen események lánccolattá lesznek. Nem véletlen az sem például, hogy miért is kell Richardnak és Susannek Marokkóban maradnia, itt jön ugyanis a képbe a következő téma, a sztereotípiák és feltételezések/ítélkezések. Az amerikai kormány ugyanis a hír hallatán az esetet egyből szándékos terrorakciónak minősíti, és ezért nem a marokkói mentőket akarják kiküldeni a haldokló nőhöz, hanem a sajátjaikat, kockáztatva a nő életét, aki már így is sok vért vesztett. Ameliáék az Egyesült Államokba visszafelé tartva szintén megállították a határőrök, nem hitték el neki, hogy ő vigyáz a gyerekekre, hiszen ő egy bevándorló. Ezekkel párhuzamosan a felelőtlenség is döntő szerepet kap: Miért ajándékoz valaki vadászpuskát egy idegenvezetőnek? Csupán hálából. A kecskepásztor miért bízta fiaira a fegyvert, miközben láthatta, hogy mennyire kakaskodnak érte? Csupán bizalomból. Chieko édesapja miért nem kommunikál a lányával? Csupán gyászból. Amelia miért viszi át mégis a határon a két gyereket, ha tudja, hogy nem jó ötlet? Csupán szeretetből. Mindezen kérdésekre hiába egyértelmű a válasz, ahogy az a filmből is kiderül, s hiába érthetőek a helyzetek, amik ezeket a döntéseket szülik, a belőlük következő események mégis minden szereplő életére negatív hatással vannak. A gyász szintén fontos mozgatórugó a filmben, hiszen mind Jonesékat, mind Chiekót és az apját gyökeresen, mind Yussefet és Ameliát érinti. Kiderül ugyanis, hogy Jonesék azért utaztak Marokkóba kettesben, hogy helyrehozhassák a házasságukat, amely egy családon belüli haláleset utáni kommunikáció hiánya miatt került válságba, mivel Richard a gyász közepette elmenekült családjától, és Susan emiatt neheztelt rá. Ennyit tudunk. Chieko és édesapja is gyászolja az anyát, aki öngyilkos lett: Chieko provokatív viselkedéssel és kicsapongó életmóddal próbálja gyászolni, apja pedig elzárkózik, ezért a lány más férfiaknál keres oltalmat és elfogadást, komoly önbizalomhiányban szenved (amelyre nem csak anyja halála ad okot, hanem az is, hogy kénytelen jelbeszéddel kommunikálni és szájról olvasni – úgy érzi, őt ezért elítéli korosztálya, ami sajnos igaz is). Az „ártatlan” lövöldözés következményeként Ahmed, az egyik pásztorfiú is meghal, és ekkor Yussefen is felülkerekedik a gyász. Ezek mellett pedig, bár nem úgy, ahogy a már említett szereplők, Amelia is gyászol, hiszen fenekestül felfordul az élete, amikor hazatoloncolják Amerikából Mexikóba: boldog volt ott, és egy szempillantás alatt ért véget a szép „amerikai álom”, ő ezt gyászolja.

Feltűnő, hogy a filmben mind a négy balul elsült történésre találunk utalást, amelyek utólag tudatosulnak bennünk, nézőkben. Chieko tragédiájára utal az apjával folytatott párbeszéde, a kocsiban olyasmit mond édesapjának, hogy „Anya mindig figyelt rám”, és igazából ez tudható be a baj forrásának náluk: az apa nem igazán kommunikált a lánnyal, így az kicsapongásba menekült, majd csalódott. Richardot is megkérdezi Susan, hogy mit keresnek Marokkóban, miért mentek oda, ami szintén egy olyan kérdés, ami valamit sejtet; nyilván azért mentek, hogy eltöltsenek egy kis időt kettesben, a már említett lövés azonban keresztülhúzza a számításaikat. Mexikó felé tartva pedig a kicsi Mike azt mondja a kocsiban Santiagónak, hogy „Anya szerint Mexikó veszélyes hely”, és mint kiderült hazafelé, az is, legalábbis a határa mindenképpen.

Fontos szimbóluma az alkotásnak a puska, valamint a filmen végigvonuló Bábel-torony-allegória. Kérdéses viszont, hogy melyik tölt be fontosabb szerepet: a vadászpuska úgymond a kiindulópont, az események láncolatának kezdete. Legelőször egyfajta hálát és védelmet jelképez. Abdullahnak muszáj valahogy megvédenie az állatait, hiszen azokon múlik a megélhetése. Később a fegyver holmi játékszer lesz Yussef és Ahmed kezében, és a végzetes hibát szimbolizálja, több ember életét befolyásolva egyszerre; ám ugyanígy a Bábel-torony is nevezhető kiindulópontnak, hiszen a mű szimbolikusan erre a történetre épül. Magában a filmben a címen kívül nincsen ugyan utalás a bibliai történetre, viszont érezni lehet, hogyan vonul végig rajta: attól, hogy ezek az emberek más-más nyelvet beszélnek, nagyon is hasonlítanak egymásra, és nagyon is sok közülük van egymáshoz.

Számomra a film egyik fő kérdésének tűnik, hogy szándékos volt-e a lövés, vagy sem. A jelenetből kiderül, hogy Yussef direkt a buszt célozta, de nem világos, hogy ha tisztában volt vele, hogy ebből baj lesz, miért nem valami másra célzott inkább. A két testvér tragédiájában viszont egyfajta fordított Kain és Ábel történetet látok. Nem a rosszindulatot és féltékenységet tekintve, hanem abból a szempontból, hogy a kakaskodással, a „na, majd én megmutatom, ki tud célozni”-féle játékkal Yussef gyakorlatilag megölte testvérét, még ha véletlenségből és közvetett módon is. Szándékos gyilkosságról ugyan nincs szó, Ahmed pedig nem is az ő keze által hal meg, a bűnhődés viszont megjelenik, hiszen látjuk, hogy Yussef lelkiismeretét bántja a dolog és saját magát okolja a testvére haláláért. Ebből a szempontból a puska a bűn forrását is szimbolizálhatja.

Íñárritu filmje mindenképpen sok időt befektetve, és jelentős kulturális háttértudás felhasználásával értelmezhető alkotás. A bibliai utalások, a globalizáció, a sztereotípiák mind szerepet játszanak a történet és a film szimbolikájának

alakulásában. Úgy vélem, a számos felemerülő téma közül az egyik legfontosabb az említett szimbólumok, illetve a kultúrák közötti kommunikációs nehézségek bemutatása, amit a színészek játéka is remekül alátámaszt.

Felhasznált irodalom

- Balaskó Mária – Balázs Géza – Kovács László (szerk.) 2010. *Hálózat kutatás. Hálózatok a társadalomban és a nyelvben*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- Balázs Géza – Kovács László – Szőke Viktória (szerk.) 2012. *Hálózat kutatás. Interdiszciplináris megközelítések*. Budapest, Inter–MSZT–BOM–Eötvös Kiadó.
- Balázs Géza – Kovács László – Szőke Viktória (szerk.) 2013. *Hálózat kutatás. Diszciplínák és metszéspontok*. Budapest–Szeged, Inter–MSZT–BOM–SZTE JGYPK.
- Balázs Géza 2014. Hálózat kutatás, közösség, nyelv, *Századvég*, 72/2. 23–44.
- Balázs Géza 2016. Hálózat kutatás és nyelvtudomány. *Magyar Nyelvőr*, 20–32. <http://nyelvor.c3.hu/period/1411/141104.pdf> Letöltés ideje: 2024. 07. 09.
- Balázs Géza – Kovács László – Szőke Viktória (szerk.) 2016. *Hálózat kutatás. Hálózatok és (inter)diszciplínák*. Budapest, Inter–Magyar Szemiotikai Társaság.
- Balázs Géza – Imrényi András – Simon Gábor (szerk.) 2020. *Hálózat kutatás. Hálózatok a nyelvben*. Budapest, Magyar Szemiotikai Társaság.

**Buddhista filozófia, kínai bölcselet és keresztény
értékrendszer: Bábel**
Reflexió Alejandro Gonzáles Iñárritu 2006-os filmjére

A film megnézése után nem a Mózes Első Könyvében található, Bábel tornyáról szóló elbeszélés jutott eszembe, hanem a buddhista filozófia egyik alapgondolata: „Minden mindennel összefügg”. (A kérdés filozófiai és művelődéstörténeti vonatkozásaira, pl. Hamvas Béla kapcsán lásd: Balázs 2020; 2021: 33, 2022: 17–18, 2024: 195–198. stb.)

De kezdjük az elején. A cím: Bábel. Egyértelmű bibliai utalás, ami nyilvánvalóan kapcsolódik a film cselekményéhez, amelyben különböző helyszínek, helyzetek, szereplők, nyelvek váltakoznak. Mindez elsöre talán bábeli zűrzavart sejtet, ám a film végére kiderül, hogy e zűrzavar nem a nyelvek és kultúrák különbözőségéből adódik, hanem az emberek elmagányosodásából és elidegenedésérzéséből. Hiába veszik körül barátok, mégis magányos Chieko Japánban. Kiszolgáltatott és a társadalom kivetné magából (mint ahogy a végén ki is utasítják az Egyesült Államokból) Ameliát is. A bábeli zűrzavart nem az angol, berber, japán, spanyol nyelvek kavalkádja okozza, sokkal inkább az, hogy a szereplők egy kritikus helyzetben nem tudnak kihez fordulni, magukra vannak utalva, idegenként tekintenek a körülöttük levőkre. A *Bábel* című film a mai világra reflektál, zűrzavaros századunkra, ahol mindenki hangzatosan hirdeti az együttérzést, elfogadást, segítőkészséget. Gondoljunk csak a napi politikára, vagy a társadalmi kérdésekre: lózung lett a tolerancia, elfogadás... de ha tettekre kerül sor, a többség gyorsan háttérbe vonul, féltve saját életét, biztonságát és érdekeit.

A több síkon játszódó történet zűrzavara a film végére kitisztult és összeáll teljes egésszé. A rendező mozaikszerűen illeszti egymáshoz a részeket, és ahogyan a mozaikkép esetében, úgy a filmben is, csak a végén rajzolódik ki a teljes minta. A mozaikkép egy ősi művészeti eljárás, már az ókori Mezopotámiában és Egyiptomban is használták, a technika pedig a római és bizánci kultúrában teljesedett ki, de akár a római Szent Péter Bazilika is eszünkbe juthat, amelyben a Michelangelo *Pietà* szobra fölötti íven található freskó kivételével az összes falikép mozaik. Az Iñárritu által alkalmazott technikának tehát ebben az értelemben ősi előképei vannak. A minta a fim végére áll ösz-

sze, ekkor értjük meg az összefüggéseket, pontosabban érthetővé válik, hogy minden mindennel összefügg. Ez a buddhista tanításokban, a karma egyik alaptétele, ami már a hindu Védákban is benne volt, az *Ok és okozat törvénye*. A helyes, pozitív cselekedetek korábbi helyes cselekedetekben gyökereznek és legtöbbször boldogságot eredményeznek. A tanítás szerint a negatív cselekedetek oka egy korábbi rossz cselekedetben rejlik és szenvedést hozhat (Id. Besant). Az *ok és okozat törvénye* leegyszerűsítve: minden tettnek következménye van, ami befolyásolja életünket, életünk hatással van mások életére és a történésekre, befolyásolva a mindennapok alakulását, a történelem alakulását, végső soron pedig a világot.

Mi az ok és okozat a filmben? A *Bábel* című film története onnan indul, hogy az amerikai házaspár (Susan és Richard) kapcsolatuk rendezésének reményében Marokkóba utazik egy turistacsoporttal. A kietlen sivatagban lövés éri a kirándulók buszát és Susan megsérül. Ez indítja el a házaspár kálváriáját, a marokkói pásztorcsalád tragédiáját és a mexikói dada történetét is.

De valóban a lövéssel indul minden? A mára közhelyként emlegetett pillangóhatás szerint, ami Edward Lorenz 1960-as években folytatott kutatásai (Id. Lorenz 1963) és az azok nyomán kibontakozó kaoszelmélet nyomán terjedt el: „A pillangó egyetlen szárnycsapása a Föld egyik oldalán, tornádót idézhet elő a másikon.” Jelentése leegyszerűsítve az, hogy bármi, amit teszünk, idővel jelentős, hosszú távú hatással bírhat. A most jelentéktelennek tetsző dolog évek múlva alapvető hatással lehet valakinek az életére. A modern pszichológia kulcsfontosságú gondolata is ebből a kínai bölcslethez származik, miszerint egy picit változtatás a jelenben felbecsülhetetlen hatással lehet a jövőbeli életünkre. Hogy alakult volna a marokkói kecskepásztor-család élete, ha nem kerül hozzájuk az emlékbe adott fegyver? Mi lett volna, ha nem Juszufnál van a puska? Mi történt volna, ha a határőrség nem hisz a mexikói dadának és nem keresik a kietlen vidéken a szerencsétlen, szomjazó gyermekeket?... vagy ezernyi más kérdés, mozzanat, ami, ha másképp alakul, megváltoztatta volna a történet kimenetelét. Ez a pillangóeffektus. Egy látszólag egyszerű és ártalmatlan változás egy adott cselekedetben hatalmas jelentőséggel bírhat. Ebben az értelemben a film történetének kezdete az a pillanat, azaz a pillangó akkor lebbenti meg szimbolikusan a szárnyát, amikor a japán üzletember hálája jeléül egy puskát ajándékoz marokkói vadászatának emlékére a helyi vezetőjének. Visszakapcsolva a buddhista filozófia ok és okozat törvényére, egy puska, a fegyver, mindig negatív hatással lesz.

A részleteken túllépve, mit is ábrázol a mozaikkép? Miről is szól a film? Iñárritu saját maga így fogalmazta meg: „Elkezdtem forgatni egy filmet az emberek közötti különbségről, arról ami elválaszt bennünket, a fizikai és

nyelvi korlátokról. Útközben rádöbbenem, hogy valójában arról készíték filmet, ami összekapcsol bennünket: a szeretetről és a fájdalomról.” Mi okozza a fájdalmat? A kommunikáció hiánya, a kiszolgáltatottság, az empátia hiánya, és az ember esendősége. A film végi ajánlás, „Gyermekeimnek: Marianak és Eliseonak, akik a legragyogóbb fénysugaram a legsötétebb éjszakában” utalás arra, hogy történetében fontos szerepet kap a szülő-gyermek kapcsolat, a keresztény hit és értékrend. Hiába más és más kontinens, társadalmi réteg, más és más kultúra és konfliktus, amerikai angol, spanyol, berber arab, japán nyelv, a szituációk hasonlítanak egymásra abban, hogy mindennek az alapja a család, a társadalom egyik alapkőve, tágabb értelemben pedig a kultúráé, amiből a morális értékrendszer táplálkozik. Az amerikai házaspár nem tudja feldolgozni gyermekük elvesztését. Nem tudnak beszélni, megbeszélni: „Szólj, ha hajlandó leszel vitázni” – mondja Susan Richardnak. Chieko Tokióban édesanyja halálát nem tudja feldolgozni, vádaskodva, magányosan élnek apjával egymás mellett: „Anyám mindig figyelt rám” – támadja apját. Marokkóban a gyerekek sem mernek beszélni, titkolják a leskelődést, a lövést is. A kommunikáció hiánya, vagy azért, mert nincs rá idő (Amerika, Japán), vagy azért, mert nem lehet (Mexikó, Marokkó) a problémák és az elmagányosodás forrása. Erről a magányról szól a film, a legborzasztóbbról: a valaki mellett megélt egyedüllétről és az ebből következő fájdalomról.

Hangsúlyos ugyanakkor az ember kiszolgáltatottságának ábrázolása is a toleránsnak kikiáltott világban. Japánban Chieko nehezen éli meg süket-némaságát, hiszen sokszor kerül olyan helyzetbe, amikor nem elfogadó vele a környezet. Nincs megértés, teljesen kiszolgáltatott Amelia a mexikói határ-ellenőrzésnél során, és a turistabusz nyugati utasai is saját önző érdekeiket védve, embertelenül viselkedve, az empátia legcsekélyebb jeleit sem mutatva, hagyják ott a bajba jutottakat. Ők nem élnek Máté evangéliumának sorai szerint: „Szeresd felebarátodat, mint tennmagadat” (Máté 22:39). A keresztény ember magatartása a cselekedeteiért való erkölcsi felelősségvállalás, és ez sokszor hiányzik a filmben ábrázolt figurákból: a busz utasaiból, Ameliából, aki magával viszi Mexikóba az amerikai gyerekeket, a részegen autót vezető Santiagoból. E felelősségvállalás hiánya pedig a filmben fájdalomhoz vezet.

Az ember esendőségének ábrázolása is fontos szerepet kap a Bábelben. Amelia mondja Billnek, a rábízott kisfiúnak: „Nem, én nem vagyok rossz, csak csináltam egy butaságot.” Ezek egy olyan ember szavai, kinek hite szerint Jézus kereszthalálával megváltotta minden ember bűnét. Szintén esendő, és hibát követ el Juszuf is, aki a rendőröknek ezt mondja: „Ő nem tehet semmiről, öljenek meg engem, csak a bátyámat ne bántsák”, Richard pedig Susannak: „Sosem bocsátasz meg nekem?” A film az e hibákból következő

fájdalomról is szól, valamint arról, hogy az ember gyenge, hibázik, bűnbe esik, néha tudatosan, néha véletlenül.

És hogy mi a film üzenete? Számomra az, hogy létezik bűnbánat, bűnbocsánat és ez adhat erőt a továbblépésre. Aki szeret megbocsát, a szeretet az, ami életben tart, erőt ad amikor krízishelyzetbe kerül az ember, vagy amikor hibázik, kiszolgáltatott, vagy az elmagányosodás fenyegeti. „Mert úgy szeret- te Isten a világot, hogy egyszülött Fiát adta oda, hogy aki hisz benne, az el ne vesszen.” (János 3:16-18)

Felhasznált irodalom

Balázs Géza 2020. *Nyelvszokások. A nyelvszokások mint szimbolikus nyelvi cselekvések*. Budapest, Inter–IKU.

Balázs Géza 2021. *A művészet és a nyelv születése. Szemiotika, művészetel- mélet, antropológiai nyelvészet*. Budapest, MNYKNT–IKU.

Balázs Géza 2022. *Folklór és nyelv. Folklór, művészet, irodalom, nyelv. Folklórlingvisztikai tanulmányok*. Budapest, IKU.

Balázs Géza 2024. *Szélárnyékban. Művészetkritikai írások*. Budapest, Inter–IKU.

Besant, Annie é.n. Karma – Az ok-okozat törvénye, In: *Terebess Ázsia E-tár* (Szabari János ford.) <https://terebess.hu/keletkultinfo/okokozat.html> Le- töltés ideje: 2024. 07. 08.

Biblia – Máté evangéliuma <https://szentiras.hu/KNB/Mt22> Letöltés ideje: 2024. 07. 08.

Lorenz, Edward 1963. Deterministic Nonperiodic Flow, *Journal of Atmospheric Science* 20/2, 130–141. [https://doi.org/10.1175/1520-0469\(1963\)020<0130:DNF>2.0.CO;2](https://doi.org/10.1175/1520-0469(1963)020<0130:DNF>2.0.CO;2) Letöltés ideje: 2024. 07. 08.

Kommunikációs nehézségek a *Bábel* című filmben

A 2006-os *Bábel* című film rendezőjének, Alejandro González Iñárritu-nak nem ez a film volt az első nagyprodukciós rendezése. A *Bábel* megjelenése előtt a *Korcs szerelmek* és a *21 gramm* című filmek emelték fel őt a nagyteknéjű mexikói filmrendezők sorába. Előző filmjeinek témáit, struktúráját és hatását sikerült beépítenie a *Bábel*be is. Olyan színvonalas filmek ezek, melyek egyidejűleg képesek az ember esendőségét, az ösztönlény állapotát és a mély vallásosságot összeegyeztetni. Hasonlóan meghatóak, zavarbaejtőek, kiszámíthatatlanok – előbb értelmetlenek, majd egymásba fonódva értelmezhetőek, akár csak a való élet, emiatt is szolgálhat tanulságként a való világban elveszett, helyüket nem találó embereknek.

Szinte még a film megnézésére sincs szükség ahhoz, hogy az alkotás központi elemére rájövünk. (Az elemzéshez Balázs Géza művészeti elemző módszerét használtam: Balázs 2021, 2023.) A biblikus Bábel tornya bizonyára sokak által ismert történet: az emberek nagyravágyása végett, hogy egy égig érő tornyot építsenek, Isten zűrzavart szít közöttük, mégpedig úgy, hogy minden ember más nyelven kezd el beszélni, így nem értik egymást és nem tudják tovább folytatni a munkálatokat. Bábel – ez a szó régre nyúló kettős értelemmel bír. Egyrészt akkád nyelven, amit az akkori babilóniai népek használtak, azt jelenti “Isten kapuja” (= *Babili*), más értelmezések szerint pedig a héber *balal* szóból kiindulva zűrzavart jelent (W1), és ma is ezt a jelentését használjuk, bár csak átvitt értelemben. Ennek tudatában nem is olyan meglepő, hogy ezt a címet választották a filmnek, hisz már önmagában sokat mond, nem mellesleg pedig a filmben bemutatott zűrzavar is a meg-nem-értésből, a kommunikáció nehézségeiből, vagy annak teljes hiányából fakad. Ezen túl pedig a szekvenciális jelenetek képi váltakozásában is érzékelhető némi vizuális zűrzavar. A film néhol rájátszik erre a biblikus olvasatra, bevezetve olyan elemeket, mint az Istentől való elidegenedés, a terrorizmus vagy a mexikói mély katolicizmus. Az utóbbi kimondottan élénk látványvilággal is társul, amikor a szereplők átérnek a mexikói határon. A díszes istenhit, amit láthatunk a rendező hitének tudható be, Iñárritu ugyanis vallásos embernek vallja magát és szándéka volt hitének és spiritualitásának csiráit bemutatni a nagyvászonon is (közölte Iñárritu egy keresztény lapnak adott interjújában a film megjelenését követően, W2).

Elbeszélésmódjában a *Bábel* nem tér el a rendező előző két filmjétől, hisz három párhuzamos élethelyzetet mutat be (illetve négyet, abban az esetben, ha a mexikói szálát különválasztjuk a Marokkóba utazó házaspár történetétől), amelyek közül kettő (avagy három a négyből) összefügg egymással, de még a szerteágazó jelenetek ellenére is az emberi sorsok végül egyetlen közös motívumot erősítenek. A film során különböző síkokon megismerünk egy marokkói szegény pásztorcsaládot, egy ott turistáskodó amerikai házaspárt, annak gyerekeit és illegálisan bevándorolt nevelőjüket, valamint egy japán siketnéma tinédzser lányt és apját. Mindegyik történet tragikus és/vagy a tragédia szélén álló helyzeteket mutat be, melyeknek kezdeti forrásai mind-mind a kommunikációs problémákra vezethetők vissza.

Az amerikai házaspárt alakító Brad Pitt és Cate Blanchett karakterei Marokkóba utaznak, hogy a férj akarata szerint kettesben lehessenek. Bár látható, hogy a feleség nem akar ott lenni és kényelmetlenül érzi magát az ismeretlen környezetben, sőt, még germafőbnak is tűnhet a túlzott óvatossága miatt. Ezt szóvá is teszi férjének, aki azonban mintha legyintene az egészre. Vagyis hiába tudatja a nő vele, hogy nem kér ebből az utazásból, a férj inkább a meg-nem-hallgatás mellett dönt, már a legelején elutasítva felesége kommunikációs kezdeményezését. Az ő történetszálukban ez a motívum többször is előfordul: a feleség eleve nem akart elutazni Marokkóba, majd a sebesülése után továbbra is elutasítják a kéréseit arra vonatkozóan, hogy miként is kezeljék a sebet. Kezdeti beszélgetésük során azonban felmerül egy korábbi családi probléma is közöttük, amiből kiderül, hogy a férjnek igenis vannak és voltak is kommunikációs problémái: a múltban egy családi tragédia fellelőzésekor, egyik gyermekük elvesztésekor, a férj ahelyett, hogy megbeszélte volna sérelmeit a feleségével és közösen megoldásokat kerestek volna rá, inkább „elszökött”. Ez az esemény vezethetett oda, hogy a férj egy idő után szükségét érezte annak, hogy kettesben elvonuljon a feleségével, ami azután nem várt fordulatot vett.

Itt kapcsolódik a történethez a marokkói pásztorcsalád esete. A családapa beszerez a házhoz egy puskát, hogy biztonságban tudja családját a távollétében, majd megmutatja fiainak, hogyan kell azt használni vészhelyzet esetén. A fiúk azonban kíváncsiak és erőszakosak, így elkezdenek össze-vissza lövöldözni a távolban, míg meg nem látnak egy turistabuszt, amit célba is vesznek. Ekkor találják el Susan-t, az amerikai családanyát, ám erről csak akkor szereznek tudomást, amikor a hatóságok keresni kezdik az elkövetőket. A fiúk mindaddig eltitkolják az esetet apjuk elől, míg pánikba nem esnek a rendőrök láttán, vagyis az elhallgatás, eltitkolás mellett döntenek ők is. Kíváncsiságuk egyrészt érthető, hisz serdülő fiúk révén tombolnak bennük a hormonok és meg akarják ismerni

saját képességeiket és feszegetni azok határait, sőt a kisebbik fiú már szexuálisan is érdeklődő. Ide sorolható az önkielégítés és a meztelen lány teste utáni leskelődés is, mely utóbbi esetében érdekes, hogy a lány maga is belement a fiú játékába; szótlantul kommunikáltak, mégis értették egymást. Viszont fiatalság-bolondság ide vagy oda, a fiúk felelőtlensége mégis elítélendő, hisz életveszélybe sodortak egy autóbusznyi turistát és kis híján megöltek egy kétgyerekes családját.

Veszélyes, idegen országban, ahol még a telefon is szinte elérhetetlen, többszörösen is gátolt a kommunikáció lehetősége. Így aztán sok idő eltelik, míg az amerikai házaspár segítséget kap a nagykövetségtől, de végül sikerült eljutniuk a kórházba, ahol összefonódik majd az esemény a mexikói szállal. Visszatérve azonban a marokkói faluban töltött idejükre és az ottani interakcióikra a turistacsoport tagjaival, újabb dilemmák vetődnek fel. A többi turista ugyanis, akikkel addig utaztak, annak ellenére, hogy megértették egymást, vagyis sikeres volt a kommunikáció köztük, mégis magukra hagyták őket, éppen amikor a legnagyobb szükségük lett volna támogatásra és segítségnyújtásra. Annak ellenére, hogy tisztában voltak vele, hogy a nő a körülmények áldozatául esett, vagy hogy bármelyikükkel megtörténhetett volna ugyanez, mégis cserben hagyták őket, így Susan és férje kétszeresen is áldozatoknak tekinthetők. Érdekes módon éppen azoktól a falubéliektől kaptak segítséget, akikkel nem beszéltek egy nyelvet, akikkel nem is tudtak kommunikálni, illetve csak egy közvetítő, a tolmács által. Vagyis a közös nyelv által feltételezett összetartozás reménye egy szempillantás alatt szertefoszlik, ha egyéni önzésről van szó. Az egyetértés, az empátia, a nagylelkűség és a segítségnyújtás nem egyértelmű velejárója a nyelvi vagy nemzeti összetartozásnak.

Nem csak a szülők, de a gyerekeik sem érezhetik magukat teljes biztonságban. A mexikói cselekményszál bonyodalma abból adódik, hogy a nevelőnő, munkaadójával szembeszállva, magával viszi a gyerekeket Mexikóba, hogy eljuthasson a fia esküvőjére. Bár Amelia szépen kéri Richardot, hogy engedje őt el a fia esküvőjére, mialatt a gyerekek jólétéről is gondoskodna, amiről Richardot is biztosítja, a férfi azonban nem veszi figyelembe a nevelőnő kérését, amiből ismét a kommunikáció problémái rajzolódnak ki. Újra a meg-nem-hallgatás, vagy a hallottak elutasításának motívuma lebeg előttünk, mert a nő ezek ellenére is, a szülők engedélye nélkül viszi el a gyerekeket, amellyel utólag komoly traumát okozott nekik. A dada úgy az írott kommunikációt (a két ország szabályzatai), mint a verbalizált kommunikációt (az apa kérése) elutasítja. Van, ami mind a négy életjelenetben azonos. Mind a három esetben láthatjuk azt, hogy a szereplőket nem a rossz szándék vezérli: Richard a kibékülés reményében utazik el a feleségével, az apa a családjá biztonságáért

vásárolja meg a puskát, Amelia pedig nem akar lemaradni szeretett fia nagy napjáról, de a gyermekekért is felelősséggel tartozik, ezért viszi magával őket. Ezt az értelmezést egy újabb bibliai történettel, a Magvető példázatával egyeztetném össze. Eleinte szereplőink is jó magnak bizonyultak, jó szándék vezérelte őket, azonban elég volt egy rossz döntést hozniuk, ami romba döntötte egész addigi életüket és letértek a jó útról. Egy ponton a filmben ez szó szerint is megjelenik:

„–Rossz vagy.

–Nem édesem. Én nem vagyok rossz. Csak csináltam valami butaságot.”

Ezek a rossz döntések pedig a kommunikációs problémákkal vannak összefüggésben, legyen szó elhallgatásról, figyelembe-nem-vételről vagy félreértésről.

A kommunikáció lehetetlenségét azonban az utolsó, a japán szál mutatja be a legjobban. A siketnéma fiatal lány a sport és az ismerkedés terén is csak kudarcokat él meg. Nincs közvetlen kapcsolata a környezetével, hiába él benne, hisz a legtöbben nem értik a jelbeszédet és emiatt inkább magára hagyják és csak megvetően néznek rá. A lány egyetlen sikeres kommunikációs tettének a nemiszerve mutogatása bizonyult, ezzel konkrét és komoly üzenetet közvetítve kortársai felé. A fogorvosa elcsábítására tett kísérlet, majd a kiábrándulás, amiért a férfi nem hajlandó a lányhoz közeledni, kellett ahhoz, hogy az apához eljusson a hír, hogy a lányát bántja valami. A lány és az apja hiába él egymáshoz közel, egy háztartáson belül, mégis világok vannak választják el őket, ami ellehetetleníti a kommunikációt és a köztük lévő viszonyt, ami szerencsére a végén újjáéled és ezáltal lesz meghitt érzésű a film. Ez esetben a közelség a távolsággal jár együtt: térben közel élnek egymáshoz, lélekben mégis távol vannak, illetve voltak. A televíziókat és rádiókat figyelve a film során azonban észrevehetjük, hogy a marokkói lövöldözés híre bejárta a világot. Itt viszont a távolság közelséggel jár együtt: hiába az Isten háta mögötti sivatag, a megdöbbenő eset minden háztartásba eljut. Azonban a média globális hatása ellenére a többség keresztülnéz a megrendítő támadáson, s a futótűzként terjedő hír ellenére a tényleges rászorultak, az amerikai házaspár, csak sok idő elteltével jut segítséghez. Talán éppen azért néznek át rajtuk, mert mindenkinek megvan a saját problémája, tragédiája. Sokan a szenvedők közül a kütyük világában élnek, mégis képtelenek a kommunikációra, pedig megannyi lehetőségük lenne rá. Mások viszont, akik kommunikálni szeretnének, nem tehetik meg azt, pedig igen nagy szükségük lenne rá.

A fiatal japán lány elzárkózik a segítségkérés elől és kortársaival együtt elfojtják magukban a gondokat, a közös drogozás is egyféle kiútként szolgál számukra ebből a gondterhes életből. Azonban ez csak tüneti kezelés. A Kikucsi Rinko által alakított karakter, ha megosztotta volna apjával, hogy mi bántja, nem kellett volna ekkora lelki sérelmet átéljen. Azonban ez a ridegség, tűrés és elnyomás egy generációs problémának tűnik a filmben (és nem csak a szigetországban), amit egy beszélgetés akár fel is oldhatna.

Ugyanakkor kultúrafüggetlen globális mértékű problémák is színre kerülnek a film során, melyek közül nyomatékosabban az idegenség érzete kerül előtérbe. (Az interkulturális kommunikációhoz lásd Balázs 2006a, b, a kulturális keveredéshez, hibriditáshoz: Balázs 2019, 2023.) A filmben megjelenő összes karakter az idegenség uralma alá kerül, legyenek akár külföldön (az amerikai házaspár Marokkóban, a gyerekeik Mexikóban) akár a saját otthonukban (a fiatal japán lány és apja, illetve a marokkói kecskepásztor család). Az ember génjeibe van kódolva az idegentől való félelem, ez a túlélésünk egyik kulcsa (állította Németh Erzsébet szociálpszichológus a Mökkának adott interjújában, W3). Amikor viszont egy idegen élethelyzetbe vagyunk kényszerítve, kénytelenek vagyunk abban helytállni, hogy győztesként kerüljünk ki belőle. Az idegenségtől való félelem legyőzésére a legjobb módszer a megismerés. A megismerés pedig kommunikáció útján történik meg, legyen az akár verbális, akár nonverbális. A filmben szereplő életfoszlányok elszenvedői mind ilyen helyzetbe kényszerültek, ám ők nem éltek a kommunikáció segítő lehetőségeivel, így el is buktak.

A *Bábel* ez értelemben, példázatként is állhat, hisz különböző, késélen táncoló életjeleneteket vonultat fel, melyeknek mind ugyanaz a tanulsága: a (helyes) kommunikáció igénye és fontossága.

Felhasznált irodalom

- Balázs Géza 2006a. A jelek sokfélesége Európában, In: Nagy Sándor István (szerk.): *Interkulturális kommunikáció: nyelvi és kulturális sokszínűség Európában*. Budapest, ELTE BTK Lengyel Filológiai Tanszék–MTA Modern Filológiai Társaság. 32–39.
- Balázs Géza 2006b. Interkulturális hatások a jelhasználatra... In: Balázs Géza – H. Varga Gyula (szerk.): *Társadalom és jelek. Társadalomkutatók a szemiotikai perspektívákról, Semiotica Agriensis 2–3*. Budapest–Eger, Magyar Szemiotikai Társaság–Líceum Kiadó. 75–84.

Balázs Géza 2019. Hibriditás: kulturális sokk. A techno- és interkulturális világ feszültségekkal teli jelenségei, és ezek kezelésének lehetséges módjai, *Vasi Szemle*, 3. 262–268.

Balázs Géza 2021. *A művészet és a nyelv születése*, Budapest, MNYKNT–IKU.

Balázs Géza 2023. *Az internet népe*, Budapest, Ludovika Egyetemi Kiadó.

Balázs Géza 2024. *Szélárnyékban. Művészetkritikai írások*. Budapest, Inter–IKU.

Internetes hivatkozások

W1. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-keresztyn-bibliai-lexikon-C97B2/b-C9942/babel-tornya-C995C/>

W2. <https://www.christianitytoday.com/ct/2006/novemberweb-only/alejandroinnaritu.html>

W3. <https://tv2play.hu/mokka/osi-oszton-az-idegenektol-valo-felelem>

LÉTAI ESZTER

Pillangóhatás, kommunikációhiány, táguló-szűkülő világ, hat lépés távolság (Alejandro González Iñárritu: Babel)

„És szerezzünk magunknak nevet,
Hogy el ne széledjünk az egész föld színén.”
Mózes első könyve, 11:4.

„Az élet sehol se hibátlan,
Jól tudják nyugaton, és érzik keleten.
Otthon ott vagy a világban,
Ahova visszahúz a szerelem.”

Kovács Ákos

A *Babel* 2006-ban bemutatott amerikai–mexikói–francia film, amelyet Alejandro González Iñárritu rendezett, Guillermo Arriaga forgatókönyve alapján, s amelyet Golden Globe-díjjal, több Oscar-jelöléssel, valamint számos egyéb rangos díjjal is elismertek. A számos szereplő között feltűnik benne Brad Pitt, Cate Blanchett, Jakuso Kódzsi és Gael García Bernal is. A hat nyelven megszólaló, három kontinensen játszódó, több történetszálon futó dráma Iñárritu „haláltrilógiájának” befejezése, amelynek első két darabja a *Korcs szerelmek* és a *21 gramm*. A film első vetítése a 2006-os cannes-i fesztiválon volt, később a közönség is láthatta a Toronto-i Nemzetközi Filmfesztiválon és a Zágrábi Filmfesztiválon. 2007. január 15-én a film elnyerte a legjobb drámai filmnek járó Arany Glóbusz-díjat. (W1)

A *Babel* zseniális szekvenciái azt a zavart mutatják be, hogy az emberek gyakran képtelenek megtalálni egymással a közös hangot. A bibliai Bábellel szemben azonban ezt a „zűrzavart” nem kizárólag a nyelvi különbségek jelentik. Az emberek sokszor képtelenek a hozzájuk legközelebb álló emberek felé is közvetíteni gondolataikat, érzéseiket, életszemléletüket, és ezek a különbözőségek elmérgesítik a viszonyokat (Balázs 1987, 1993, 1997, 2020). Az elidegenedés, korunk egyik legsúlyosabb tünete, rendkívül drámaian jelenik meg a 2000-es évek egyik kiemelkedő filmjében.

A köznyelvben is gyakran emlegetett pillangóhatás szerint egy kaotikus állapotjelzővel bíró dinamikus rendszerben a véletlenszerű pozitív visszacsá-

tolásoknak köszönhetően a kezdeti feltételek egészen apró változásai is jelentős következményekkel bírhatnak a rendszer hosszútávú működésére nézve. Vagyis a közismert és – tévesen – Edward Lorenz amerikai meteorológus egy 1963-as tanulmányának (ld. Lorenz 1963) tulajdonított megfogalmazás szerint: „egy pillangó egyetlen szárnycsapása a Föld egyik oldalán, tornádót idézhet elő a másikon”. Egy fegyver dörren el a marokkói sivatagban, melyet követően kezdetét veszik egy amerikai turistapár megpróbáltatásai. Sorsuk ettől kezdve összefonódik a világ más tájain élő emberekével. Köztük van két marokkói gyerek (az egyik kezében dörren el a fegyver), egy dada, aki a mexikói határon próbál átvinni amerikai gyerekeket és egy Tokióban élő siketnéma fiatal lány. A nyelvi és kulturális különbségek valamennyi esetben hátráltató tényezőként jelennek meg. Pár nap leforgása alatt mindannyian át-élik, hogy milyen teljesen elveszettnek lenni, ugyanakkor megtapasztalják szeretet és a kötődés mély érzését is. Mai világunk egyik nagy problémájával kell szembenéznük: a kommunikáció hiányával. „Nem fogok vitázni” jelenti ki Richard a feleségének, aki viszont igenis beszélni szeretne a köztük lévő konfliktusról, ugyanis így válaszol: „Majd szólj, ha hajlandó leszel vitázni. Hacsak megint el nem szöksz.”

A filmben az utazás menekülésként jelenik meg: „Miért jöttünk ide?” – kérdezi a nő. Richard így válaszol: „Azért, hogy magunk legyünk.” Itt említeném meg a „Ne utazz!” elméletet, illetve ennek kapcsán egy történetet szeretnék elmesélni a Parasztbibliából (Lammel Annamária és Nagy Ilona folklorista összeállítása). A történet röviden: Az Isten megteremti az embert, Ádámot és a feleségét, Evacsát, akit Ádám egy idő után már nem tud elviselni, ezért arra kéri az Istent, hogy: „Vedd el uram, mert már elég!” Az Isten azt mondja, hogy tűrniük kell egymásnak, viszont ez nem sokáig sikerül nekik. Az Isten látja, hogy most már valami feladatot kéne bízni Ádámra, ezért ad neki egy kisszéket és egy kapát, és arra utasítja, hogy üljön le a kisszékre, szemlélődjön, s ameddig a kapa elér, kapálgasson. Az elég. Ádám leül, szemlélődik, kapál, ameddig elér. Másnap észreveszi, hogy ha feláll a székre, messzebb elér a kezével. Úgy kapálgat. Aztán leszáll a székről, s az eleget fecsereéli az elégtelenségre, a megelégedettséget pedig a folyamatos még több, még több és még többre. És feledi az Istent. Ez történt a mi világunkkal is. Az ember egyre többet, többet és többet akart belőle. – Világunk a gőzgépek feltalálásával kezdett el felgyorsulni, s ez minden bizonnyal a globalizáció folyamatának is jelentős lökést adhatott. A vonattal gyorsabban lehetett utazni, és nagyobb távolságokat lehetett megtenni. Ez által a különböző hírek is gyorsabban jutottak el egyik helyről a másikra. Ezt követte a rádió, a televízió, majd az internet feltalálása. Ma már az egész világ elfér a kezünkben.

Okostelefonjaink segítségével „végigsétálhatunk” bármelyik nagyváros utcáján, de akár a sivatagokban is. Feltevődik a kérdés, hogy: tulajdonképpen a világ kitágulását vagy épp beszűkülését éljük-e meg?

Megfigyelhetjük, hogy míg az amerikai, a mexikói és a marokkói kultúrák fizikailag kerülnek kontaktusba, addig a japán csak a médián keresztül kerül érintkezésbe az eseményekkel, ugyanis a tévéből értesül az amerikai házaspár marokkói szerencsétlenségéről.

A filmben hangsúlyos szerepet kap a kultúrák egymásnak ütközése (Balázs 2020: 251–262). Ez három szinten történik meg: az első a politikai szint. Ez abban nyilvánul meg, hogy az amerikai sebesült nőhöz politikai okok miatt csak nagyon nehezen érkezik meg a mentőhelikopter. Ezt követi egy nyelvi szint, mely a nyelvi agresszióban nyilvánul meg:

„Mi ez a maguk elbaszott országa?!” A harmadik a hagyományok szintje. Ezt Richard és a marokkói turistavezető párbeszédén keresztül figyelhetjük meg: „Vannak gyerekei? / Csak kettő. / Több kellene. / Na és maga? Hány felesége van? / Nekem csak egyre telik”. Mindemellett megjelenik a más kultúrától, illetve azok higiénias viszonyaitól való idegenkedés is: „De nem tudjuk, hogy itt milyen a víz”.

A hat lépés távolság elmélete szerint a Földön bárki kapcsolatba hozható bárkivel egy ismeretségi lánccon keresztül, melyben a két végpont között maximum öt elem van. Az ötlet Karinthy Frigyes 1929-es *Láncszemek* című novellájában bukkan föl először. Az író úgy gondolta, hogy a láncban a növekedésével párhuzamosan az ismerősök száma exponenciálisan növekszik, így elegendő néhány kapcsolat, hogy az ismerősök köre kiadja az egész emberiséget. (Balaskó–Balázs–Kovács 2010, Balázs 2014, 2016, Balázs–Kovács–Szőke 2013, 2016, W2)

A film végén – úgy tűnik – minden elsimul, hiszen a történetek így vagy úgy véget érnek, a szálak egymásba kapaszkodnak. Vagy ha véget nem is érnek, valamiféle folytathatatlanságba torkollanak, valamiféle nehéz és sűrű kilátástalanság állapotába érkeznek meg.

Szakirodalom

Balázs Géza 1987. A kapcsolatfelvétel nyelvi formái. Magyar Nyelvőr, 111: 402–412.

Balázs Géza 1993. *Kapcsolatra utaló (fatikus) nyelvi elemek a magyar nyelvben*. Akadémiai Kiadó: Budapest. (Nyelvtudományi Értekezések 137.)

- Balázs Géza 1997. *The Story of Hungarian. A Guide to the Language*. Corvina, Budapest.
- Balázs Géza 2020. A kapcsolatfelvétel nyelvi formái. In: Balázs Géza: *Nyelv-
szokások*. Inter–IKU, Budapest. 105–120.
- Balaskó Mária – Balázs Géza – Kovács László szerk. 2010. *Hálózat kutatás.
Hálózatok a társadalomban és a nyelvben*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Balázs Géza 2014. Hálózat kutatás, közösség, nyelv. *Századvég*, 72/2. 23–44.
- Balázs Géza 2016. Hálózat kutatás és nyelvtudomány. *Magyar Nyelvőr*, 20–
32. <http://nyelvor.c3.hu/period/1411/141104.pdf> Letöltés ideje: 2024.
07. 08.
- Balázs Géza – Kovács László – Szőke Viktória szerk. 2013. *Hálózat kutatás.
Diszciplínák és metszéspontok*. Inter–MSZT–BOM–SZTE JGYPK, Buda-
pest–Szeged.
- Balázs Géza–Kovács László–Szőke Viktória szerk. 2016. *Hálózat kutatás.
Hálózatok és (inter)diszciplínák*. Inter–Magyar Szemiotikai Társaság, Bu-
dapest, 2016.
- Lorenz, Edward 1963. Deterministic Nonperiodic Flow, *Journal of
Atmospheric Science*, 20/2. 130–141. [https://doi.org/10.1175/1520-
0469\(1963\)020<0130:DNF>2.0.CO;2](https://doi.org/10.1175/1520-0469(1963)020<0130:DNF>2.0.CO;2) Letöltés ideje: 2024. 07. 08.
- W1. [https://hu.wikipedia.org/wiki/B%C3%A1bel_\(film\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/B%C3%A1bel_(film)) Letöltés ideje: 2024.
07. 08.
- W2. https://hu.wikipedia.org/wiki/Hat_l%C3%A9p%C3%A9s_t%C3%A1vols%C3%A1g Letöltés ideje: 2024. 07. 08.

Kultúrák interakcióinak szintjei a *Bábel* című filmben

Bevezetés

Alejandro González Iñárritu egyike volt annak a csoportnak, akik 2002-ben formabontó módon állítottak emléket a szeptember 11-ei terrortámadás áldozatainak: a *110901 – Szeptember 11* című film egy olyan megmozdulás volt, melyben 11 rendező egyenként körülbelül 11 percnyi anyagot kellett leadjon, amelyek aztán összevágva megjelenítették az aznapi eseményeket övező bénító rettegést. A kiválasztott rendezők különböző nemzetiségekhez tartoztak, igen színes és változatos kulturális háttérüket kamatoztatva közelítették meg a feladatot.

Évekkel később Iñárritu *Bábel* című alkotása hasonló alapokon áll: a globalizáció, a *mass media* embereket, országokat, kultúrákat összekapcsoló ereje lesz a háttér a négy, látszólag teljesen különálló narráció bemutatásának, ezek révén teremtdött meg az a világ, amiben ez a történet létrejöhet.

Az elkövetkezendőkben a hangsúlyt elsőre a globalizáció megnyilvánulására helyezem a filmben, azt vizsgálva, milyen mértékben járult hozzá ez jelenség a történet létrejöttéhez, valamint a valós és fiktív határának elmosásához. Ezek után a film által közölt információkra és a nézők befogadóképességére térek rá: milyen módszereket alkalmaztak a készítők a helyzetek kommunikálására, és ezt milyen mértékben és milyen gyakorisággal tudja egy átlagos¹ néző feldolgozni.

Bábel – a háttér

A film címe egyenesen köthető a keresztény kultúrkör egyik legismertebb történetéhez, melyet legtöbbször Bábel tornya néven emlegetnek. A Mózes első könyvében ránk maradt eseménysor egy zikkurat köré összpontosul,

¹ Jelen esetben egy olyan nézőre gondolok, aki egy vagy két nyelvet beszél, iskolázottsági szintje egyvonalban van a származási országában átlagosnak vélt mértékkel, valamint nincs szoros kötődése, érdekeltsége a filmben felbukkanó nemzetek/helyszínek legalább feléhez. Többször kikapcsolódásként, vagy szociális kapcsolódásként használja a filmnézést.

amelyhez az egységes nyelv több részre esése köthető (W1, 2). Az alaptörténet azonban nem kizárólag a keresztény és zsidó vallásban található meg, hanem – néhány részletben eltérő – módon felbukkan az iszlámban, illetve a sumer és az ókori görög mitológiából is ismertek megfelelői.

A bibliai történethez hasonlóan a konfliktus középpontját a filmben is a nyelv és annak nemértése, félreértése jelenti, az egységes és a felek által hatékony szinten ismert kommunikációs kód hiánya miatt az emberek között kulturális feszültség is létrejön: xenofóbia, közöny és nemtörődömség, illetve az egyes emberek közötti alá-fölérendeltségi viszonyok működését figyelhetjük meg. Végül azonban mégsem az elkülönülés, hanem éppen az összekapcsolódás okozza a határokon átívelő konfliktust, ami családok és életek széteséséhez vezet. A globálissá nőtt turizmus és kereskedelem, amelyek kialakulásukkor ártalmatlannak tűnhettek ugyan, ám eredeti céljuktól eltávolodva egymás megismerése és az egymással való összefogás helyett idegenkedést és gyűlölködést szülnek, lesz a film mozgatórugója, a háttérben meghúzódó kezdet, mely elindítja a lavinát, mely hálószerűen kapcsolja össze a föld különböző pontjait.

Babel, Cildo Meireles. Tate Modern, London 2023. (A szerző felvétel)

A Babel mint torony, nem jelenik meg a filmben, világokat és embereket egységesítő erőként azonban igen: a média lesz az a közeg, ami a globalizáció megvalósulási feltételeként szolgál (Balázs 1997, 2005, 2023). Hasonló művészeti alkotás viszont létezik, ami a filmhez hasonlóan a médiát és annak az emberi társadalomra tett hatását köti össze a bábéli mítosszal: Cildo Meireles 2001-ben mutatta be a nagyméretű alkotását, mely szintén a *Babel* nevet viseli. A szobor több száz analóg rádióból épült fel, melyek egy tornyot alkotva magasodnak a londoni Tate Modern múzeum egyik kiállítótermében. A rádiók viszonylag halkra állítva, egyszerre közvetítik különböző csatornák műso-

rát, így az információfolyam konstans módon különböző tartalmakat közvetít, aminek eredményeképpen a kommunikáció ellehetetlenül, zavarossá válik.

Ugyanezt a jelenséget láthatjuk a film során is: a média eljuttatja ugyan a *helyszínre* az információt, a globalizáció működni látszik, ám ez az új valóság nem kifinomult, az erőviszonyok nem egyenlőek. Meireles szemléletét követve, ez a konfliktus a technológiai fejlettség státuszára eredeztethető viszsza, míg a film ennél tágabb körű valóságelemek elemzését követeli meg.

Reflexiók a filmmel kapcsolatban

Az utóbbi évtizedek során több társadalomtudományi kutatás is született arról, hogy különböző kulturális háttérrel rendelkező személyek hogyan viszonyulnak saját nemzettársaikhoz, azon kívüliekhez, valamint a hozzáállásukat miként változtatják a körülmények. A transzkulturáció és egyéb kulturális átmenetek kapcsán Balázs Géza (2020: 253) csoportosítását veszem alapul. A sikeres kultúrákőzi kapcsolatteremtést segíti a kiterjedt előzőleges információ megléte, ami révén az átadni kívánt üzenet zavarossága, többértelműsége csökkenthető, megelőzve a félreértést, vagy meg nem értést. Ugyanez igaz a nézőkre is, hiszen a narratíva értelmezéséhez a bemutatott történetek és karakterek közötti kapcsolatok megértéséhez szükséges olyan készségek aktivizálása, mint az információelőhívás, figyelem, vagy éppen a szegmentált adatok közötti kapcsolatok felfedezésének képessége (Füzi 2008, W3).

A film alapszituációját a globalizáció teszi lehetővé, melynek eredménye vagy épp előfeltétele a globális média, a globális falu (McLuhan 2001). Ez a közeg a film játékidéje alatt több alkalommal is felbukkan, rendszerint a háttérben, egyetlen jelenetben sem válik fő témává, csupán vágóképek erejéig kerül a középpontba egy televízió, egy híradás. Újságírók, televíziós stábok, riporterek nem jelennek meg, sokkal inkább éppen ezek tevékenységének immár több évtizede tartó mindennapivá válása szolgál a történet létrejöttének elengedhetetlen feltételeként: a sajtó egyre gyorsabb terjedése, a rádió, a televízió, majd az internet megjelenése összekötötte a világ lehető legtávolabbi pontjait, az információ napjainkban akár pillanatok alatt is eljuthat egyik helyről a másikra.

A film centrumában egy amerikai család áll – ez akár a globális amerikanizáció megjelenítéseként is felfogható –, akik különböző szálak révén kapcsolódnak a további három helyszínhez és az ott élő emberekhez: a marokkói pásztorgyerekek világát az utazás kényelmessé és gyorsabbá válása tette az amerikaiak számára is elérhetővé; a mexikói bevándorló dadává fogadása mögött politi-

kai olvasatot is kereshetünk, hisz a bevándorlók korlátozva vannak a számukra könnyen elérhető munkaköröket illetően (és a papírokkal nem rendelkező személyek keze még ennél is jobban meg van kötve, ld. W4); a japán család pedig sokkal távolabbi módon fűzhető a Brad Pitt által játszott amerikai családfő életéhez: a 21. századra a gazdasági globalizáció olyan szintet ért el, hogy eredetileg egy japán férfitől kerül Marokkóba a fegyver, amivel aztán az amerikai házaspár női tagját a pásztorfiúk (véletlenül) megsebesítik.

Az észak-afrikai pásztorvilág jeleneteiben (a helyi elemektől eltekintve) egy olyan eseménysort kapunk, amelyik bármelyik kultúrába beleillik, bármelyik nemzet megszokott gyermekkori mozzanatai is lehetnek. Az idősebb férfi lőni tanítja a fiatal generációt, a kisfiú kíváncsiskodik, meglesi a vetkőző, érett korhoz közeledő lánypajtását, míg a bátyszerepet játszó fiú próbálja nevelni a helyesre, az erkölcsösre, végül mégis ő lesz az, aki az ellesett lögyakorlatot élesben is, csupán játékként, beveti, rálő egy közeledő buszra. Érdekes megjelenítése ez annak, hogy az utóbbi évszázad nagymértékű globalizációjának újabb mellékhatásaként a háborúk többé nem korlátozódnak egymással szomszédos országok konfliktusaira, a fegyverek akár több ezer kilométeres távolságból is képesek politikai és gazdasági érdekeket közvetíteni, illetve kárt okozni.

A következő jelenetek konfliktusai aztán jórészt a problémák félig-értéséből adódnak. Bár a szereplők megszólalnak, a fő konfliktusról nem beszélnek, a nézőnek félmondatokból kell rájönnie, mi okozza az ellentétet, a bánatos arcokat. Emellett feltehető az a kérdés is, hogy feltétlenül szükséges-e a történet teljes egészét ismerni (legyen az a filmben nem bemutatott idő, vagy a film néhány jelenetének „hiánya”) annak megértéséhez.

A történetmesélés és információátadás érthetőségét egy torony szintjeiként tudnám vizuális metaforával szemléltetni, mely nem hivatott rangsort felállítani a nyelvek „fontossága” között, csupán a már tárgyalt motívumot viszem tovább ezzel a hasonlattal. Ennek szempontjai a tudásközlés formája, megnyilvánulása, valamint a közölt információt megértő nézőréteg nagysága. Természetesen a jelenetek teljes mértékben érthetőek azoknak a nézőknek a számára, akik otthonosan mozognak az adott nyelvet vagy közlési formát illető ismeretekben – viszont a felállított lista magyar néző szemszögéből lett felállítva, és fontos szem előtt tartani, hogy a szintek közötti különbség abból adódik, hogy mekkora eséllyel ül le egy olyan néző a film elé, aki az adott jelenetet érteni fogja: tehát például a japán vetítéskor is elő fog fordulni, hogy a többi jelenetek egyike lesz nagyobb eséllyel sikertelen az információátadásban (a vetítés pillanatában, legalábbis), de ugyanez igaz lesz más szinkronok-

ra és országokra is, s azzal egyidejűleg fog változni az az arány is, hogy a jeleneteket hányan értik felirat nélkül is.

Ezt tisztázva, a minden megjelent verzióban szinkronizált jelenetek kerülnek a torony aljára, ilyenek a Brad Pitt és Cate Blanchett karaktereit tartalmazó jelenetek java, valamint a mexikói családot követő tartalmak egy része. Tehát azok a jelenetek, ahol például a magyar nézőközönségnek levetített verzióban magyarul szólalnak meg a szereplők, nincs feliratozás. Ilyenkor a szereplők saját világukon belül kontextusba illőnek érzékelik a beszélt nyelvet, a nézők pedig elfogadják és nem találják meglepőnek, hogy az amerikai turisták magyarul szólalnak meg...

Második szintre kerülnek így azok a mondatok, melyek a karakterek saját – tehát például a szinkronos verzióban nem szinkronizált – anyanyelvén hangzanak el, tehát a szereplő filmbeli környezetéhez hasonlóan a néző is ugyanazt a nyelvet hallja. Ezek megértéséhez szükséges lehet a nyelv ismerete vagy a feliratozás, ami viszont több film esetén is rendezői döntés kérdése. Például a *West Side Story* új, Steven Spielberg által rendezett változatában a spanyolul elhangzó párbeszédnek nincsenek feliratozva a spanyolul nem értő nézők számára: egy hierarchikus létrát elképzelve így az angol és a spanyol ugyanarra a szintre kerül, elvárássá válik, hogy a néző értse mindkét nyelvet. A rendező tehát tudatosan egy olyan helyzetet teremt, amelyben a történet teljes egészét csak az értheti, aki a teljes szöveget érti. Ennek a helyzetnek a vizsgálata átemelhető a globalizáció és a nemzeteket érintő kérdésekre is: a film azon nézők számára bír a legsokrétűbb jelentéssel, akik ismeri a vászonra vitt feszültséghelyzet történelmi hátterét és mindennapi megnyilvánulását.

Harmadik szintre a csupán vizuálisan átadott információt helyezem: ezek nem minden esetben köthetők egy konkrét nyelvhez, így megértésük leginkább az átlag néző koncentrációjától és részletorientációjától függ.

Negyedik szintre sorolható az a pár perces jelenet amikor hiába történik meg vizuálisan a kommunikáció, azt nem mindenki fogja érteni, hiszen a következő jelenet zajlik le:

Egy japán diákok közötti röplabdamezőkötést látunk, s az eddigi tapasztalatok alapján jogosnak vélnénk azt feltételezni, hogy a szereplők ezúttal is a saját anyanyelvükön fognak megszólalni, ám némileg váratlan fordulattal hamarosan rá kell döbbernünk, hogy a jelenetben szereplő lányok siketnémák, akik beszélt nyelv helyett az anyanyelvükhöz tartozó (japán) jelnyelven kommunikálnak egymással.

A jelnyelvekre univerzálisan igaz az állítás, hogy „olvasásukhoz” a vizuálisan befogadott képet szükséges komponenseire bontani – az írott szövegtől

eltérően viszont nem betűkkel, hanem előre meghatározott jelentésű mozdulatmintákkal történik meg az információközvetítés.

Mivel az emberek csekély része tud az anyanyelvéhez tartozó jelbeszéddel kommunikálni (W5), valamint még kevesebb ismer egynél több jelnyelvet, ennél is jobban leszűkül a látható jeleneteket szó szerint értő nézők halmaza. Egészen eddig a pontig a fő információforrás a vizuális történetmesélés volt, viszont ebben a pillanatban ez is kérdésessé válik: a szöveg, noha szó szerint láthatóvá válik, a nézők túlnyomó része számára felirat nélkül mégis hozzáférhetetlen marad.

A jelelés bizonyos aspektusai mindazonáltal a jelnyelvet nem beszélők számára is kikövetkeztethető értelemmel bírnak. Mivel a jelek között találhatóak olyan mozdulatok, amelyeket a jelnyelv rögzített kódján kívül is használnak az emberek, ezek könnyen értelmezhetők; vagy akár két jelelő társalgására odafigyelve felismerhetnek olyan mintákat, melyek jelentése könnyen kikövetkeztethető, ilyen például az 'iszik' igéhez tartozó jelelés (lásd még: Balázs 2022: 192–194, W6.) Emellett az arcokat figyelve a mimikájukból kikövetkeztethető az érzelmi állapotuk, a témához – vagy egymáshoz – fűződő viszonyulásuk.

A mexikói bébiszitter ezzel párhuzamosan zajló történetének érdekes mozzanata, hogy a kisgyermek figyelmét akkor tudja teljesen magáénak tudni, amikor a saját anyanyelvén szól hozzájuk, valamint a másnap lejátszódó részekből is érthető, hogy természetesnek veszi azt, hogy a gyerekek ne csak az angol szót hallják, társalogjon körülöttük.

Ugyanaz a jelenség figyelhető meg, amikor Cate Blanchett és Brad Pitt karakterei jelennek meg a képernyőn: érzékelhető a konfliktus, és hiába jutott el az érthetőség a filmbeli színteződésének harmadik formájára, amikor már minden szavukat érti a néző, a probléma a ki-nem-mondottság miatt rejtve marad.

Amikor a házaspár legközelebb felbukkan a képernyőn, akkor jövünk rá, hogy valószínűleg a kislány által kilőtt golyó találta el a nőt, amit még a film elején lejátszódott jelenetben láthattunk. Majdnem egy órával a film kezdete után jelentkezik az első olyan konfliktus, ami részben a nyelvi gátak miatt tör felszínre: a marokkói orvos szavait a tolmácsuk nem fordítja le autentikusan, elferdíti a valóságot, amit az amerikai férfi érzékel is, s ellenségesen kérdőre vonja a férfit, pontos fordítást követelve: „Nekem ne hazudjon! Mondja meg, hogy mit mondott! Mondja meg mit mondott?!”

Utógondolat

A transznacionális interakciók révén összekapcsolódó életek egy olyan világot mutatnak be, amelyben az emberek makroszinten egy nagy társadalom részei, mikroszinten vizsgálva azonban a kép jóval sokrétűbb és színesebb: a film négy cselekményszála különböző életkorú, nemzetiségű, vallású, kultúrájú és társadalmi státuszú embereket vonultat fel.

Szakirodalom

Balázs Géza 1997. *The Story of Hungarian*. Corvina, Budapest.

Balázs Géza 2005. Az új média új műfaja, az sms-hír – nyelvészeti megközelítésben. *Magyar Nyelvőr*, 129–150.

Balázs Géza 2020. Az antropológiai nyelvészet mint kulturális ideológia. 251–261. In: Balázs Géza: *Nyelvszokások. A nyelvszokások mint szimbolikus nyelvi cselekvések*. Inter–IKU, Budapest.

Balázs Géza 2022. *Folklór és nyelv. Folklórlingvisztikai tanulmányok*. IKU, Budapest, 2022.

Balázs Géza 2023. *Az internet népe. Internet – társadalom – kultúra – nyelv. A kulturális és a tervezett evolúció határán*. Nemzeti Közzolgálati Egyetem, Ludovika Egyetemi Kiadó, Budapest.

McLuhan, Marshall 2001. *A Gutenberg-galaxis*. Trezor, Budapest.

W1. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-keresztyen-bibliai-lexikon-C97B2/b-C9942/babel-tornya-C995C/>

W2. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-keresztyen-bibliai-lexikon-C97B2/z-zs-CA85B/zikkurat-CA87B/#Lexikonok%5EKereszty-Zikkurat>

W3. <https://www.apertura.hu/2008/tavasz/fuzi-a-narrativ-film-elmeletei/>

W4. <https://www.pewresearch.org/short-reads/2020/06/10/a-majority-of-americans-say-immigrants-mostly-fill-jobs-u-s-citizens-do-not-want/>

W5. <https://edl.ecml.at/Facts/FAQsonsignlanguage/tabid/2741/language/hu-HU/Default.aspx>

W6. https://real.mtak.hu/73033/1/Varga_Perlusz_Csepe_HangzoJelnyelv_MNYT2017_kezirat_u.pdf

Szerzőink

ANDÓ RÉKA – egyetemi hallgató (Partiumi Keresztény Egyetem) (BOM 2024)

BALÁZS GÉZA – nyelvész, néprajzkutató, egyetemi tanár (Színház- és Filmtudományi Egyetem; Partiumi Keresztény Egyetem) (BOM 2002–)

BARNA BÉLA – turisztikai szakíró, túravezető (Csámborgó, Eger)

BÖLÖNI RÉKA – egyetemi hallgató (Partiumi Keresztény Egyetem) (BOM 2024)

GÁL LEONÓRA – egyetemi hallgató (Partiumi Keresztény Egyetem) (BOM 2024)

GÓZON ÁKOS – újságíró, szerkesztő (Élet és Tudomány, Természet Világa), a Bolyai Műhely Alapítvány elnöke (BOM 2021–)

KELLER PÉTER – mérnök, Gárdonyi Géza dédunokája, a Gárdonyi-kultusz életetője (BOM 2023)

KISS RÓBERT RICHARD – Prima Primiissima díjas turisztikai újságíró (BOM 2024)

KORZENSZKY RICHÁRD – emeritus perjel (Tihanyi Bencés Apátság) (BOM 2022, 2023)

LÉTAI ESZTER – egyetemi hallgató (Partiumi Keresztény Egyetem) (BOM 2024)

MÓZES GERGELY – tanársegéd (Eszterházy Károly Katolikus Egyetem), DLA-hallgató (Színház- és Filmművészeti Egyetem) (BOM 2023, 2024)

NAGY DÁNIEL – szemiotikus, PhD, óraadó tanár (ELTE BTK), a BOM szakmai programjának munkatársa, mentortanár (BOM 2012–)

NAGY DÓRA-KATA – egyetemi hallgató (Partiumi Keresztény Egyetem) (BOM 2024)

PAÁR ÁDÁM – történész PhD, politológus, főmunkatárs (Méltányosság Politikaelemző Központ), tanár (Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bartók Béla Zeneművészeti Szakgimnázium) (BOM 2005–)

PAP NÓRA – egyetemi hallgató (Partiumi Keresztény Egyetem) (BOM 2024)

RÁCZ MÁRK – politológus, történész, jogász (BOM 2013–)

SKROBÁK ESZTER – pszichológus, PhD-hallgató (ELTE Nyelvtudományi Doktori Iskola) (BOM 2023, 2024)

VÁRHELYI CSILLA – festőművész, tanár (BOM 2004–)

VIKÁR MÍRA – pszichológia szakos egyetemi hallgató (Károli Gáspár Református Egyetem) (2021–)

A Bolyai Önképző Műhely eddig megjelent kötetei

Esszencia-sorozat

- SZALAY ZSÓFIA – VARGHA MÁRK (szerk.) 2005. *Esszencia I. A Bolyai Önképző Műhely 2005-ben végzett évfolyamának tanulmánykötete*. Budapest. (256 oldal)
- BARÁTH GÉZA – BOKROS BALÁZS – GÁBOR PETRA (szerk.) 2006. *Esszencia II. Kavicsok. A Bolyai Önképző Műhely 2006-ban végzett évfolyamának tanulmánykötete*. Budapest. (502 oldal)
- CSATÁRI BÁLINT – KARABA TÜNDE – MONTVAI ESZTER – SÓS JUDIT (szerk.) 2007. *Esszencia III. Borsó. Apró szemek egy burokban. A Bolyai Önképző Műhely 2007-ben végzett évfolyamának tanulmánykötete*. Budapest. (189 oldal)
- FÖRKÖLI GÁBOR – JUHÁSZ ANDRÁS – PAÁR ÁDÁM – SZEBÉNYI SZABOLCS (szerk.) 2008. *Esszencia IV. Család. A Bolyai Önképző Műhely 2008-ban végzett évfolyamának tanulmánykötete*. Budapest. (330 oldal)
- SIPOS ESZTER – TOMCSÁNYI KRISTÓF (szerk.) 2009. *Esszencia V. Nézőpontok és értelmezések. Közösség. A Bolyai Önképző Műhely 2009-ban végzett évfolyamának tanulmánykötete*. Budapest. (361 oldal + képmelléklet)
- DEÁK ZS. VILLŐ – GÖRÖG MÁRTON (szerk.) 2010. *Esszencia VI. A legjobb szándékok. A Bolyai Önképző Műhely 2010-ben végzett évfolyamának tanulmánykötete*. Budapest. (239 oldal)
- BARANYAI KATALIN – MUCSI MÁRTON (szerk.) 2012. *Esszencia VII. Otthon – ITTHON. A Bolyai Önképző Műhely 2012-ben végzett évfolyamának tanulmánykötete*. Budapest. (151 oldal)
- BALÁZS GÉZA (szerk.) 2013. *Esszencia VIII. Utóregések. A Bolyai Műhely Alapítvány és a Bolyai Önképző Műhely évkönyve*. Budapest. (155 oldal)
- MIKLÓS ÁGNES – MUCSI MÁRTON (szerk.) 2014. *Esszencia IX. Így terjed a jó. A Bolyai Önképző Műhely 2014-ben végzett évfolyamának tanulmánykötete*. Budapest. (247 oldal)
- BARANYAI KATALIN – CSONKA ZSÓFIA (szerk.) 2015. *Esszencia X. A Bolyai Önképző Műhely 2015-ben végzett évfolyamának tanulmánykötete*. Budapest. (215 oldal)
- KOMLÓSI RÉKA – BÜKI DÁNIEL (szerk.) 2016. *Esszencia XI. Egymás mellett. A Bolyai Önképző Műhely 2016-ban végzett évfolyamának tanulmánykötete*. Budapest. (192 oldal)
- VARGA VIKTOR (szerk.) 2017. *Esszencia XII. Látletek. A Bolyai Önképző Műhely 2017-ben végzett évfolyamának tanulmánykötete*. Budapest. (143 oldal)
- HÉRA BÁLINT – MOLNÁR DÁVID (szerk.) 2019. *Esszencia XIII. Folytonosság. A Bolyai Önképző Műhely 2018-ban végzett évfolyamának tanulmánykötete*. Budapest. (174 oldal)
- HERBST REBEKA (szerk.) 2019. *Esszencia XIV. Újhullám. A Bolyai Önképző Műhely 2019-ben végzett évfolyamának tanulmánykötete*. Budapest. (160 oldal)
- EGRI DOROTTYA – HORVÁTH ÉVA – MAYER PÉTER (szerk.) 2020. *Esszencia XV. Kör. A Bolyai Alapítvány és a Bolyai Önképző Műhely 2020-ben végzett évfolyamának kötete*. Budapest. (192 oldal)
- dr. BARANYAI KATALIN (szerk.) 2021. *Esszencia XVI. Fénytörésben. A Bolyai Önképző Műhely 2021-ben végzett évfolyamának kötete*. Budapest. (184 oldal.)

Balázs Géza – Herbst Rebeka (szerk.) 2022. *Esszencia XVII. A hetedik! A Mozaikok (2018), a Fogaskerek (2019) és az Online-tanulmányok (2022) hallgatói konferenciák válogatott anyaga.* Budapest. (212 oldal)

Balázs Géza – Nagy Dániel (szerk.) 2023. *Esszencia XVIII. Valószínűség. Tudomány, művészet, média.* Budapest. (196 oldal)

Sorozaton kívül megjelent kötetek

Bolyai Műhely. Bemutatófüzet. Budapest. 2002.

BABARCZY ESZTER – MESTERHÁZY LILI (szerk.) *Boldog emberek. Magyarok boldogságáról és boldogtalanságáról.* Budapest. 2007. (190 oldal)

Bolyai Önképző Műhely naptár. 2007.

Kő 70. Fényképalbum Kőhalmi Ferenc 70. születésnapjára. 2011.

SOÓS ESZTER PETRONELLA – VARGHA MÁRK (szerk.) *Kvalitársak. Beszélgetések a tehetségről.* Budapest. 2012. (170 oldal)

KOMLÓSI RÉKA – RÁCZ MÁRK (szerk.) *Gyalogút. A Bolyai Önképző Műhely 2013-as „Gyalogos szeminárium” és 2015-ös „Gyalogút” című konferenciáinak előadásaiból készült tanulmánykötet.* Budapest. 2015. (291 oldal)

KOMLÓSI RÉKA (szerk.) *Határ-kövek. A Bolyai Önképző Műhely 2016-os „Határ-kövek” című konferenciájának előadásaiból készült tanulmánykötet.* Budapest. 2017. (368 oldal)

HERBST REBEKA (szerk.) *Tudás-háló. A Bolyai Önképző Műhely 2017-es „Tudás-háló” című konferenciájának előadásaiból készült tanulmánykötet.* Budapest. 2018. (184 oldal)

A Bolyai Műhely Alapítvány közreműködésével megjelent kötetek

BALÁZS GÉZA – KOVÁCS LÁSZLÓ – SZŐKE VIKTÓRIA (szerk.) 2012. *Hálózat kutatás. Interdiszciplináris megközelítések.* Inter – MSZT – BMA – ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. (224 oldal)

BALÁZS GÉZA – KOVÁCS LÁSZLÓ – SZŐKE VIKTÓRIA (szerk.) 2013. *Hálózat kutatás. Diszciplinák és metszéspontok.* Inter – MSZT – BMA – SZTE JGYPK, Budapest–Szeged. (142 oldal)

SOÓS ESZTER PETRONELLA – VARGHA MÁRK (szerk.) 2014. *Monetársak. Interjúkollázs a pénzről.* Budapest. (192 oldal)

SZÜCS GÁBOR (szerk.) 2014. *Emléknymok.* BMA, Budapest. (258 oldal)

A kötetek beszerezhetők a Bolyai Műhely Alapítványnál
(1072 Budapest, Rákóczi út 38. I/2.; e-mail: bom@e-nyelv.hu).

A Bolyai Önképző Műhely évente 10 alkalommal megjelenő lapja a Bon-BOM 2011-től ugyancsak az alapítvány honlapján olvasható.

